

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Центр болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова

Д. В. Миколенко

**Правоцентристські партії
у системі влади Князівства Болгарії
(кінець ХІХ – початок ХХ ст.)**

Харків – 2008

УДК 94: 329.2/.3 (497.2) „18/19”
ББК 63.3 (4БОЛ)
М 59

*Рекомендовано Вченою радою історичного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 3 від 21 березня 2008 року)*

Рецензенти: **Олександр Васильович Крапівін** – доктор історичних наук, професор Донецького національного університету;

Сергій Васильович Потрашков – доктор історичних наук, професор Харківської державної академії культури.

Відповідальний редактор: **Сергій Юрійович Страшнюк** – кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, директор Центру болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова.

М 59 Миколенко Д. В. Правоцентристські партії у системі влади Князівства Болгарії (кінець XIX – початок XX ст.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008.

У монографії комплексно досліджується роль та місце лібералів і консерваторів у політичній системі Болгарії кінця XIX – початку XX ст. з акцентом на вивчення періоду класичної болгарської демократії (1899 – 1908 рр.). На основі широкої джерельної бази розкривається міжпартійна боротьба в країні, процес формування партійної системи, політична діяльність урядів та законодавчі ініціативи парламентських фракцій; відображається ідеологія, соціальний склад і особливості правоцентристських політичних сил, ставлення болгарської правиці до проголошення незалежності 1908 року. Автор диференціює правоцентристські партії за принципом їхньої більшої чи меншої схильності до лібералізму або консерватизму.

Для науковців, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією Болгарії.

УДК 94: 329.2/.3 (497.2) „18/19”
ББК 63.3 (4БОЛ)

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2008

© Миколенко Д. В., 2008

Вступ

Після отримання незалежності 1991 року в Україні розпочався період розбудови власної партійно-політичної системи. З цієї точки зору досвід країн Європейського Союзу, у тому числі Південно-Східної Європи, що відновили свою державність ще у XIX ст., набуває не лише наукового інтересу. Однією з таких країн є Болгарія, де, як і сто років тому, поляризація політичних сил на «ліві» та «праві» чітко визначилася після повалення комуністичного режиму.

Варто згадати, що вперше поняття «ліві» та «праві» у європейській політиці з'явилися під час Великої французької революції. На засіданні Установчих зборів 11 вересня 1789 року депутати, які відстоювали право короля на скасування прийнятих парламентом законів, сіли праворуч від голови, а народні представники, що виступали за верховенство парламенту, – ліворуч. Згодом це випадкове розділення отримало політичний сенс. У XIX ст. прибічників прогресу і реформ називали «лівими», «праві» ж виступали за збереження існуючого ладу. Останні поступово утворили консервативну течію. В кінці XVIII – на початку XIX ст. їхня ідеологічна система відображала інтереси феодално-монархічних кіл у протистоянні буржуазним порядкам. Через сто років вона вже ототожнювалася з цілями тієї частини суспільства, яка чинила опір новаторським тенденціям. Виступаючи під авторитарно-патріотичними гаслами, правоконсервативні партії дотримувалися традиційних цінностей – закону і порядку, сім'ї і власності, релігії і нації¹.

Ліберали ж, яких наприкінці XVIII ст. представляли підприємці, дрібні й середні власники, виступали за скасування станових привілеїв і за впровадження конституції та парламенту. Їхніми головними ідеалами були свобода та індивідуалізм. Згодом з'ясувалося, що лібералізм з його толерантністю у ставленні до інших політичних течій не може існувати у своєму первинному вигляді. Поступово він об'єднав під своїми гаслами чимало партій зі змішаними ідеологіями, що мали як ліберальні, так і консервативні або радикальні риси².

Для Західної Європи середини XIX століття характерна поява ще однієї впливової політичної течії – соціал-демократії. Поряд з принципами лібералізму (мирними реформами, свободою і законністю) вона увібрала у себе основні ідеї марксизму – соціальну справедливість, трудове законодавство, часткову суспільну власність на засоби виробництва тощо. У другій половині XIX ст. політичний спектр провідних європейських країн остаточно сформувався. На його правому фланзі перебували консервативні політичні сили, у центрі – ліберали, зліва – соціал-демократи.

Модернізація політичної системи Болгарії розпочалася після здобуття нею незалежності у 1879 році, а класична багатопартійна система сформувалася тільки наприкінці XIX ст. В країні тоді нараховувалося шість партій – Народна, Народно-ліберальна, Прогресивно-ліберальна, Демократична, Ліберальна,

Соціал-демократична, до яких 1899 року долучилася Землеробська спілка*. Згідно з класичною європейською схемою, перші п'ять перебували на правому фланзі й у центрі політичного спектру держави. В їхніх програмах можна знайти елементи і лібералізму, і консерватизму. Саме ця особливість партій дає нам підстави називати їх правоцентристськими. Притаманне марксистській історіографії визначення цих політичних сил як «буржуазних» виглядає доволі сумнівним з огляду на строкатий соціальний склад самих партій і тогочасну нечітку класову диференціацію болгарського суспільства. З іншого боку, вони ще не перетворилися на так звані народні партії (партії «для всіх»), адже навіть у Західній Європі провідні політичні сили перестали бути «класовими» лише після Другої світової війни³.

Але як сто років тому, так і сьогодні дихотомія «ліві – праві» залишається актуальною⁴, а партії, що поділяють ліберальну та консервативну ідеологію, відіграють помітну роль у житті країн з парламентською демократією. Вони знаходяться при владі у США, Канаді, Японії, а у країнах Європейського Союзу поперемінно ділять її з лівоцентристськими партіями або спільно з ними керують державами у складі широких коаліцій, як це має місце у сучасних Німеччині чи Болгарії. Їхній досвід ефективного управління вартий уваги сучасних українських політиків.

Актуальність вивчення діяльності болгарських правоцентристських партій у кінці XIX – на початку XX століття зумовлена ще й тим, що раніше головна увага вчених була зосереджена на дослідженні історії лівих політичних сил – соціал-демократів (у першу чергу «тісняків») та Землеробської спілки, роль яких у житті країни значно перебільшувалася. Значимість теми полягає також у необхідності деідеологізації історичної науки, очищення її від пов'язаних з теорією класової боротьби нашарувань, тенденційних штампів, дефініцій, перекручень, пошуку об'єктивності в оцінці фальсифікованих явищ та характеристики фактів і подій. Виникає необхідність комплексного вивчення діяльності правоцентристських партій, особливо їхньої ролі у виконавчій та законодавчій гілках влади.

Хронологічні рамки роботи охоплюють 1879 – 1908 роки. Нижня межа зумовлена початком розбудови державності у Болгарії (робота Установчих зборів 10 лютого – 16 квітня 1879 р.). Верхня ж сягає проголошення незалежності Болгарії (22 вересня 1908 р.), що стало точкою відліку посилення влади царя Фердинанда шляхом внесення змін до Тирновської конституції. У Болгарії кінця XIX – початку XX століття етапи посилення виконавчої гілки влади неодноразово змінювалися внаслідок лібералізації політичного режиму. Період 1899 – 1908 рр. найбільше відповідав нормам класичного західноєвропейського парламентського управління. Тоді партії перетворилися на невід'ємний елемент політичного життя країни. У монографії зроблено акцент на вивченні саме цього етапу.

* Болгарська землеробська спілка заснована наприкінці 1899 р. як професійно-економічна та просвітницька організація. Наступного року вперше взяла участь в об'єднаних виборах, а у січні 1901 р. – у парламентських. Третій з'їзд, що відбувся восени 1901 р. у Софії, задекларував політичний характер партії, яка відтепер називалася Болгарська землеробська народна спілка – БЗНС.

Кілька поколінь істориків займалися проблемою, пов'язаною з діяльністю болгарських правоцентристських партій та їх роллю у державному управлінні 1879 – 1908 рр. Проте у російській дореволюційній історіографії їхня діяльність практично не знайшла відображення. Тогочасні автори лише побіжно розглянули історію становлення партійної системи країни, а також теорію і практику конституціоналізму на болгарському ґрунті⁵.

Після Жовтня 1917 року більшість російських вчених взяли на озброєння марксистську методологію й почали застосовувати класовий підхід до вивчення історії політичних партій. У радянській історіографії болгарські політичні сили розглядаються як неповноцінні⁶, критикуються за поверховість їхніх соціальних заходів, ігнорування потреб «низів» суспільства, за відстоювання прагнень крупного капіталу та політику лобювання інтересів Фердинанда⁷. Під час «хрущовської відлиги» та «брежнєвського застою» зазначена тема залишалася на периферії інтересів радянських вчених. Протягом 1953 – 1985 рр. демократи, ліберали, «народняки» і «стамболовісти» характеризувались як буржуазні угруповання, що не мали чіткої ідеології⁸. Поряд із цим історики помічають недоліки політичної системи країни: призначення кабінетів міністрів князем, розпуск Народних зборів після початку роботи нового уряду, часті фальсифікації результатів виборів. Московська дослідниця Т. Ф. Маковецька дала низьку оцінку болгарським «буржуазним» партіям як елементу політичної системи, наполягаючи на відсутності у них чіткої ідеології та стабільного електорату⁹.

Після розпаду Радянського Союзу російські науковці відходять від тенденційності та «марксистських» стереотипів. В. Д. Вознесенський, зокрема, показав взаємодію провідних політиків з князем Фердинандом¹⁰. Досліджуючи діяльність правоцентристських партій Болгарії, Л. В. Лямцева чи не першою вказала на відносність понять «русофіли» і «русофоби», звернувши увагу на той факт, що всі вони мали спільну мету – домогтися скасування статей Берлінського трактату, але при цьому кожна партія пропонувала свій шлях її досягнення¹¹. Проблеми модернізації Болгарії кінця XIX – початку XX ст. відображені у роботах Р. П. Грішиної¹². Автор відзначає, що європеїзація державного управління країни – це спроба перенести вироблені у Західній Європі політичні форми у непристосоване до них балканське середовище.

Першим з українських авторів до болгарської історії кінця XIX – початку XX ст. звернувся А. К. Мартиненко. Вчений проаналізував події навколо проголошення незалежності 1908 року, підкресливши зацікавленість Фердинанда в отриманні царської корони¹³. У сучасній українській історіографії діяльність правоцентристських партій Болгарії кінця XIX – початку XX ст. практично не вивчається. Донецький історик О. В. Крапівін з 1970-х років займається проблемами, пов'язаними з місцем лівоцентристської Землеробської спілки у політичній системі Болгарії¹⁴, а харківська дослідниця М. В. Лобанова продовжує вивчати питання, що стосуються історії болгарської соціал-демократії та участі відомого громадського діяча К. Раковського у політичному житті держави¹⁵. Заслуговують на увагу роботи відомого

львівського славіста В. П. Чорнія¹⁶, де автор дав загальну характеристику політиці урядів, які перебували при владі у 1879 – 1908 рр.

На Заході інтерес до вивчення історії балканських країн зазначеного періоду був і залишається дещо нижчим, аніж у Росії і Україні. У одній із своїх статей К. Блек говорить про вкрай низький рівень політичної культури серед болгарської національної еліти, підкреслюючи її неготовність до розумного і якісного управління країною¹⁷. Р. Крамптон зазначив, що право князя призначати міністра збройних сил дало йому можливість посилити свій вплив і встановити авторитарну форму управління¹⁸.

Проблематика, пов'язана з політичною системою країни, тривалий час не була провідною темою і у болгарській історіографії, хоча її вивчення почалося ще за часів Третього царства. Зокрема, С. Баламезов подає чіткий розподіл повноважень між виконавчою і законодавчою гілками влади, наголошуючи на його недосконалості, та підкреслює непропорційно велику роль князя і кабінету міністрів у порівнянні з парламентом¹⁹. Аналізуючи міжпартійну боротьбу, А. Гиргинов визначив її як важливий чинник, що впливав на зміну та склад урядів²⁰.

Після встановлення у Болгарії режиму «народної демократії» (1944 р.) болгарські історики під впливом радянських колег почали активно брати на озброєння марксистську методологію. Проте це не завадило А. Папанчеву досить об'єктивно проаналізувати політичну ситуацію у Болгарії кінця ХІХ – початку ХХ ст., звернувши увагу на стосунки Фердинанда з правоцентристськими партіями²¹. П. Пеев присвятив свою роботу П. Каравелову – голові Центрального бюро Демократичної партії, зобразивши його справжнім патріотом Болгарії²². Я. Йоцов розглядає правоцентристів як «буржуазні угруповання», що окрім жаги до влади не мали жодних ознак партій, та не диференціює їх за ідеологічною ознакою²³.

У 50-х роках минулого століття марксистська методологія поступово стає панівною у болгарській історіографії. За правоцентристами закріпився термін «буржуазні» політичні сили, що, з огляду на їхній соціальний склад і електоральну базу, виглядає не зовсім коректним. Л. Беров критикує політику «радославовістського» уряду (1899 – 1900 рр.) за сприяння передачі частини залізниць у руки іноземців²⁴, а В. Топалов – за впровадження натуральної десятини²⁵.

Проблеми внутрішньої і зовнішньої політики уряду Прогресивно-ліберальної партії (1901 – 1903 рр.) висвітлені у роботах С. Гринчарова. Деякі закони, ухвалені ХІІ Звичайними народними зборами, де «цанковісти» складали більшість, автор характеризує як прагнення захистити інтереси буржуазії²⁶. Крупний спеціаліст з історії Демократичної партії Болгарії Д. Саздов проаналізував соціальний склад і електоральну базу «каравелістів», визначивши їх як дрібнобуржуазні, а також показав специфічні особливості їхньої зовнішньополітичної орієнтації²⁷. У статтях В. Ніколової розглядається місце Народно-ліберальної партії у політичній системі Болгарії. «Стамболовісти», на думку автора, у першу чергу захищали інтереси заможних промисловців і

фінансистів, тобто консервативно налаштованих прошарків суспільства. Окремо дослідниця розглянула питання, пов'язане з лідерством серед «стамболовістів»²⁸. Історія Народно-ліберальної партії знайшла відображення й у роботах Ж. Попова. Автор багатьох статей і монографії по цій темі докладно аналізує напрямки внутрішньої та зовнішньої політики «стамболовістів»²⁹.

З падінням комуністичної влади восени 1989 р. і прийняттям нової Конституції у 1991 р. Болгарія вступила на шлях демократичного розвитку та інтеграції до євроатлантичної спільноти. Інтерес істориків до зазначеної теми значно зріс, тим паче, що у ній залишалось чимало «білих плям». Майже все покоління вчених, що сформувався за доби соціалізму, кардинально змінило методологічні засади своїх досліджень.

Без упередження аналізується політична діяльність А. Малінова і С. Данєва у творах М. Куманова³⁰. Останні роботи В. Ніколової пов'язані з історією та ідеологією Народної партії³¹. Дослідниця вважає, що в ідеологічному спектрі «народняки» посідали місце між консерватизмом і лібералізмом, тобто були правоцентристами. Кілька праць вона присвятила й вивченню історії Погресивно-ліберальної партії, де розглянула питання про лідерство у «цанковістів», підкресливши вплив і авторитет С. Данєва серед однодумців та його особисті і професійні якості³². Вагомий внесок у вивчення діяльності Народної партії зробила також Р. Ангелова. Вона називає «народняків» партією заможних верств населення, тобто тих прошарків, що найбільше зацікавлені у збереженні існуючого стану речей³³.

Дослідження історії Ліберальної («радославовістської») партії, а також аналіз державно-політичної системи Болгарії знайшли продовження у роботах М. Палангурскі³⁴. Автор детально вивчив соціальний склад електорату лібералів, вказавши на домінування у ньому середніх прошарків сільської і міської буржуазії та інтелігенції. У його працях йдеться також про позицію «радославовістів» стосовно зовнішньої політики Росії на Балканах, про їхні методи вирішення болгарського національного питання. Великотирновський історик підкреслює критичне ставлення лібералів до позиції уряду С. Данєва у «Фірміліанському питанні». Аналізу соціального законодавства XIII Звичайних народних зборів присвячена одна з останніх статей Д. Саздова. У ній не тільки оцінюється політика другого уряду Народно-ліберальної партії, а й розкриваються наслідки, які мали для країни та її громадян ухвалені «стамболовістською» більшістю закони³⁵. Успішно застосовуючи порівняльний метод історичного дослідження, А. Пантєв вказує на недоліки болгарської політичної системи, що стають очевидними на тлі класичної західноєвропейської демократії³⁶. Політичну систему Болгарії на основі багатого фактичного матеріалу аналізує також В. Колєв. Автор зазначає, що зміна урядів була результатом боротьби політичних сил за владу, а голова держави рахувався з впливом та силою партій³⁷.

Отже, тема, що вивчається, висвітлена у болгарській історіографії під різними кутами зору. Проте, як і у роботах радянських, сучасних російських, українських і західних авторів, не всі її аспекти піддавалися глибокому і

всебічному аналізу. Відкритими є питання щодо диференціації лібералів і консерваторів, доцільності вживання термінів «буржуазні» партії, «русофіли» та «русофоби». Серед численних публікацій, присвячених Народній і Демократичній партіям, діяльність «стамболовістів» (1899 – 1903 рр.), «цанковістів» (1899 – 1901 і 1903 – 1908 рр.), «радославовістів» і «тончевістів» (1904 – 1908 рр.) залишається «сивою плямою» в історичній науці.

Для досягнення поставленої мети та вирішення низки дослідницьких завдань нами були використані різноманітні *історичні джерела*, з якими вдалося познайомитись у бібліотеках та архівах Софії, Велико Тирново, Москви, Києва і Харкова. Насамперед, це основний закон країни – Тирновська конституція³⁸, а також опубліковані документи органів виконавчої³⁹ і законодавчої влади⁴⁰, політичних партій⁴¹ та дипломатичного походження⁴², що безпосередньо стосуються діяльності правоцентристів у 1879 – 1908 рр. Широко залучалася мемуарна література. Попри цілком зрозумілий суб'єктивізм, у спогадах і щоденниках визначних болгарських політиків представлено чимало фактичного матеріалу, аналізу внутрішньої ситуації, критики роботи урядів тощо⁴³. Багато цікавих оцінок політики партій правого спектру міститься у публіцистиці їхніх опонентів з лівого табору⁴⁴ та на шпальтах партійних газет «Мир», «България», «Нов век», «Пряпорец», «Народни права», «Демократ»⁴⁵.

Опрацьовано також й особисті фонди провідних політиків та інші матеріали Болгарського історичного архіву при Народній бібліотеці імені Святих Кирила і Мефодія⁴⁶, Наукового архіву при Болгарській академії наук⁴⁷, Центрального державного архіву Республіки Болгарія⁴⁸. Корисним було знайомство і з колекцією документів Архіву зовнішньої політики Російської імперії, де є відомості про внутрішньополітичне становище у Болгарії⁴⁹.

Отже, джерельна база цієї роботи – це широка палітра опублікованих і неопублікованих матеріалів. До першої групи належать оприлюднені документи, мемуари, твори відомих громадсько-політичних діячів, щоденники Народних зборів і партійні газети. До другої – фонди трьох болгарських і одного російського архівів. За умови критичного ставлення, всі ці джерела дозволяють всебічно розкрити обрану нами тему.

Розділ I

Становлення багатопартійної системи Болгарії наприкінці XIX століття

1.1. Основні етапи формування

Після Берлінського конгресу звільнений у результаті російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. болгарський народ заплатив за свою свободу ціну єдності. За Берлінським договором Сан-Стефанська Болгарія була поділена на три частини – васальну від Стамбулу Болгарію, автономну Східну Румелію та Македоно-Одринську область, що залишилася під турецьким пануванням⁵⁰. У кожній з них громадсько-політичне життя набуло специфічних рис. Так, у васальній Болгарії, яка 1879 р. отримала статус князівства і демократичну для того часу конституцію, розпочався процес становлення парламентаризму і формування партійної системи. Аналогічний процес, хоча й дещо уповільнений, відбувався у Східній Румелії.

Протягом 1879 – 1883 рр. у Князівстві існувала двопартійна парламентська система, головною рисою якої була боротьба двох концепцій державної розбудови – консервативної і ліберальної. Консервативні ідеї були взяті на озброєння деякими болгарськими політичними організаціями («Одеско настоятелство» і «Добродетелна дружина») ще до Визволення. У питанні про здобуття незалежності ця політична течія розраховувала головним чином на іноземну допомогу (сприяння Російської імперії і західноєвропейських держав) та засуджувала самостійні революційні дії із залученням до них широких народних мас. Прибічники цієї ідеології отримали назву «старі»⁵¹.

Початок формуванню Консервативної партії у Болгарському князівстві поклала робота у місті Велико Тирново Установчих зборів (10 лютого – 16 квітня 1879 р.), основною метою яких було обговорення та подальше затвердження Органічного статуту – Петербурзького проекту, запропонованого Російським цивільним управлінням⁵². Саме цей документ ліг в основу Тирновської конституції⁵³. Частина депутатів Зборів належала до угруповання «старих», що стало прообразом майбутньої Консервативної партії. Його лідерами були Г. Начович, К. Стоїлов, Д. Греков, Г. Вилкович, І. Хаджиєнов, Т. Бурмов, М. Балабанов, Т. Ікономов⁵⁴. Більшість «старих» належала до національної еліти Болгарії. Вони отримали освіту у кращих університетах Західної Європи і Росії та були фінансово незалежними людьми. До їх числа належало й чимало представників вищого православного духовенства – митрополити Климент (В. Друмев), Григорій та Симеон⁵⁵. На думку членів цього політичного угруповання, державою мали керувати «найпочесніші», тобто найбільш заможні та освічені люди. Болгарські консерватори були монархістами⁵⁶, вимагали впровадження майнового та освітнього цензу для виборців, верхньої палати парламенту – Сенату, двохступінчатої виборчої системи, обмежень свободи слова та зборів, забезпечення соціальних привілеїв⁵⁷. Церкву та релігію консерватори розглядали як внутрішню необхідність для країни, приділяли їй важливу роль у консолідації нації та

забезпеченні високих морально-етичних норм серед населення. Таким чином, їхня ідеологія в цілому відповідала традиціям європейського консерватизму XIX століття⁵⁸.

Поява у Болгарії партії з консервативною ідеологією пояснюється ситуацією, в якій знаходилася молода держава. Довгий час перебуваючи під владою Туреччини в умовах абсолютною монархії східного типу, більшість населення країни через низький рівень освіти і політичної культури не мала змоги об'єктивно сприймати європейські демократичні традиції. Саме тому консерватори вважали, що їй не можна було допускати до участі в управлінні державою⁵⁹. Беручи на озброєння цю тезу, вони позбавляли себе підтримки з боку значної частини населення. Соціальна база консерваторів була малочисельною – до їхніх прибічників належали заможні прошарки земельних власників та інтелігенції, торговці, лихварі.

Типова риса угруповання консерваторів – відсутність серед його членів єдності у питанні про зовнішньополітичну орієнтацію Князівства. Відомо, що Т. Бурмов і митрополит Климент були прихильниками зближення Болгарії з Росією⁶⁰, а Г. Начович, Д. Греков і митрополит Григорій – його супротивниками⁶¹. Натомість у програмних документах консерваторів завжди згадувалося, що болгарський народ зобов'язаний своєю свободою Російській імперії, тому молода держава й надалі повинна орієнтуватися на Петербург, але при цьому вона не має нехтувати дружніми стосунками з сусідніми країнами та Заходом.

Політичними опонентами консерваторів протягом 1879 – 1883 років були ліберали. До російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. болгарських революційних демократів – прибічників лібералізму і навіть радикалізму називали «молоді»⁶². Тривалий час вони не мали своєї добре організованої партії, залишаючись аморфною політичною течією. «Молоді» прагнули здобути незалежність для Болгарії не лише за сприяння великих держав чи шляхом реформ в Османській імперії, а й завдяки залученню до визвольного руху широких верств населення. Початок об'єднання «молодих» у партію теж поклала робота Установчих зборів⁶³. Лідерами нової політичної сили стали П. Каравелов, П. Славейков і Д. Цанков. На відміну від консерваторів, ліберали з самого початку свого існування об'єднували не лише представників заможних і найбільш освічених верств болгарського суспільства⁶⁴. Поряд з національною елітою, до якої належали вищезгадані лідери лібералів⁶⁵, до цього політичного угруповання приєдналося чимало дрібних підприємців, селян і представників інтелігенції⁶⁶.

У центрі уваги етико-політичної орієнтації болгарських лібералів були ідеали свободи, індивідуалізму, законності, права та громадянської відповідальності⁶⁷. Крім того, для їхньої ідеології були характерними деякі елементи радикалізму, соціалізму і народництва (ідея рівності, наприклад). Це яскраво демонструють прагнення захищати інтереси малозабезпечених прошарків суспільства – селян і робітників⁶⁸. Найкращою формою державного устрою вони вважали таку, яка б кожному громадянину гарантувала

демократичні права і свободи⁶⁹. Ідеологічна неоднорідність «молодих» в подальшому визначила відсутність цілісності Ліберальної партії.

Перші роки незалежності пройшли для Болгарії під знаком гострої міжпартійної боротьби, що почалася з обговорення проекту Органічного статуту⁷⁰. 7 березня 1879 р. його вперше було зачитано перед депутатами Установчих зборів⁷¹. Після цього консерватор К. Стоїлов запропонував створити комісію з п'ятнадцяти осіб для його вивчення⁷². Сенс створення такої комісії полягав у тому, щоб запобігти відкритому обговоренню Статуту представниками широких кіл населення⁷³. Пропозицію лідера консерваторів підтримала незначна більшість депутатів Установчих зборів. У комісію увійшли представники болгарської національної еліти – К. Стоїлов, М. Балабанов, Т. Ікономов, І. Цанов, Г. Начович, Д. Греков, Д. Цанков, Х. Стоянов, А. Стоянов, П. Горбанов, Н. Даскалов, Г. Вилкович, К. Поменов та митрополити Климент і Симеон. Комісії було доручено підготувати доповідь про загальні принципи майбутнього основного закону⁷⁴.

21 березня на дванадцятому засіданні Зборів комісія оприлюднила рапорт, який став попереднім підсумком вивчення проекту Статуту. Цей документ, створений консервативною більшістю комісії, зустрів гостру критику з боку лібералів, яких не задовольняло прагнення комісії вилучити деякі демократичні статті⁷⁵. У своєму виступі П. Каравелов назвав рапорт комісії незадовільним і вимагав: «Визнати, що комісія не виправдала довіри Народних зборів, і розпочати в Зборах розгляд кожної глави Статуту, який запропонований нам Центральним урядом»⁷⁶. Наступним взяв слово П. Славейков. «Комісія Народних зборів, – говорив він, – підтверджує слова наших опонентів, заявляючи усно і письмово, що ми ще не визріли для цілковитої свободи, тоді як за цю свободу стільки дорогоцінної крові пролив наш братній російський народ, і наш народ віддав стільки дорогих жертв. Комісія намагається давати нам свободу потроху... Ви хочете вільного народу і відбираєте у нього волю; ви хочете сильного уряду, але відбираєте у нього силу; будете стіну між урядом і народом. Пропоную повернутися безпосередньо до проекту Статуту, тому що ця конституція, яку пропонує нам комісія, гірша за турецьку. Як народний представник, не приймаю рапорт. Пропоную відхилити рапорт»⁷⁷. У результаті довгої полеміки рапорт було відхилено, а комісію розпущено. Народні представники Установчих зборів розпочали обговорення проекту основного закону по кожному його розділу у повному складі⁷⁸. Крім того, вони скасували назву «Органічний статут» і прийняли нову – «Конституція»⁷⁹. Таким чином, прагнення консерваторів оголосити більшість депутатів неспроможною створювати закони не знайшли розуміння та підтримки з боку народних представників. Ліберали одержали першу надзвичайно важливу для себе перемогу.

При подальшому обговоренні Петербурзького проекту консерваторам не вдалося залишити без змін статтю про порядок виборів верховної законодавчої влади – Звичайних і Великих народних зборів. Цей законопроект передбачав формувати Звичайні народні збори з представників вищого духовенства, голови

і членів суду вищих інстанцій, представників окружних, губернських і комерційних судів, осіб, призначених князем, та депутатів, обраних населенням (один народний представник на 20 тисяч мешканців країни). Більшість Установчих зборів підтримала варіант зміни проекту закону, запропонований лібералами, який передбачав вибори депутатів Звичайних народних зборів прямою подачею голосів (один народний представник на 10 тисяч мешканців)⁸⁰. У розділі «Про Державну раду», передбачалося створення органу, який нагадував верхню палату парламенту і наділявся широкими повноваженнями. Згідно з проектом, Державна рада отримувала право попереднього розгляду всіх законопроектів, які вносились у Народні збори⁸¹. Консерватори голосували за створення надпарламентського органу, але знову виявились у меншості. Ліберали відхилили проект створення Державної ради⁸².

Ще більш показовим виявом переваги лібералів в Установчих зборах стали зміни, внесені до XII-го розділу Органічного статуту. Було впроваджено рівність всіх громадян перед законом: не допускалися титули вельможності і розділення на стани (ст. 58), заборонялася торгівля людьми (ст. 61). Вказаних статей у проекті Органічного статуту не було – до Конституції їх внесли депутати. У розділі «Про недоторканість особистості, житла і кореспонденції» до статей, що забороняли покарання, не призначені судом, незаконні арешти і обшуки, Зборами була додана стаття, яка забороняла покарання, не передбачені законом. Тортури і конфіскація майна також заборонялися. Приватне листування визнавалося таємним та оголошувалося недоторканим. Стаття проекту про обов'язкову для всіх громадян Князівства початкову освіту уточнювалася, гарантуючи її безкоштовність. 27 березня 1879 р. на черговому засіданні Зборів було внесено значні зміни у статтю про свободу преси. У проекті Органічного статуту йшлося, що «преса вільна за умови відповідальності за зловживання, на основі особливого закону». Стаття, внесена до Конституції, проголошувала: «Преса вільна. Ніякої цензури не допускається і ніякої застави не вимагається від авторів і видавців. Якщо автор відомий і перебуває у Князівстві, то видавець і розповсюдjuвач не можуть переслідуватися». Стаття про свободу зборів, яка надавала право «збиратися мирно і без зброї для обговорення різноманітних питань, без попереднього дозволу», була доповнена статтею про свободу створення громадських організацій⁸³.

16 квітня 1879 р. Конституцію було прийнято, затверджено і підписано всіма депутатами Установчих зборів⁸⁴. Вона мала більш ліберальний характер, аніж Петербурзький проект, що стало результатом переваги лібералів над консерваторами в Установчих зборах. Тирновська конституція, яка справедливо вважається одним з найдемократичніших основних законів другої половини XIX століття⁸⁵, згодом стала об'єктом, навколо якого розгорнулося протистояння двох партій. Консерватори не змирилися з поразкою і намагалися якщо не знищити Конституцію, то хоча б урізати її⁸⁶.

Але не всі питання, які розглядались Установчими зборами, викликали жорстке міжпартійне протистояння. 27 лютого 1879 р. і ліберали, і

консерватори підтримали пропозицію Д. Грекова про письмове звернення до великих держав, що підписали Берлінський трактат, з проханням його перегляду⁸⁷. Згодом Збори обрали комісію для створення тексту звернення. Незважаючи на те, що під тиском Росії народні представники змушені були відмовитися від цієї ідеї, ініціатива Д. Грекова розпалила патріотичні почуття більшості депутатів Установчих зборів⁸⁸. Слід зазначити, що у виступах лідерів обох партій відбилосся прагнення включити до складу Болгарії не тільки Східну Румелію, але й Македонію⁸⁹.

Свою здатність до співпраці та компромісів ліберали і консерватори ще раз довели під час роботи у другій половині квітня 1879 р. перших Великих народних зборів. Метою їхнього скликання стало обрання голови держави – князя Болгарії. Всі депутати одногосно підтримали кандидатуру Гессенського принца Александра Батенберга, який був прибічником абсолютизму, а відтак противником існування в країні «надзвичайно ліберальної», за його словами, Конституції⁹⁰. Спільність інтересів голови держави і консерваторів в подальшому зумовила політичний союз між ними. Але негативне ставлення А. Батенберга до Основного закону країни не завадило йому 26 червня 1879 р. скласти присягу на вірність Тирновській конституції, а через кілька днів прийняти від А. Дондукова-Корсакова управління Князівством⁹¹. Очолити уряд він доручив консерватору Т. Бурмову.

Протягом весни 1879 р. лідери консерваторів займалися створенням своєї партії. Їхнім першим консолідуючим центром стала газета «Вітоша», заснована 30 травня 1879 р. Саме на її сторінках побачила світ перша програма політичної сили, головними цілями якої були об'єднання і консолідація суспільства, забезпечення законності, пошани і поваги до дисципліни⁹². Таким чином, перший програмний документ Консервативної партії мав доволі абстрактний характер.

З липня 1879 по березень 1880 рік консерватори, незважаючи на свою непопулярність серед народу, були провладною партією. Ліберали ж знаходилися в опозиції, звинувачуючи кабінети міністрів у систематичних порушеннях Конституції. Навесні 1880 р. ліберали і консерватори помінялися ролями. З огляду на значну популярність опозиції серед народу князь санкціонував створення уряду з членів Ліберальної партії. Консерватори перейшли в опозицію, критикуючи владу по всіх напрямках її політики, при цьому вони звинувачували кабінети міністрів Д. Цанкова і П. Каравелова у нігілізмі, анархізмі і навіть у комунізмі⁹³. Коли стало відомо про вбивство російського імператора Александра II (березень 1881 р.), консерватори звернулися до князя Болгарії із закликом врятувати країну від «нігілістичної небезпеки».

Ліберальний уряд П. Каравелова перебував при владі до 27 квітня 1881 р., коли А. Батенберг організував державний переворот і сформував новий кабінет міністрів з іноземців – переважно росіян⁹⁴. Наступним кроком князя було скасування дії Тирновської конституції⁹⁵. Державний переворот змусив Ліберальну партію піти в опозицію. Її лідери очолили боротьбу за відновлення

Конституції. «Існуючі договори між князем і народом розірвані, – писали ліберали у своїй прокламації, – законний уряд звільнений і замінений незаконним та чужим; народна воля гвалтується, свобода слова задушена»⁹⁶. По всій країні розгорнулося протистояння між консерваторами і лібералами, але на боці перших була поліція. Влада застосовувала репресії проти прибічників Конституції. Їх переслідували, ув'язнювали; мітинги і збори лібералів заборонялися. П. Каравелов і П. Славейков головним винуватцем перевороту вважали князя, а З. Стоянов і С. Стамболов – колишні учасники революційного руху – закликали народ чинити опір А. Батенбергу і його оточенню⁹⁷. Події 1881 р. стали кульмінацією міжпартійної боротьби у перші роки незалежності Болгарії.

27 квітня 1881 р. князь опублікував маніфест, в якому зазначалося, що дія в країні Тирновської конституції і робота Народних зборів призвели до дискредитації Болгарського князівства на міжнародній арені та кризи в державі⁹⁸. Ця заява знайшла підтримку консервативно налаштованої частини суспільства. 14 червня 1881 р. були проведені вибори до других Великих народних зборів⁹⁹. К. Іречек яскраво ілюструє поведінку консерваторів під час голосування. Так, П. Горбанов, вірний слуга князя, ходив по місту з великою палицею з написом «Конституція». Інші консерватори закликали натовп зруйнувати типографію газети «Независимост». Вони проводили мітинги, де намагалися втлумачити, що ліберали прагнуть прогнати князя, якого посадив на престол російський цар¹⁰⁰. За допомогою терору і завдяки підтримці Росії А. Батенберг досяг своєї мети. Переважна більшість представників Великих народних зборів схилилася голосувати за розширення повноважень князя¹⁰¹.

Населення Раховського, Плевенського та Нікопольського округів на знак солідарності з лібералами бойкотувало вибори. Незважаючи на терор і фальсифікації, опозиція отримала значну кількість депутатських місць. Так, у Тирновському окрузі вона здобула беззаперечну перемогу і делегувала до парламенту лише членів своєї партії. Але влада не допустила до роботи у II Великих народних зборах жодного прибічника відновлення Конституції. Місцем для проведення засідань парламенту князь обрав невелике місто Свіштов на Дунаї. Таким чином він зводив нанівець можливість багаточисельних демонстрацій і мітингів, які опозиція могла організувати у Софії або Велико Тирново. Напередодні відкриття Зборів, згідно указу А. Батенберга, видавництво ліберальної газети «Независимост» було заборонено.

1 червня 1881 р. II Великі народні збори, більшість яких складали представники консерваторів, ухвалили постанову про надання А. Батенбергу надзвичайних повноважень¹⁰². Сам князь у своїй прокламації зазначав: «Моя мета – не відібрати у народу свободу, а забезпечити цю свободу і права»¹⁰³. Протягом місяця в країні діяв жорсткий поліцейський режим, який супроводжувався посиленням цензури та переслідуваннями опозиції. Лідери Ліберальної партії П. Каравелов і П. Славейков залишили Князівство, перебравшись до Східної Румелії¹⁰⁴. Там вони продовжували видавати газету

«Независимост», розгорнувши агітацію проти диктатури князя та за відновлення Тирновської конституції. Іншого лідера Ліберальної партії – Д. Цанкова – було заарештовано¹⁰⁵. Але такі заходи уряду лише додавали опозиції популярності серед пересічних громадян. Більшість населення країни співчувала лібералам¹⁰⁶. Сотні людей приходили до Враци – місця ув'язнення Д. Цанкова, щоб поклонитися «святому старцю».

20 січня 1882 р. ті ліберали, які залишились у Князівстві на правах легальної опозиції, прийняли нову політичну програму. Їхньою головною метою було створення коаліційного уряду для «підготовки необхідного перегляду Конституції Великими народними зборами». Отже, частина членів Ліберальної партії, заради свого повернення до влади, погоджувалася на внесення поправок до Тирновської конституції¹⁰⁷. Водночас угруповання, що підтримувало П. Каравелова і П. Славейкова, продовжувало виступати за відновлення Основного закону у повному обсязі. Це була переважна більшість легальної опозиції та політичні емігранти. Таким чином, вже на початку 1882 р. розпочався розкол у лавах Ліберальної партії. Програма частини лібералів, спрямована на співпрацю з князем, не задовольняла більшість членів партії.

У лютому 1882 р. з'явилася і нова програма Консервативної партії, яка стосувалася політичного устрою, розвитку економіки та освіти Болгарського князівства: «Народне представництво має складатися з двох палат...; число народних представників має зменшитися; народних представників треба обирати через подвійну виборчу систему; сприяння поліпшенню роботи всіх гілок влади...; призначення на службу людей без огляду на те, до якої партії вони належать». Крім того, програма ставила за мету розробити новий закон про пресу й освіту, щоб «виховати у молоді високі моральні риси»¹⁰⁸. У конфлікті, який розгорівся між князем А. Батенбергом та російськими генералами-міністрами Л. Соболевим і А. Каульбарсом з приводу будівництва залізниці в Болгарії, консервативна більшість парламенту підтримала голову держави. Вона наполягала на австрійському проекті будівництва дороги Цариброд – Вакарел, тоді як Л. Соболев і А. Каульбарс планували втілити у життя російський проект (Софія – Русе). Поступово протистояння між консерваторами і генералами перенеслось у Раду міністрів. Після гострих чвар наприкінці лютого 1883 р. міністри-консерватори К. Стоїлов, Г. Начович і Д. Греков, які виступали проти втручання Петербурга у внутрішні справи Болгарії, змушені були піти у відставку. На їхнє місце прийшли лояльні до політики російського уряду К. Цанков і Т. Бурмов¹⁰⁹.

Навесні 1883 р. протистояння між російськими генералами-міністрами і консерваторами розгорнулося з новою силою¹¹⁰. Вихід із складної політичної ситуації було знайдено лише після особистого втручання імператора Александра III, який почав вимагати від А. Батенберга негайного скасування своїх надзвичайних повноважень, призначення спеціальної комісії для перегляду Тирновської конституції та збереження на своїх посадах генералів Л. Соболева й А. Каульбарса до затвердження Великими народними зборами майбутніх змін в Основному законі. А. Батенберг змушений був поступитися¹¹¹.

Князь розумів, що Консервативна партія не була популярною серед широких верств населення і тому не могла забезпечити йому надійну підтримку у парламенті при обговоренні Конституції. Для того, щоб отримати більшість у Великих народних зборах, він розпочав переговори з лібералами. 30 серпня 1883 р. А. Батенберг оприлюднив маніфест, в якому йшлося про створення комісії з представників консерваторів і лібералів для розробки нового проекту Конституції до початку засідань Великих народних зборів. Одночасно князь вів переговори з Д. Цанковим про альянс між усіма політичними силами країни на основі відтворення і подальшого перегляду Тирновської конституції.

На початку серпня 1883 р. голова держави розпочав діалог з лібералами¹¹². Д. Цанкова звільнили з-під варті, а 8 серпня у його помешканні були проведені збори, на яких представники консерваторів і частини лібералів підписали документ, відомий як «Угода про примирення двох партій»¹¹³. У цьому документі було зазначено, що обидві партії згодні використати всі законні заходи для відновлення конституційного режиму у Князівстві – це було головною метою лібералів. Консерватори ж добивались іншого – усунення російських генералів від управління країною і ратифікації жаданого для А. Батенберга австрійського проекту будівництва залізничної колії Цариброд – Вакарел¹¹⁴. Заручившись підтримкою лібералів, консерватори намагалися надати боротьбі проти Соболева і Каульбарса загальнонародного забарвлення¹¹⁵.

Поява «Угоди про примирення» посилила розкол серед лібералів. 9 серпня 1883 р. збори, на яких був присутній С. Стамболов, засудили наміри одного із своїх лідерів (Д. Цанкова) порозумітися з консерваторами, вбачаючи у них загрозу цілковитому відтворенню Тирновської конституції. Таким чином, наприкінці літа 1883 року у Князівстві розпочався другий етап становлення партійної системи, протягом якого у політичному спектрі країни закріпилася ще одна самостійна сила – «помірковані» ліберали на чолі з Д. Цанковим. Завершився період «трьохпартійності» 1885 року, коли відбулось об'єднання Князівства та Східної Румелії¹¹⁶.

4 вересня 1883 р. на засіданні III Звичайних народних зборів консерватори публічно дали свою згоду на відновлення Тирновської конституції та розпуск Державної ради і парламенту. У свою чергу, ліберали – прибічники Д. Цанкова – заявили про підтримку князя у питанні залізничного будівництва. Крім того, «помірковані» стали на бік консерваторів в їхньому протистоянні з російськими генералами¹¹⁷. 6 вересня 1883 р. князь А. Батенберг оприлюднив маніфест, що відновлював Тирновську конституцію та зменшував термін дії режиму повноважень до кінця року¹¹⁸. Цей документ, який став результатом порозуміння лібералів і консерваторів, не містив жодного слова про долю Державної ради, законів і розпоряджень, виданих під час режиму повноважень. Наступного дня було створено новий коаліційний кабінет міністрів, до складу якого увійшли три ліберала – Д. Цанков (голова уряду), Д. Моллов, М. Балабанов і три консерватора – Г. Начович, К. Стоїлов, Т. Ікономов. Його головною метою було об'єднання всіх народних сил в одному конституційному

напрямку. Уряд разом з Народними зборами відновив існуючі до 1 липня 1881 р. закони і переглянув ухвалені під час режиму повноважень розпорядження, що не відповідали нормам Конституції. Одним із головних здобутків нового кабінету міністрів було врегулювання протиріч з Петербургом стосовно статусу російських офіцерів у Болгарії, які, згідно підписаній угоді, могли служити в країні не більше трьох років. Крім того, їм заборонялося брати участь у політичному та суспільному житті Болгарії; вони мали підпорядковуватися військовому міністру і князю.

Опозицію уряду склали «непримиренні» ліберали на чолі з П. Каравеловим і П. Славейковим, які на той час повернулися із Пловдива і започаткували видавництво газети «Търновска конституция». Лідери «непримиренних» лібералів виступали проти запропонованих консерваторами реформ державного управління і вимагали розпуску III Звичайних народних зборів. Саме завдяки наполегливості опозиції 24 грудня 1883 р. міністри-консерватори змушені були піти у відставку. До складу нового уряду Д. Цанкова, створеного 1 січня 1884 р., повернувся лише Т. Ікономов¹¹⁹.

Таким чином, політика коаліційного уряду посилила протиріччя серед членів Ліберальної партії Болгарії. Вона наприкінці 1883 р. формально ще залишалась єдиною. Проте вже тоді у ній існувало два угруповання. Що стосується альянсу між консерваторами і частиною лібералів, то він з самого початку мав тимчасовий характер. Вже після відставки К. Стоїлова і Г. Начовича коаліція припинила своє існування. На вибори до IV Звичайних народних зборів «цанковісти» і консерватори пішли паралельними шляхами.

Для Консервативної партії розпочався новий політичний етап. У грудні 1883 р. було опубліковано її чергову програму, де вперше з'явилася оновлена назва – «Народна консервативна партія». Перший пункт цього документа проголошував головний пріоритет політичної сили: «...підтримка мирного управління і зміцнення конституційно-монархічного ладу у Князівстві згідно змінам, внесеним у Конституцію III Звичайними Народними зборами 5 грудня 1883 року»¹²⁰. Далі, після декларації вірності та відданості російському імператору і братньому російському народу, консерватори виклали свої завдання: підтримка уряду, що буде керувати державою згідно з діючим конституційним законодавством; забезпечення абсолютної самостійності у внутрішньому управлінні та розбудові Князівства. В інтересах державної служби партія наполягала також на тому, аби чиновницькі посади обіймали лише чесні та найобдарованіші болгарські громадяни. При цьому не мало значення, до якої партії вони належали. Тоді ж консерватори розробили і свій перший статут.

Парадоксальним виглядає той факт, що створення статуту співпало з початком занепаду Народної консервативної партії. 25 грудня 1883 р. під тиском опозиції припинили свою роботу III Звичайні народні збори, де консерватори склали більшість. Напередодні виборів до IV Звичайних народних зборів, що відбулися 3 червня 1884 р., партія вже не належала до головних політичних сил країни. Отримавши лише 15 депутатських

місць (зі 169), консерватори знову змушені були шукати собі союзників. «Цанковістам» вони мали на меті запропонувати об'єднання партій і спільний виступ за проведення додаткових виборів. «Каравелістам» – абсолютну підтримку у разі отримання консерваторами міністерських посад і прийняття закону про внесення змін до Конституції. Але ці проекти лідери Народної консервативної партії Болгарії так і не реалізували¹²¹.

Чергові парламентські вибори 1884 р. поклали початок перегрупуванню політичних сил у Князівстві. Після того, як 8 червня 1884 р. відбулося перше засідання депутатів нового скликання, стало очевидним, що парламентська система країни вже не була двопартійною. «Каравелісти» і «цанковісти» перетворилися на самостійні політичні сили. При цьому вони одержали відповідно 26 і 37 місць у парламенті, але загалом перші могли розраховувати на підтримку близько 80 депутатів IV Звичайних народних зборів. 30 червня 1884 р. новий прем'єр П. Каравелов сформував кабінет міністрів виключно із своїх прибічників. Головою Народних зборів було обрано С. Стамболова¹²².

У нових політичних умовах «цанковісти» відновили курс на зближення з консерваторами. 6 жовтня 1884 р. після довгих і складних переговорів вони підписали угоду, яка дістала назву «Викладки умов порозуміння між консервативною та ліберальною партіями у внутрішній і зовнішній політиці Болгарії». Головною метою політичного альянсу було усунення від влади «радикального» уряду П. Каравелова і створення змішаного кабінету міністрів з рівним числом представників двох партій. Крім того, союзники домовилися про стратегію боротьби за внесення змін до Тирновської конституції та спільні зовнішньополітичні пріоритети. На думку Д. Цанкова, Тирновська конституція повинна бути максимально наближеною до проекту А. Дондукова-Корсакова 1879 року. Саме ця теза лідера правих лібералів лягла в основу «угоди про порозуміння»¹²³.

Отже, протягом 1883 – 1885 рр. відбулась ідейна еволюція «поміркованих», які прийняли спільну з Народною консервативною партією політичну програму. «Цанковісти» підтримали типове для консерваторів Болгарії гасло сильної централізованої влади, яка б могла забезпечити порядок і стабільність та не допустити радикалізму й анархії у державі.

На противагу правим лібералам, «каравелісти» відмовилися від співпраці з консерваторами. На засіданні депутатів трьох партій, що відбулося 14 жовтня 1884 р. у готелі «Болгарія», «непримиренні» ліберали не підписали запропонований Г. Начовичем договір про союз трьох політичних сил. С. Стамболов від імені керівництва партії «каравелістів» категорично заявив, що не може прийняти пропозицію об'єднаної опозиції. Свою відмову він пояснив тим, що дипломатичний агент Санкт-Петербурга А. Кояндер виступав проти цієї угоди, а партія лівих лібералів перш за все хоче зберегти добрі відносини з Росією. Не вплинуло на «каравелістів» і втручання у міжпартійні стосунки князя А. Батенберга, який був зацікавлений у створенні коаліції трьох партій. Лідер лівих лібералів і, водночас, тогочасний голова уряду П. Каравелов вперто продовжував проводити свою політику, спрямовану на зближення з

Росією. Його уряд, як і раніше, реалізовував узгоджену з Петербургом програму по збільшенню військового бюджету Болгарії та будівництву вигідної Російській імперії залізничної колії¹²⁴.

«Цанковісти» критикували політику кабінету міністрів П. Каравелова з усіх основних питань, використовуючи у своїх інтересах не найкращі стосунки прем'єра та голови держави¹²⁵. Наприкінці січня 1885 р. в їхньому середовищі визріла ідея повного об'єднання з консерваторами шляхом створення спільного комітету із шести членів. Крім того, планувалось об'єднання газет «Средец» і «Отечество» в один орган партійного друку. Лідери опозиції пропонували різні назви нової політичної сили – це і «ревізіоністи», тому що прагнули до внесення змін у Тирновську конституцію, і «патріотичний союз», і «конституціоналісти», і «незалежні», тому що відстоювали право Болгарії на самостійну зовнішню політику без впливу на неї з боку Росії¹²⁶.

У середині лютого 1885 р. керівництво двох партій звернулося до своїх провінційних осередків з рекомендацією створювати спільні організації. Також воно повідомило про початок діяльності об'єданого Центрального комітету у складі його голови – Д. Цанкова і семи членів – К. Стоїлова, М. Балабанова, Д. Грекова, Х. Стоянова, К. Помянова, Н. Стойчева, П. Горбанова. 18 лютого було оприлюднено підписаний Центральним комітетом «Заклик до зближення двох партій»¹²⁷. У ньому йшлося про безглуздість боротьби між консерваторами і лібералами, підкреслювалося, що це протистояння стало головною причиною кризи в країні. Д. Цанков особисто розробив і включив у цей документ проект програми майбутньої партії, що містила перелік цілей і завдань альянсу. Головною метою лідер правих лібералів вважав підвищення престижу влади в очах простого народу і забезпечення порядку та законності в країні. Про необхідність внесення змін до Конституції ніхто з лідерів опозиції не сказав жодного слова. Саме це викликало незадоволення частини консерваторів.

Більше конкретики містив виклад зовнішньополітичних завдань майбутньої партії, що об'єднана опозиція адресувала князю А. Батенбергу. У ній йшлося про необхідність розвитку відносин з Росією, які, на думку поміркованих лібералів і консерваторів, потрібно будувати на основі довіри, чесності та прозорості. У цьому документі наголошувалося також на тому, що Болгарія повинна підтримувати тісні зв'язки з іншими балканськими країнами – перш за все це стосувалося Сербії¹²⁸. На початку березня 1885 р. Н. Сукнаров, К. Стоїлов і Д. Цанков звернулися з листом до А. Батенберга, в якому просили про підтримку конституційного режиму і законності у Болгарії для припинення міжпартійної боротьби¹²⁹.

Таким чином, взимку – на початку весни 1885 р. процес оформлення політичного союзу між «поміркованими» лібералами та консерваторами сягнув кульмінації. Лідери обох партій домовилися про створення єдиної політичної сили й розробили спільну програму, яка мала і консервативні, і ліберальні риси. «Цанковісти» взяли на озброєння такі типові для консерваторів цінності, як порядок і стабільність, та виступали за посилення влади князя.

Виклад зовнішньополітичних завдань союзу «поміrkованих» лібералів і консерваторів, опублікований наприкінці березня 1885 р., та лист до А. Батенберга були останнім проявом спільних дій об'єднаної опозиції. Протягом березня – квітня 1885 р. у газеті «цанковістів» «Средец» все частіше з'являлися публікації, що містили критичні зауваження на адресу князя. У номері від 21 травня голову держави звинувачували у непослідовності зовнішньої політики, що призвела до погіршення відносин з Петербургом¹³⁰. У відповідь на ці звинувачення лідери консерваторів, які повністю підтримували князя, заявили про можливість розриву відносин з «поміrkованими» лібералами.

Різне погіршення стосунків між союзниками підштовхнуло Д. Цанкова до діалогу з лівими лібералами. 31 травня 1885 р. колишні однопартійці П. Каравелов, С. Стамболов і Д. Цанков організували зустріч, основною метою якої був пошук шляхів до примирення князя з Росією. Такий перебіг подій змусив громадськість говорити про можливе відновлення старої Ліберальної партії. Очікуваного об'єднання не відбулось, адже протиріччя між колишніми однопартійцями були дуже сильними. Серед «поміrkованих» з'явилися охочі створити окрему, незалежну від Д. Цанкова, партію. Таку спробу у липні 1885 р. здійснив Н. Сукнаров. Програма цього політика мало чим відрізнялася від лютневої програми об'єднаної опозиції, але містила окремий пункт про ставлення до князя: «Якщо Росія нищить князя, то і ми теж»¹³¹. Спроби Н. Сукнарова не мали успіху і не призвели до розколу у таборі «поміrkованих» лібералів, але вони ще більше загострили відносини «цанковістів» і консерваторів.

Наприкінці липня 1885 р. «поміrkовані» ліберали зайняли чітку позицію щодо голови держави. «Якщо князь не може примиритися з Росією, – наголошував Д. Цанков, – то треба його прогнати». Такі заяви «поміrkованих» лібералів остаточно відвернули від них значну частину консерваторів¹³². Натомість серед «цанковістів» були прибічники більш тісного союзу з Народною консервативною партією. Група С. Міларова стала уособленням цієї ідеї. Наприкінці літа 1885 р. ці політики зробили спробу порозумітися з консерваторами і запропонували їм розпочати діалог. Останні відповіли відмовою.

Отже, «цанковісти» не змогли досягти згоди з лідерами консерваторів у питаннях про внесення змін до Конституції та ставлення до князя і Росії. У липні 1885 р. їхня коаліція фактично розпалася. Партія лібералів-«цанковістів», на відміну від Консервативної, була досить сильною і популярною серед народу, щоб самостійно боротися за владу і втілювати в життя свою політичну програму. Її лідер Д. Цанков, використовуючи безпорадність Консервативної партії, яка на той час навіть не мала своєї газети, запевняв росіян і болгар, що у таборі об'єднаної опозиції все гаразд, що консерватори підтримують його.

Серед «каравелістів» теж не було єдності. Наприкінці літа 1885 р. на політичній арені Болгарії з'явилося нове опозиційне угруповання, яке створили Д. Петков, Д. Різів і З. Стоянов¹³³. Ці політики навіть організували свою

фракцію у парламенті. Її депутати критикували уряд за нерішучість у вирішенні національного та династичного питань і «цанковістів» – за їх «зраду» демократичним цінностям. Крім того, нова фракція засуджувала зовнішню політику Російської імперії, яка постійно втручалась у внутрішні справи Болгарії¹³⁴.

Таким чином, напередодні об'єднання Князівства і Східної Румелії та сербсько-болгарської війни 1885 р. партійний спектр Північної Болгарії був представлений трьома політичними силами. Згідно з традиційним західноєвропейським уявленням про диференціацію партій (консерватори праворуч, ліберали у центрі, а соціалісти ліворуч) консерватори займали у ньому правий фланг. За відсутності у Князівстві партій соціалістичного спрямування ліберали, прибічники П. Каравелова, знаходилися зліва, а угруповання Д. Цанкова – у центрі¹³⁵.

Паралельно зі становленням партійної системи у Князівстві йшов процес оформлення політичних сил Східної Румелії. Консервативна течія в автономній області була представлена угрупованням «поміркованих», яке розпочало формуватися відразу після Берлінського конгресу 1878 р. До його складу входили представники заможних верств населення Південної Болгарії: підприємці, землевласники, вище православне духовенство. Серед лідерів виділялись екзарх Йосиф, пловдивський митрополит Панарет, І. Є. Гешов, І. Ст. Гешов, І. Груєв, д-р С. Чомаков, М. Маджаров, С. Бобчев, К. Велічков, д-р Г. Янкулов, Д. Юруков, д-р Г. Хаканов, д-р Х. Стамболскі. До числа «поміркованих» належав також видатний болгарський поет І. Вазов. Більшість членів партії мала чудову освіту, яку отримала у навчальних закладах Західної Європи та Росії¹³⁶. Головною рисою, яка вирізняла східнорумелійських консерваторів, була ідеалізація ними Росії¹³⁷.

Консерватори вважали за потрібне визнати рішення Берлінського конгресу про поділ країни, але при цьому вони добивалися полегшення умов турецького панування у Південній Болгарії¹³⁸. Вимоги «поміркованих» були наступними: 1) Східна Румелія повинна мати не статут вілаєта, а конституцію, яка б гарантувала їй широку автономію; 2) у міліції і жандармерії не мало бути турецьких офіцерів; 3) турецькі гарнізони не мали права перебувати на території Східної Румелії і на кордонах цієї автономної області¹³⁹. «Помірковані» планували вирішити болгарське національне питання шляхом переговорів з Османською імперією та великими державами і запобігти озброєному виступу народу. Вони були проти ризикованих операцій і непотрібних жертв. Головною умовою об'єднання країни консерватори вважали сприяння Росії¹⁴⁰.

Політичними опонентами «поміркованих» стали «непримиренні», які представляли ліберальну течію. Їхніми лідерами були Т. Кесяков, Г. Бенев, К. Хаджикалчов, І. Салабашев, д-р Г. Странскі, д-р С. Чомаков. До числа «непримиренних» належали представники різних прошарків буржуазії та інтелігенції¹⁴¹. Ліберали вважали, що процес створення єдиної болгарської держави не слід пов'язувати лише з зовнішньою політикою Російської імперії.

На їх думку, об'єднання Князівства з автономною областю не реалізується без підтримки західноєвропейських держав, які підписували Берлінський трактат, і Туреччини. Протягом перших років існування Східної Румелії «непримиренні» боролися за зміцнення болгарського національного характеру автономії, за демократичний устрій, політичні права і свободи народу, надання Обласним зборам реальної влади¹⁴².

Навесні 1879 р. Європейська комісія закінчила роботу по створенню Органічного статуту Східної Румелії, який набув чинності 14 квітня 1879 року¹⁴³. Водночас генерал-губернатором було призначено Алеко Богоріді (на турецький лад Алеко-паша). За своїми політичними уподобаннями він належав до прибічників самостійності Східної Румелії й негативно ставився до втручання Росії у внутрішні справи Болгарії. 7 жовтня 1879 р. відбулися вибори до Обласних зборів. Із 36 депутатів, обраних на них, болгар було тридцять один, два турка та три грека. Постійний комітет, сформований Обласними зборами 10 грудня 1879 р., складався виключно з болгар. Головою Обласних зборів і постійного комітету став Іван Гешов – один із лідерів східнорумелійських консерваторів¹⁴⁴.

Протягом 1879 – 1880 рр. стосунки «поміркованих» і «непримиренних» носили партнерський характер. Разом вони склали опозицію уряду Османської імперії та змогли досягти кількох суттєвих перемог над ним. Болгарська більшість Обласних зборів, незважаючи на рішення Європейської комісії та протести турецьких і грецьких депутатів, офіційною мовою Східною Румелії визнала болгарську. Наступним етапом політичної боротьби було забезпечення реальної сили Обласних зборів. За ними затверджувалося право звертатися із запитом до уряду з усіх питань стосовно управління областю та висловлювати недовіру директорам Східної Румелії, що перетворювало останніх у міністрів, відповідальних перед Зборами. Згодом Османська імперія фактично втратила можливість проводити на посади директорів вигідних їй людей і, як наслідок, активно втручатись у внутрішнє життя південної Болгарії. Таке протистояння уряду Туреччини і Обласних зборів Східної Румелії призвело до того, що більшість законів та жоден бюджет, прийнятих Зборами, так і не були затверджені султаном. Значну увагу «помірковані» і «непримиренні» приділили врегулюванню земельних відносин в автономії. Вони сприяли передачі землі у приватну власність. Землю вакуфів селяни отримували за викуп. Крім того, землевласники мали змогу скористатися кредитом. Для цього була впроваджена система землеробських кас, розпочав роботу обласний банк. Для підвищення рівня освіти селян створювалася система сільськогосподарських шкіл¹⁴⁵. Збори розробили проект будівництва залізничної колії до порту Бургас. Всі ці заходи сприяли розвитку економіки області.

Наприкінці 1880 року між «поміркованими» і «непримиримими» загострилася політична боротьба за вплив у органах управління. В результаті на початку 1881 р. у Східній Румелії виникло дві політичні партії – Ліберальна («казенна») і Народна (консервативна). «Казенні» – це образливе прізвисько, яке отримали ліберали від опонентів через свою тісну співпрацю з генерал-

губернатором. А. Богоріді і «казенних» поєднувало недовірливе ставлення до політики Росії на Балканах. Незважаючи на те, що зовнішньополітична орієнтація лібералів не сприяла зростанню їхньої популярності серед народу, підтримка генерал-губернатора компенсувала цю ваду. Напередодні виборів ліберали офіційно засудили квітневий державний переворот 1881 р. у Князівстві і неодноразово виступали з критикою на адресу політики А. Батенберга¹⁴⁶.

Ядро Народної партії склали члени угруповання «поміркованих». Згодом до них приєдналася частина «непримиримих», які вважали себе «русофілами», наприклад К. Величков. Лідером партії фактично став голова постійного комітету Обласних зборів І. Гешов. Того ж року консерватори започаткували видавництво газети «Марица».

Травневі вибори 1881 р. не виявили переможця. Більшість населення не бачила різниці між партіями, тому їй було важко визначитися зі своїми політичними уподобаннями. Як наслідок, новий уряд сформували представники двох партій.

Ліберальна партія Східної Румелії співпрацювала з лібералами Князівства, частина яких після квітневого перевороту 1881 р. перебралася до Пловдива. Серед політичних біженців були такі відомі постаті, як П. Каравелов, П. Славейков, Т. Кітанчев, З. Стоянов, І. Стоянович, І. Славейков. Всі вони зневажали першого болгарського князя як клятвопорушника, крадія народних прав, тирана¹⁴⁷. Водночас ліберали розуміли, що режим А. Батенберга існує завдяки підтримці Росії, тому головним злом для Болгарії на той час вони вважали політику Санкт-Петербурга. Це сприяло зближенню лібералів Північної і Південної Болгарії¹⁴⁸. У Пловдиві лідери «північної» Ліберальної партії відновили видавництво газети «Независимост». На її шпальтах була надрукована нова політична програма із зазначенням головної мети – відновлення конституційного режиму у Князівстві. Поступово П. Каравелов і П. Славейков упевнилися, що Східна Румелія з її демократичним режимом й прихильністю місцевого генерал-губернатора може стати центром боротьби не лише проти надзвичайних повноважень А. Батенберга, але й за об'єднання розколотої країни. Незабаром вони припинили видавництво «Независимости» і започаткували нову газету – «Южна България», керівником якої став З. Стоянов¹⁴⁹. Лідери партії поступово включились у суспільно-політичне життя автономної області. Так, П. Каравелова обрали кметом (головою) Пловдива, а П. Славейков став депутатом Обласних зборів¹⁵⁰. Тісна співпраця лібералів північної і південної Болгарії дала останнім політичний досвід, чітку ідеологію і тактику.

Неоднозначно оцінили квітневий переворот 1881 р. східнорумелійські консерватори. Зберігся відкритий лист К. Велиčkova до А. Батенберга від 13 червня 1881 р., де він засуджує політику болгарського князя і передрікає йому «нетривале царювання»¹⁵¹. Але вже в кінці 1882 – на початку 1883 року консерватори Князівства за сприяння А. Батенберга розпочали зближення з Народною партією Південної Болгарії. Разом вони почали друкувати газету

«Съединение». Проте цей альянс не додав популярності Народній партії. Навпаки, критика політичного режиму в Князівстві й особисто А. Батенберга з боку лібералів автономії шкодила авторитету східнорумелійських консерваторів серед населення. На квітневих виборах до Обласних зборів 1883 р. вони зазнали поразки. Вперше за п'ять років існування автономної області її уряд було сформовано з представників однієї партії – Ліберальної.

Боротьба за владу між консерваторами і лібералами з особливою силою розгорнулася 1884 р. Приводом стало закінчення чотирирічного мандату генерал-губернатора. Народна партія виступила проти намагання лібералів зберегти А. Богоріді на найвищій посаді та водночас закликала до об'єднання Східної Румелії і Північної Болгарії. Консерватори Князівства і ліберальна фракція Д. Цанкова підтримали гасла Народної партії й через газети «Средец» і «Отечество» розпочали агітацію за негайне вирішення національного питання під керівництвом князя А. Батенберга. Саме у цей час широкого вжитку набула інша назва Народної партії – «з'єдністська». Ліберали Східної Румелії, які на той час вважали об'єднання несвоєчасним, поступово втрачали вплив серед народу. До того ж населенню автономної області були не до вподоби прохолодні стосунки «казених» з Петербургом. Консерватори ж завдяки голосним заявам і підтримці російського консула А. Сорокіна значно збільшили свій рейтинг¹⁵².

Внаслідок впертої міжпартійної боротьби «з'єдністи» домоглися свого – Алеко-паша пішов у відставку. Уряд Османської імперії, побоюючись негативної реакції з боку Петербурга, не наважився залишити його на посаді генерал-губернатора. Замість нього було призначено Гаврила Кристевича, який відразу ж розпустив Обласні збори, де «казенні» складали абсолютну більшість. 27 вересня 1884 р. відбулися нові вибори. Як і передбачалося, перемогу на них святкували консерватори. Саме вони отримали більшість міністерських портфелів у новому уряді. Але, отримавши владу, консерватори Східної Румелії не поспішали втілювати у життя свою програму. Саме за це Народна партія отримала від своїх опонентів образливе прізвисько «лжез'єдністи». Пізніше один з лідерів консерваторів М. Маджаров пояснював політику уряду несприятливим міжнародним становищем. На той час російська дипломатія не могла втілити в життя об'єднання Болгарії, а силовий метод вирішення проблеми, на думку директора фінансів, не виправдовував можливих людських і матеріальних жертв¹⁵³.

Таким чином, заяви консерваторів Східної Румелії у першій половині 1884 р. про необхідність негайного об'єднання Болгарії були лише засобом політичної боротьби за владу. Через рік вони втратили статус політичної сили, яка могла стати ідеологом і керманічем об'єднання півночі та півдня країни. Постійні зволікання, пов'язані з очікуванням сприятливих змін на міжнародній арені, призвели до того, що ініціатива перейшла до рук Таємного революційного комітету, А. Батенберга й уряду П. Каравелова¹⁵⁴.

Перебуваючи в опозиції, східнорумелійські ліберали намагалися повернути собі лідерство у політичній боротьбі за об'єднання Болгарії¹⁵⁵. Вони брали

участь у народному русі, який протягом 1884 р. поступово набував сили, входили до складу Болгарського таємного центрального революційного комітету, заснованого у квітні 1885 р. З. Стояновим. Головною метою цієї організації було залучення широких верств населення автономії до руху за об'єднання. Лідер «казенних» д-р Г. Странскі регулярно інформував П. Каравелова про перебіг підготовки до об'єднання¹⁵⁶. Як і раніше, більшість східнорумелійських лібералів наполягала на мирному вирішенні болгарського національного питання¹⁵⁷.

2 вересня 1885 р. у Східній Румелії розпочалося повстання¹⁵⁸. Вже через чотири дні східнорумелійський уряд було повалено, генерал-губернатора Г. Кристевича заарештовано¹⁵⁹. Згодом повстанці створили тимчасовий уряд, який звернувся до А. Батенберга з проханням прийняти владу у Південній Болгарії. 8 вересня 1885 р. А. Батенберг видав маніфест, де проголошувалось об'єднання і прийняття ним титулу «Князя Північної і Південної Болгарії»¹⁶⁰. Наступного дня він прибув до Пловдива, а через кілька днів у столицю Східної Румелії вступили болгарські війська¹⁶¹. Перемога Софії у війні з Сербією (листопад – грудень 1885 р.)¹⁶², а також визнання великими державами і Туреччиною А. Батенберга князем Південної Болгарії поставили крапку у справі об'єднання Князівства і Східної Румелії¹⁶³. Але формально країна залишилася васалом Туреччини.

Наприкінці 1885 р. в об'єднаній Болгарії розпочався третій етап формування партійної системи, який тривав до встановлення авторитарного режиму С. Стамболова 1887 року. В цей період поступово припинила своє існування Народна консервативна партія Північної Болгарії. Восени 1885 року її лідери не зробили нічого, щоб попередити своїх прибічників у провінції про зміну партійного курсу. Вони не підготували жодного офіційного документа, в якому йшлося б про розпад об'єднаної опозиції. Внаслідок цього значна частина консерваторів у регіонах продовжувала підтримувати Д. Цанкова, виконувала його розпорядження та директиви. Протягом 1886 р. партійні кадри розійшлися по різних політичних організаціям. Більшість із них співпрацювала з «цанковістами», а Д. Греков підтримав С. Стамболова. Значна частина консерваторів обіймала різноманітні чиновницькі та дипломатичні посади. Тобто, навіть у період занепаду їхньої партії вона зберегла політичну вагу¹⁶⁴.

Семирічна історія Народної консервативної партії нероздільно пов'язана з розбудовою болгарської державності. Вона мала незначний вплив на громадську думку, не була популярною серед населення, але при цьому змогла об'єднати велику частину інтелектуальної еліти. Її члени входили до складу п'яти урядів Болгарії (всього протягом 1879 – 1886 рр. змінилося дванадцять урядів). Саме тому консерватори мали визначальний вплив на долю країни у перші роки її існування. Боротьба за скасування Тирновської конституції, підтримка князя А. Батенберга, протиріччя з Росією – все це давало підстави для критики Народної консервативної партії з боку опонентів. Більш того, її політика часто-густо характеризувалася сучасниками та істориками як «антинародна», «реакційна» і «регресивна». Проте у багатьох випадках ці

визначення були безпідставними, бо саме у середовищі болгарських консерваторів визріли передові та патріотичні ідеї єдиної Болгарії, сприяння розвитку вітчизняної індустрії та сільського господарства, забезпечення професійної освіти, реформи податкової системи тощо¹⁶⁵.

Головними причинами занепаду Консервативної партії були нечисленність її електорату (через це консерватори не могли скласти гідну конкуренцію на парламентських виборах лібералам), неактуальність ідеології для більшості населення та дискредитація під час режиму надзвичайних повноважень (1881 – 1883 рр.). Крім того, союз консерваторів з «цанковістами» призвів до того, що їхню політичну силу народ вже не сприймав як окрему одиницю. Після змушеної відмови 1886 року А. Батенберга від престолу Народна консервативна партія остаточно втратила вплив у державі, адже головний пункт її програми – підтримка правлячої династії – вже не мав сенсу¹⁶⁶.

Після бурхливих подій 1885 р. Народна партія Східної Румелії залишилася самостійною політичною силою, хоча на той час її лідери могли розраховувати на союз з консерваторами Північної Болгарії або з «цанковістами». Поступово включились у суспільно-політичне життя Болгарії і «казенні». Вони підтримували уряд П. Каравелова, а його політичну партію розглядали як потенційного союзника¹⁶⁷.

Криза, що вибухнула після перевороту 10-11 серпня 1886 р. і завершилася під натиском Росії «добровільною» відмовою першого болгарського князя від престолу (26 серпня), спричинила чергове перегрупування політичних сил¹⁶⁸. Залежність країни від зовнішніх чинників та постійне втручання великих держав у її внутрішні справи посилили протиріччя серед членів великої Ліберальної партії, на основі якої поступово оформилися три нових угруповання¹⁶⁹. Перше, на чолі з З. Стояновим, П. Петковим, Г. Данчовим, Д. Різовим і колишнім консерватором Д. Грековим, виступало противником втручання Росії та будь-якої іншої країни у внутрішні справи Болгарії¹⁷⁰. Поступово до нього приєдналися ліберали на чолі зі С. Стамболовим¹⁷¹. Цю ідею тією чи іншою мірою сприймали південноболгарські «казенні» та прибічники доктора Василя Радославова. Згодом вищевказані угруповання перетворилися на партії, відомі в історичній літературі як «русофобські»^{*172}. Супротивниками цього табору були «русофіли»**, що відстоювали принцип – Болгарія має проводити узгоджену з Росією політику. До них належали ліберали-«цанковісти», які об'єднали навколо себе найбільш послідовних прибічників зближення з Петербургом. До «русофілів» традиційно відносять і політиків, що залишилися вірними старому лідеру Ліберальної партії П. Каравелову. Але, на відміну від партії Д. Цанкова, це угруповання було більш поміркованим і стриманим у питанні про взаємовідносини з Російською імперією¹⁷³. Воно відстоювало принцип «незалежної внутрішньої політики і

* Проте себе вони так не називали. Термін «русофоби» з'явився як прізвисько, котре партії отримали від своїх політичних опонентів.

** «Русофілами» вважали себе противники політики С. Стамболова. Ця чеснота підкреслювалась для того, щоб показати лояльне ставлення до Петербургу і, таким чином, здобути популярність серед народу, який здебільшого ідеалізував Росію та її наміри щодо Болгарії.

дружби з Росією»¹⁷⁴. Отже, ставлення до зовнішньої політики Петербурга, звідки завжди намагалися впливати на внутрішньополітичні процеси у Болгарії, спричинило протиріччя між членами Ліберальної партії. Остання до того ж ніколи не вирізнялась ідеологічною однорідністю. Все це й стало причиною її розпаду¹⁷⁵.

У період регентства (26 серпня 1886 р. – 11 серпня 1887 р.) стосунки між колишніми однопартійцями остаточно зіпсувались¹⁷⁶. Якщо П. Каравелов (один із членів Регентської ради) у питанні про обрання нового князя був схильний до компромісу з Російською імперією, то С. Стамболов і його однодумці продовжували займати непримиренну позицію щодо політики Петербурга¹⁷⁷. Ці розбіжності призвели до добровільного виходу П. Каравелова зі складу Регентської ради¹⁷⁸. Після обрання Фердинанда Саксен-Кобург-Готського князем Болгарії (11 серпня 1887 р.), на кандидатурі якого наполягали Велика Британія та Австро-Угорщина, «каравелісти» перейшли в опозицію, оскільки як і Росія не визнавали нового монарха¹⁷⁹. Прихильники Д. Цанкова також виступали проти кандидатури Фердинанда на болгарський престол¹⁸⁰. Після завершення роботи IV Великих народних зборів і «каравелісти», і «цанковісти» не визнали Кобурга князем.

У липні 1886 р. частина лібералів, яка підтримувала молодого юриста В. Радославова, опублікувала на сторінках газети «Народен вестник» свою першу програму¹⁸¹. У ній йшлося про необхідність відновлення добрих стосунків з Росією, що суперечить усталеному в науковій літературі визначенню «радославовістів» як «русофоби», і чіткого слідування нормам Тирновської конституції¹⁸². Провідні ролі у житті нової політичної сили відігравали К. Ранков, М. Савов, Д. Тончев, Т. Іванчов. Призначення 16 серпня 1886 р. В. Радославова прем'єр-міністром і міністром внутрішніх справ допомогло молодому й амбіційному політику збільшити число своїх прибічників¹⁸³. Але поступово стосунки між головою кабінету міністрів і регентами погіршились, а після обрання князем Болгарії Фердинанда та призначення С. Стамболова головою уряду «радославовісти» перейшли в опозицію¹⁸⁴. На момент створення партії, коли закладалися підвалини її ідеології, середній вік засновників становив 29 років. Серед «радославовістів» лише їхній лідер, а також Д. Тончев і М. Савов мали вищу освіту та більш-менш реалізувалися у житті. Це значною мірою визначило схильність нового угруповання до лібералізму, у центрі уваги якого знаходилася така цінність як свобода.

Восени 1886 р. велика частина членів Ліберальної партії дистанціювалася від П. Каравелова і об'єдналася навколо С. Стамболова¹⁸⁵. Згодом вони розпочали організаційні заходи щодо створення своєї партії, яка повинна була стати провладною політичною силою¹⁸⁶.

Протистояння між представниками опозиції і влади загострилися після бунтів проросійської частини офіцерів болгарської армії у лютому 1887 року¹⁸⁷. Ці події дали регентам привід для розправи над своїми опонентами¹⁸⁸. Декого з представників «русофільських» політичних сил заарештували¹⁸⁹, інших

переслідували через їхні ідеологічні переконання¹⁹⁰. Д. Цанков та частина його соратників з 1886 р. перебували у політичній еміграції¹⁹¹. Встановлення жорсткого політичного режиму поставило у дуже складне становище і східнорумелійських консерваторів. Значна їх частина теж змушена була емігрувати¹⁹². 5 червня 1886 р. К. Величков, який на той час вже перебував в Італії, у листі до В. Шишманова писав про «нездорову політичну атмосферу у Болгарії» та рекомендував останньому негайно залишити країну¹⁹³.

Отже, бурхливі події 1885 – 1887 рр. сприяли зміцненню фундаменту багатопартійності¹⁹⁴. Ліберали, які під час роботи Установчих зборів 1879 року відстояли демократичний характер Тирновської конституції, а у 1881 – 1883 рр. боролися за відновлення Основного закону, утворили чотири окремі політичні угруповання – «каравелісти», «радославовісти», «цанковісти» і «стамболовісти». Кожне з них мало свої погляди щодо стосунків Болгарії з Росією та по-різному ставилося до нового князя. Поступово вимальовуються й інші ідеологічні особливості партій: «радославовісти» і «каравелісти» стояли на більш ліберальних позиціях, аніж «стамболовісти»; найпослідовніші прибічники виконавчої влади в особах С. Стамболова і Фердинанда та «цанковісти», які ще 1883 р. перейшли на консервативну платформу.

Період правління кабінету міністрів на чолі зі С. Стамболовим (1887 – 1894 рр.), що увійшов у історію під назвою «режим» або «диктатура Стамболова», слід розглядати як окремий етап розвитку партійної системи Болгарії. У цей час більшість політичних сил, що утворилися протягом 1883 – 1887 рр., перебувала на становищі нелегальної опозиції. Багатопартійна система не функціонувала¹⁹⁵. Після замаху на прем'єра у березні 1891 р. було заарештовано П. Каравелова¹⁹⁶. Таким чином, протягом тривалого періоду «каравелісти», як і «цанковісти» разом із «з'єдністами», перебували у політичній ізоляції, а їхня партія фактично припинила функціонування¹⁹⁷.

Легальну опозицію представляли лише «радославовісти», що врешті-решт визнали Фердинанда князем, але й вони не мали умов для чесної конкуренції з провладним угрупованням, яке поступово перетворювалося на самостійну партію. 1 травня 1890 р. прихильник прем'єр-міністра Д. Петков закликав своїх однодумців у провінції до створення регіональних осередків¹⁹⁸, а у травні 1892 р. «стамболовісти» опублікували перший статут¹⁹⁹. Так на політичній арені Болгарії з'явилася нова партія – Народно-ліберальна²⁰⁰. На той час середній вік «стамболовістів» становив 37 років. Але все ж це більше, ніж у «радославовістів» у момент заснування ними своєї партії. На відміну від останніх, значна частина лідерів «стамболовістів» мала вищу освіту і досвід у політичній діяльності. Напевне молодість провідних членів цієї політичної сили визначила її схильність до радикалізму, який у подальшому трансформувався у крайній вияв консерватизму – підтримку встановлення авторитарного режиму з сильною вертикаллю влади.

20 липня 1891 р. на горі Бузулуджа, що неподалік від міста Габрово, відбувся установчий з'їзд Болгарської соціал-демократичної партії, який прийняв проект організаційного статуту і програми. З'їзд обрав керівний

орган – Загальну раду і ухвалив рішення щодо створення партійної газети. Саме з появою у Болгарії першої лівої партії соціалістичного спрямування по відношенню до «стамболовістів», «цанковістів», «каравелістів» і «радославовістів» доцільно застосовувати визначення правоцентристи, адже їхня ідеологія знаходилася на межі консерватизму (правий фланг політичного спектру) і лібералізму (центр).

1894 року у Болгарії відбулася зміна уряду. Замість кабінету міністрів С. Стамболова до влади прийшло політичне угруповання на чолі з колишнім лідером Консервативної партії Костантином Стоїловим²⁰¹. Багатопартійна система поступово відроджувалася²⁰². Відбулася легалізація «цанковістів», «каравелістів» та південноболгарських «з'єдністів», що знову брали участь у політичному житті країни²⁰³.

На початку червня 1894 р. відомі політичні та громадські діячі утворили партійну коаліцію, до складу якої увійшли колишні консерватори, «цанковісти», «з'єдністи», «казенні», «радославовісти» і «каравелісти»²⁰⁴. Це об'єднання отримало назву «Народна партія» і згуртувало навколо себе прибічників уряду К. Стоїлова. У першу чергу вони прагнули запобігти поверненню до влади С. Стамболова²⁰⁵. Партійні осередки – клуби – почали створюватися по всій Болгарії. Восени 1894 р. коаліція розпалась, тому що ідеологічні переконання «цанковістів», «казенних», «каравелістів» і «радославовістів» суперечили політиці, яку проводив уряд К. Стоїлова²⁰⁶. Так, «цанковістів» не задовольняв зовнішньополітичний пріоритет уряду, а «каравелістів» – щільна співпраця кабінету з князем Фердинандом²⁰⁷. У листопаді 1894 р. після виборів до VIII Звичайних народних зборів колишні консерватори разом з південноболгарськими «з'єдністами» об'єдналися навколо прем'єр-міністра К. Стоїлова²⁰⁸. Вони підтримали його програму і визнали своїм лідером²⁰⁹.

5 листопада 1894 р. 72 депутата VIII Звичайних народних зборів проголосили себе членами Народної партії, ватажками якої стали К. Стоїлов, адвокат Т. Теодоров, поет і письменник І. Вазов, а також колишні східнорумелійські консерватори – економіст і банкір І. Гешов, юрист С. Бобчев та публіцист М. Маджаров. Ядро нової партії склали люди, які реалізувалися професійно, мали вищу освіту, були представниками заможних верств населення, тобто належали до національної еліти. У 1894 р. середній вік провідних членів нової політичної сили становив приблизно 40 років, що більше ніж середній вік лідерів «стамболовістів», «радославовістів» і демократів на момент заснування їхніх партій. Все це визначило схильність «народняків» до консерватизму – ідеології, в основі якої були такі цінності, як стабільність і порядок²¹⁰.

Протягом першого року існування Народної партії були створені її представництва (клуби) у провінції. Особливою активністю серед них вирізнялися русенський, пловдивський, варненський, бургаський і сливенський. 22 вересня 1894 р. вийшов з друку перший номер партійної газети «Мир».

Водночас розпочалася легалізація партії «цанковістів». Одна їх частина на чолі з С. Данєвим, Д. Молловим і М. Балабановим підтримувала щільний зв'язок з «народняками», тоді як лідер партії Д. Цанков виступав за самостійну діяльність²¹¹. Розкол серед поміркованих лібералів був наслідком конфлікту поколінь. Крило, яке уособлював С. Данєв, розуміло, що партія має пристосовуватися до реалій політичної ситуації і не може й надалі робити ставку на старі ідеали. Наприкінці 1894 р. ця група дистанціювалася від провладних політиків. «Цанковістів» не задовольняв повільний процес відновлення болгарсько-російських відносин, розірваних 6 листопада 1886 року²¹², тому вони знову об'єдналися навколо постаті Д. Цанкова²¹³. Незважаючи на тривалу перерву у діяльності «цанковістів» і початок нової епохи в їхній історії, партія зберегла головну рису своєї ідеології – поміркованість. Це визначили не тільки партійні традиції та ті ж самі обличчя у центральному бюро, але й деякі інші обставини. Як відомо, чим старшою, досвідченішою і більш реалізованою є людина, тим частіше її характеру притаманні риси консерватора та поміркованість у політичній орієнтації. 1894 року середній вік лідерів «цанковістів» був більшим, ніж вік провідних членів будь-якої партії Болгарії під час її заснування або відновлення діяльності після тривалої перерви. Він становив трохи більше 40 років.

1897 року, коли Д. Цанков відмовився від керівної посади у партії, новим лідером поміркованих лібералів став С. Данєв. Зміна керівництва була відмічена початком зміцнення цієї політичної сили²¹⁴. У січні 1898 року вийшов перший номер нової газети «цанковістів» під назвою «България»²¹⁵.

Після відставки уряду С. Стамболова відновили свою діяльність і ліберали-«каравелісти»²¹⁶. З 1894 р. вони стали видавати газету «Знаме» (з 1898 р. – «Пряпорец»), а у вересні 1895 року затвердили нову назву – Демократична партія Болгарії – й розпочали заходи по створенню місцевих представництв²¹⁷. Лідером та ідейним натхненником демократів залишався П. Каравелов. Серед діячів партії виділялись юристи А. Малінов, І. Георгов, А. Константинов і М. Такев, а також економіст А. Ляпчев, талановиті публіцисти К. Арсенієв, Н. Цанов, Т. Влайков й Т. Кітанчев, який мав вищу духовну освіту. Середній вік демократів 1894 року становив трохи більше 30 років. Отже, досвідчений політик П. Каравелов згуртував навколо себе талановиту молодь, якій були близькими ліберальні гасла їхнього лідера²¹⁸. Перебуваючи в опозиції (1894 – 1899 рр.), «каравелісти» привернули на свій бік представників різноманітних прошарків інтелігенції, а також великого числа дрібних і середніх власників, які мали відношення до кустарного виробництва, сільського господарства і торгівлі²¹⁹.

Навколо ще однієї правоцентристської партії – Ліберальної, яку очолював В. Радославов, об'єдналися всі незадоволені політикою кабінету С. Стамболова²²⁰. Протягом першого року перебування при владі уряду К. Стоїлова ліберали співпрацювали з ним – входили до правлячої коаліції. Але вже 1895 р. «радославовісти», розчаровані політикою «народняків», знову перейшли до опозиції. 1894 року вони прийняли надзвичайно демократичну

програму та розгорнули широку агітацію. Все це дало «радославовістам» можливість протягом 1895 – 1899 рр. йти в авангарді опозиції.

За часів правління С. Стамболова Народно-ліберальна партія перетворилася на чисельну, впливову і заможну організацію з розвинутою системою місцевих представництв та своєю газетою «Свобода» (з 1889 р. – «Нов век») ²²¹. Особливою популярністю партія користувалась у Софії, Велико Тирново, Русе, Пловдиві, Сливені та Пазарджику ²²². З переходом Народно-ліберальної партії в опозицію керівництво нею перебрав на себе С. Стамболов, а після його вбивства 3 липня 1895 р. її очолив Д. Петков ²²³. З лютого 1896 р. по лютий 1897 р. новим партійним лідером став колишній консерватор Д. Греков.

Період правління кабінетів на чолі з К. Стоїловим (1894 – 1899 рр.) слід вважати перехідним етапом від авторитаризму до класичної болгарської демократії кінця ХІХ – початку ХХ ст. У цей час роль партій у політичній системі країни була менш помітною, аніж у 1899 – 1908 рр. Згадаємо, що 1894 р. Фердинанд спочатку довірив пост прем'єра К. Стоїлову, а вже потім була створена Народна партія, що уособлювала провладну політичну силу. У цій ситуації повторювалася послідовність подій 1887 року. Чимало відомих політичних діячів залишалося в еміграції. Вони не поспішали повертатися на батьківщину. 27 серпня 1894 р. Д. Цанков у листі до В. Друмева писав про свої наміри повернутись і допомогти відновити добрі стосунки з Росією, але при цьому він не довіряв новому уряду ²²⁴. Загалом опозиція під час правління «народняків» була слабкою. Це стало наслідком урядової внутрішньої політики і методів управління, які нагадували «стамболовістські». У ІХ Звичайних народних зборах фракція Народної партії складалася зі 155 чоловік (91,7 %), а опозиційні політичні сили були представлені лише 14 депутатами.

Таким чином, становлення багатопартійної системи у Болгарії наприкінці ХІХ ст. пройшло п'ять етапів. Перший тривав з 1879 по 1883 рік, коли на політичній арені Князівства діяло дві партії – Консервативна та Ліберальна. Для другого (1883 – 1885 рр.) був характерний перехід від двох до трьохпартійності. Під час третього (1885 – 1887 рр.) закладалися підвалини багатопартійності. Четвертий період (1887 – 1894 рр.) проходив в умовах авторитарного режиму та вирізнявся занепадом більшості політичних сил. П'ятий (1894 – 1899 рр.) став перехідним від авторитаризму до класичної демократії і характеризувався відновленням багатопартійної системи. Протягом перших двадцяти років болгарської державності головні ролі у політичному житті країни належали партіям ліберального і консервативного спрямування. З появою у 1891 році соціал-демократів їх доцільно визначати як правоцентристські.

1.2. Партії у системі влади

Особливості державного устрою Болгарії наприкінці ХІХ ст. і специфіка розділення повноважень між гілками влади визначали місце партій у політичній системі країни ²²⁵. Кожна з них, незважаючи на свою програму, так чи інакше співпрацювала з князем ²²⁶, рахувалася з монархом, адже він зосереджував у своїх руках широкі повноваження, гарантовані Тирновською конституцією ²²⁷.

Голова держави мав право призначати і відправляти у відставку уряд, вносити на розгляд парламенту законопроекти, розпускати Народні збори²²⁸. Судова гілка влади обслуговувала виконавчу. Наприкінці XIX ст. у Болгарії було чимало сфабрикованих політичних справ, які доводять цю тезу (наприклад, засудження П. Каравелова 1891 р.). Князь і уряд впливали на суддів, могли звільнити їх. Отже, тогочасна політична система була незбалансованою. Повноваження виконавчої гілки влади у ній значно переважали повноваження законодавчої і судової.

Ще за часів А. Батенберга у політичному житті Болгарії була започаткована своєрідна «традиція» – після призначення князем нового уряду відбувався розпуск парламенту і призначалися нові вибори, на яких партія влади, як правило, перемагала. Таку практику, звичайно, не можна назвати демократичною, але вона не суперечила Тирновській конституції. Доктор І. Михайлов у статті «Психологія політичних партій Болгарії» зазначає: «У західних країнах уряд формує народ, парламент, а у нас парламент формується урядом»²²⁹. Коли бажання народу і князя не співпадали, парламент розпускався²³⁰. Такий спосіб зміни влади гальмував розвиток партійної системи у напрямку модернізації, оскільки тягар відповідальності за роботу уряду лягав передусім на плечі конкретних осіб (міністрів), а вже потім відповідних партій. Тому деяких посадовців – представників виконавчої влади не цікавило, як позначаться їхні кроки на іміджі політичних сил, до яких вони належать. Звідси публічні скандали, зміна партійної належності та створення нових угруповань²³¹.

Часто партії виступали інструментом досягнення мети їхніх лідерів і засновників. Так, 1887 р. С. Стамболов, а 1894 р. К. Стоїлов, отримавши владу (очоливши уряд), задля ефективнішого управління країною заснували свої політичні сили. 1882 року відомий громадський діяч П. Шонов пише про партії як про щось неприродне для болгарської дійсності: «Самовпевнений лібералізм і викривлений консерватизм»²³². Все це було наслідком не тільки недосконалого конституційного ладу, а й відсутності демократичних традицій в країні, низького рівня політичної культури населення, яка, на думку болгарської дослідниці Д. Парушевої, у кінці XIX – на початку XX ст. знаходилася на перехідній стадії від традиційної до підданської. Характерними особливостями такої культури були низька освіченість і активність громадян та ставлення до влади як до засобу збагачення²³³.

І. Михайлов пише: «Тривале османське панування визначило безхарактерність народу, а також сприйняття нашими елітами турецьких методів управління»²³⁴. І справді, партії у Болгарії мали слабкий зв'язок зі своїм електоратом²³⁵. Адже громадяни молодшої країни тривалий час перебували під владою Туреччини – східної імперії, для якої західноєвропейські демократичні традиції були неприродними. Конституція, парламент, політичні партії, лібералізм, консерватизм – все це молода країна запозичила від Західної Європи, тоді як самі європейці йшли до цього віками. Селяни і ремісники – основна маса населення Болгарії – ще не були суб'єктами політики. Зміни у

менталітеті громадян відбувалися значно повільніше у порівнянні зі швидкістю модернізації. Так, конституцію Болгарія отримала практично одночасно з незалежністю від Російського тимчасового управління, а лібералізм основного закону забезпечили в основному національні політичні еліти. У Болгарії з 1879 року діяло загальне виборче право для чоловіків. На той час воно існувало лише у Франції та Швейцарії, з 1878 р. у Німеччині й тимчасово у Іспанії і Новій Зеландії. Таким чином, загальне виборче право Болгарія отримала раніше, аніж Бельгія (1892 р.), Іспанія (1890 р.), Голландія (1896 р.)²³⁶. Натомість наприкінці ХІХ ст. кількість електорату, який брав участь у виборах, не перевищувала 50 % від загальної його чисельності²³⁷. Аналізуючи особливості історичного шляху, що пройшла Болгарія наприкінці ХІХ ст., лідер Прогресивно-ліберальної партії С. Данєв прийшов до висновку, що у державі не було «політично зрілого, а відтак добре організованого» громадянського суспільства, яке є невід'ємною частиною демократичного устрою²³⁸.

Протягом останніх двадцяти років ХІХ ст. болгарським народом ще було легко маніпулювати. Отримавши від князя право на управління державою, кожна політична партія і, відповідно, її уряд мали змогу на парламентських виборах забезпечити собі більшість у Народних зборах²³⁹. Для цього вони застосовували кілька засобів – фальсифікації і різноманітний вплив на виборців, такий як підкуп, залякування, нещирі обіцянки тощо. Як відкрито заявляв лідер демократів А. Малінов, реальну гарантію успіху кожного уряду на виборах давало Міністерство внутрішніх справ, у підпорядкуванні якого перебувала поліція. «Болгарський народ, – визнавав один з лідерів «народняків» Т. Теодоров, – сьогодні обере сім осіб з членів опозиційної партії, а завтра, коли вона прийде до влади – сімсот сімдесят сім; все залежить від кулака, все залежить від батога – сильним буде він чи слабким»²⁴⁰. Після виборів провладна партія розпочинала обслуговувати уряд та практично не мала змоги контролювати і впливати на його дії, адже міністрами, як правило, ставали лідери цієї політичної сили. Її фракція забезпечувала більшість під час голосування за законопроекти, ініційовані кабінетом міністрів, і сама вносила на розгляд парламенту потрібні уряду пропозиції.

Особливістю значної частини політичної еліти Болгарії, що визначала обличчя партій країни, була її незадовільна матеріальна забезпеченість та, за деякими винятками, низька освіченість²⁴¹. Крім того, слід зазначити і приховане прагнення її частини до диктатури (режим С. Стамболова). К. Іречек так характеризував ситуацію у Народних зборах перших років незалежності Болгарського князівства: «Важко уявити більш жалюгідну карикатуру на модерний європейський парламентаризм. У Зборах було набагато менше інтелігентів. І серед більшості напівінтелігентної публіки нараховувалося лише 12, які могли б висловити думку по будь-якому законопроекту, що вимагав знання та здорового глузду. Інші були селянами, які говорили на засіданнях безглуздя або просто спали»²⁴².

На місце партій у політичній системі впливала і мажоритарна виборча система, що застосовувалась у Болгарії. Голосування громадян за списком

кандидатів, а не за списком політичних сил, залишало роль партій на другому плані. Подібна практика призводила до розколів у політичних силах, адже вона зменшувала відповідальність кандидатів перед партіями, за списками яких ті балотувалися.

Наприкінці XIX ст. головною особливістю міжпартійної боротьби у Болгарії було її посилення напередодні парламентських виборів. Незважаючи на відсутність демократичних традицій, вона поступово стала важливим чинником, що впливав на зміну урядів. Так, у жовтні 1879 року за результатами парламентських виборів більшість обраних депутатів була представлена тогочасною опозицією – лібералами²⁴³. Ігноруючи протести консерваторів, депутати висловили недовіру кабінету Т. Бурмова. 24 листопада у відповідь на ці дії Народних зборів князь розпустив їх. Але уряд Т. Бурмова теж не зміг втриматися при владі та змушений був піти у відставку. У січні 1880 року відбулися вибори до II Звичайних народних зборів, на яких беззаперечно перемогу знову святкували ліберали, що перебували в опозиції. Провладній партії вдалось отримати лише 20 зі 172 депутатських мандатів²⁴⁴. У такій ситуації кабінет єпископа Климента не міг довго знаходитися при владі, тому в день відкриття Зборів (22 березня 1880 р.) князь змушений був прийняти відставку уряду²⁴⁵. Ці факти суперечать висловам деяких іноземців і відомих болгарських громадсько-політичних діячів щодо партій. Так, англійський генеральний консул у Болгарії Вільям Палгрейв, який був присутній на засіданнях Установчих зборів 1879 р., не міг зрозуміти у чому полягають протиріччя між лібералами і консерваторами. Адже, на його думку, у Болгарії ще не сформувалися майнові інтереси окремих соціальних груп. Він вирізняв особистості, темперамент, вік і, що важливо, погляди лідерів політичних сил²⁴⁶. У травні 1882 р. газета «Марица» писала: «У нас зараз немає партій, є тільки їхні зачатки. Тому у нас немає міжпартійної боротьби, а є лише боротьба особистостей»²⁴⁷. 1882 року прем'єр-міністр часів режиму повноважень Л. Соболев у програмі свого уряду зазначив, що його кабінет не підтримуватиме ні консерваторів, ні лібералів, тому що «ці партії недорого тут коштують, та й не існують у повному сенсі»²⁴⁸. Такі доволі суперечливі думки – наслідок відсутності традицій парламентського управління у молодій державі. Перші болгарські політичні сили мали специфічні риси, які не відповідали загальноприйнятим уявленням про партії та їхнє місце у системі влади.

З перших років незалежності ідеологія партій, члени яких входили до того чи іншого уряду, визначала політику Ради міністрів. Так, перший уряд Т. Бурмова, більшість членів якого належала до Консервативної партії, проводив свій курс узгоджено з намірами монарха. Він сприяв запрошенню німецьких офіцерів на службу у болгарську армію, будівництву вигідної Відню залізничної колії Вакарел – Софія – Цариброд²⁴⁹. Перший кабінет в інтересах князя неодноразово порушував Конституцію. Так, замість титулу «світлість», зафіксованому в основному законі, консерватори, керуючись бажанням голови держави, зверталися до князя «Ваша величність». Крім того, уряд видав

розпорядження, яке надавало А. Батенбергу право призначати половину членів міських рад.

Політика уряду Д. Цанкова, що розпочав свою роботу 23 березня 1880 р., загалом відповідала ідеології лібералів. Про це свідчить низка законів, ініційованих Радою міністрів (наприклад, Закон про судову відповідальність міністрів, які скоїли злочини), а також її відверто проросійська зовнішня політика, що йшла всупереч вимогам князя²⁵⁰. Перебуваючи при владі, ліберали часто застосовували ті ж самі методи боротьби проти опозиції, що й консерватори. Листування Т. Ікономова містить чимало фактів незаконних звільнень урядом чиновників-консерваторів у 1880 – 1881 роках²⁵¹.

Під час режиму надзвичайних повноважень А. Батенберга (1881 – 1884 рр.) і диктатури С. Стамболова (1887 – 1894 рр.) роль партій у політичному житті країни була зведена нанівець. У ці часи, відповідно Консервативна і Народно-ліберальна партії, перетворилися на політичні сили, що обслуговували режими, а опозиція втратила практично будь-яку можливість впливати на ситуацію. 1894 року розпочався перехідний етап від авторитаризму до класичної демократії, коли партії поступово ставали невід'ємною частиною парламентаризму. Більше того, протягом правління уряду К. Стоїлова міцнішали їхні структури, удосконалювалися програми, приймалися статuti. Зростала роль опозиційних політичних сил, які мали змогу апелювати до громадської думки через пресу. У Народних зборах і на сторінках газет розгорталося міжпартійне протистояння. Популярність та вплив тієї чи іншої політичної сили серед громадян почали визначати вибір князя – котрій з партій довірити формування уряду.

Отже, наприкінці XIX ст. партії стали складовою частиною політичної системи країни. Деякі особливості болгарської дійсності, що не відповідали західноєвропейському зразку парламентської демократії, були наслідком відсутності традицій і низької політичної культури громадян.

1.3. Ідеологія, соціальний склад та особливості болгарських правоцентристських політичних сил

За часів уряду К. Стоїлова болгарська партійна система до певної міри стала схожою на тогочасну французьку, німецьку та італійську²⁵². Кожна з п'яти правоцентристських партій (Народна, Народно-ліберальна, Прогресивно-ліберальна, Ліберальна і Демократична) мала своє обличчя, яке визначалося більшою чи меншою схильністю до відповідної ідеології. Саме цей критерій покладемо в основу диференціації правоцентристських партій.

Ідеології Народної партії були притаманні як консервативні, так і ліберальні риси. З одного боку, «народняки», як і колись консерватори, підтримували інститут монархії та, як показала подальша їхня політика, сприяли його зміцненню. З іншого, вони проголосили себе прибічниками ліберального гасла – «Свобода і законність» та відстоювали необхідність збереження конституційного ладу у Болгарії²⁵³. У програмі «народняків» 1894 р. знайшла відображення цікава думка члена центральної ради партії С. Бобчева про те, що

часи змінились, і «консерватори стали справжніми лібералами, а ліберали – відчайдушними прибічниками тиранії»^{*254}. Економічна програма «народняків» була спрямована на підтримку вітчизняної торгівлі, промисловості та землеробства через політику протекціонізму, реформування податкової системи та впровадження кредитування. У зовнішній політиці партія була прибічником відновлення тісної співпраці з Росією²⁵⁵, але, поряд із цим, противником втручання Петербурга у внутрішні справи Болгарії²⁵⁶. Таким чином, болгарські консерватори середини 90-х років XIX ст. мали небагато спільних рис зі своїми попередниками часів режиму повноважень 1881 – 1883 років²⁵⁷.

Аналізуючи соціальний склад «народняків», слід зазначити, що з самого початку свого існування це була партія найзаможніших верств населення²⁵⁸. Серед її представників нараховувалося чимало відомих банкірів, рантьє, великих землевласників, торговців і лихварів²⁵⁹ – людей найбільш зацікавлених у збереженні стабільності і порядку у державі та суспільстві. Більшість складу центрального бюро Народної партії уособлювала болгарська інтелігенція – національна еліта країни – ідеолог цієї політичної сили. Таким чином, Народна партія Болгарії була типовою для свого часу ліберально-консервативною політичною силою, але, у порівнянні з іншими традиційними партіями, консерватизм був притаманний їй більше, тому у політичному спектрі країни вона перебувала на правому фланзі.

Наступну консервативну політичну силу Болгарії представляла Народно-ліберальна партія. Наприкінці XIX ст. вона була однією з найвпливовіших в країні. До її складу входили представники різних верств болгарського суспільства – інтелігенція, селяни, ремісники, студенти. Але центральне та місцеве керівництво у ній забезпечували заможні власники, пов'язані з промисловістю і торгівлею. Народно-ліберальна партія виступала за скорочення бюрократичного апарату службовців, розширення автономних прав місцевих органів влади, забезпечення незалежності судочинства. У соціальній програмі «стамболовістів» йшлося про необхідність захисту приватної власності, впровадження комісії по розгляду скарг на державних службовців, розвитку освіти. Крім того, партія виступала за підтримку розвитку національної економіки (фінансової системи, землеробства, промисловості) і за зміцнення армії як інструмента «досягнення історичних завдань Болгарії». «Стамболовісти» були лояльними до існуючого у країні державного ладу, підтримували князя Фердинанда і сприяли посиленню його влади у 1893 році, впровадивши зміни до Конституції²⁶⁰. Таким чином, програма Народно-ліберальної партії носила консервативний характер з деякими помірковано-ліберальними рисами.

«Стамболовісти» наголошували на шкідливості втручання будь-якої країни у внутрішні справи Болгарії²⁶¹. Вони належали до прибічників незалежної зовнішньої політики²⁶². Ось чому їх визначення як «руссофоби» доволі сумнівне. В опозиції «стамболовісти» декларували необхідність розвитку

* У даному випадку автори програми мали на увазі лібералів-«стамболовістів».

добросусідських стосунків з Туреччиною, Росією, Сербією та іншими країнами²⁶³.

Наприкінці XIX ст. відбувалася швидка ідеологічна еволюція «цанковістів». 1899 року вони об'єдналися з групою «з'єдністів» (колишні члени Народної партії) на чолі з К. Велічковим, а у грудні 1899 р. оприлюднили свою програму і змінили назву партії²⁶⁴. З того часу вона офіційно називалася Прогресивно-ліберальною. З приходом нового лідера серед керівництва «прогресивних» лібералів з'явилася молодь. Це сприяло пожвавленню партійної діяльності і зростанню популярності серед народу. Найбільш значним впливом «цанковісти» користувалися у Новій Загорі, Плевені, Бялій Слатині та Луковіті²⁶⁵.

Членами «цанковістської» партії були представники різних соціальних верств, але її керівне ядро наприкінці XIX ст. складала інтелігенція, а також заможні сільські власники і торговці²⁶⁶. У програмах цієї партії, прийнятих у 1898 і 1899 роках, знайшла відображення необхідність ліберальних реформ у Болгарії²⁶⁷. «Прогресивні» ліберали пропонували реформувати виборчу систему, запровадити контроль виборчого процесу незалежною судовою владою. «Цанковісти» звертали увагу на необхідність реформи адміністративної та податкової систем, економії бюджету, скорочення армії. Водночас вони наголошували на необхідності збереження основ існуючого конституційного ладу. Отже, програмні документи «прогресистів» яскраво демонструють їх помірковано-ліберальний характер, а також деякі консервативні риси. Все це дає підстави віднести Прогресивно-ліберальну партію до типових правоцентристських політичних сил. Але зазначимо, що «цанковісти» зразка 1899 року – це вже не «помірквані» ліберали 1883 – 1886 років. Їхня програма стала більш демократичною. Така ідейна еволюція «цанковістів» – наслідок пристосування партії до реалій внутрішньополітичної ситуації.

Характерною рисою для «прогресистів» залишалась послідовна зовнішньополітична орієнтація на Російську імперію. Вони розраховували на підтримку Петербурга при вирішенні національного питання, головним пунктом якого була доля Македонії, а також деяких господарських і політичних проблем. Надалі Прогресивно-ліберальна партія неодноразово демонструвала свою лояльність до Росії²⁶⁸. У деяких випадках ідеалізація «прогресистами» російської політики на Балканах і бажання підтримувати її та йти з нею на компроміси суперечили національним інтересам Болгарії, руйнували престиж країни²⁶⁹.

Програми Демократичної партії включали наступні основні вимоги: парламентське управління при загальному виборчому праві, децентралізація влади, припинення свавілля чиновників, скорочення армії і озброєння, автономія Македонії. Крім того, демократи виступали за соціально-економічні перетворення: впровадження кооперації, страхування, кредитування; удосконалення системи освіти – збільшення числа шкіл, професійних училищ. У порівнянні з «народняками», «цанковістами» і «стамболовістами»,

«каравелісти» пропонували значно ліберальнішу програму, яка передбачала розширення демократичних свобод і реформу державного управління²⁷⁰. Це дає підставу розташувати демократів у центрі політичного спектру Болгарії кінця XIX ст.

Зовнішньополітичну орієнтацію «каравелістів» слід відрізнити від «цанковістської» або «народняцької»²⁷¹. Їхнім принципом була незалежна внутрішня політика та дружба з Росією, а метою – «велика і могутня Болгарія»²⁷². «Розрив з Росією, – писав П. Каравелов, – призведе до смерті. Лише (її – Д. М.) підтримка в змозі забезпечити нам гідне місце на Балканах»²⁷³.

Серед членів ще однієї правоцентристської партії – Ліберальної («радославовістської») – було чимало представників різних верств болгарського селянства та інтелігенції, а також багато чиновників, торговців, кустарів і лихварів²⁷⁴. Таким чином, соціальний склад Ліберальної і Демократичної партій мав спільні риси. У програмі лібералів наголошувалося на необхідності удосконалення Тирновської конституції у «демократичному дусі». Партія виступала проти іноземних концесій, зловживань на виборах, за модернізацію армії, широке впровадження кооперації в економіці. Загалом «радославовісти» лояльно ставилися до існуючого у Болгарії політичного режиму, підтримували Фердинанда, але в їхній програмі були пункти, які передбачали можливість проведення широких реформ податкової, виборчої та митної систем. Пропоновані ними перетворення мали більш демократичний характер, аніж, наприклад, у «стамболовістів». Деякі пункти програми «радославовістів» містили елементи соціалістичної доктрини. Наприклад, члени Ліберальної партії вимагали впровадження безкоштовної освіти і медичної допомоги²⁷⁵. Отже, наприкінці XIX ст. ліберали, як і демократи («каравелісти»), у політичному спектрі Болгарії знаходилися ближче до центру, аніж до правого флангу.

У зовнішній політиці «радославовісти» були прибічниками розвитку дружніх відносин з «усіма без виключення іноземними державами, особливо з сусідніми». Таким чином, у порівнянні з іншими ліберальними і консервативними партіями Болгарії, прибічники В. Радославова у питаннях зовнішньої політики були гнучкішими. Це зайвий раз ставить під сумнів їхню належність до «русофобів» та взагалі говорить про недоцільність застосування вказаного терміну при характеристиці орієнтації правоцентристських партій, адже у програмних документах лібералів 1894 і 1897 років на першому місці стояли національні інтереси Болгарії²⁷⁶.

Політичний спектр Болгарії кінця XIX ст. вирізнявся строкатістю. Об'єднання правоцентристських партій в одну або дві, як це було на зорі болгарської державності, виглядало, на думку А. Малінова, неможливим, тому що «...за своїм складом, за своїми економічними інтересами, за своїм темпераментом, традиціями і політичними ідеями вони не були гомогенною масою»²⁷⁷. Аналіз їхньої соціальної структури і програм підтверджують слова лідера демократів. На лівому фланзі політичного спектру Болгарії на початок

1899 року перебувала лише одна партія – Болгарська робітнича соціал-демократична (БРСДП)*.

Важливою особливістю правоцентристських партій Болгарії був притаманний їм вождізм. На чолі кожної з них стояв лідер, який, як правило, організував цю партію і був її ідейним натхненником. Іноді він забезпечував значну частину фінансування своєї політичної сили. Зміна «шефа» відбувалась у разі його смерті (С. Стамболов 1895 року) або добровільної відставки (Д. Цанков 1897 року). Права голови не визначалися статутом, але, де-факто, він був провідною фігурою у партії. Вождізм свідчить про специфічну авторитарну форму організації правоцентристських політичних сил. Він же став однією з причин їх значної роздрібненості та нестабільності складу. Ті політики, які були незгодними з офіційною лінією партійного керманіча і його оточення, не мали змоги в умовах конкуренції провести іншу програму чи змінити лідера. Тому вони відокремлювалися, створювали нові організації²⁷⁸.

Деякі політичні діячі намагалися протистояти вождізму у партіях. Так, Т. Ікономов виступав проти ідеалізації лідерів ліберальної течії. Він стверджував: «...з Цанкова і Каравелова можна отримати щось добре і корисне для Болгарії, але це може трапитись, якщо з самого початку дивитися на них як на людей, що мають свої слабкості, та, як і всі інші, можуть помилятись»²⁷⁹. Інший відомий громадсько-політичний діяч Д. Різов констатував помилкове, на його думку, розуміння ролі особистості більшістю болгар: «Наш народ вірить, що високопоставлена особистість уособлює у собі існування всієї нації. У нас меншість тих, хто розуміє, що особистість не в змозі залишити слід в історії народу, якщо немає нічого спільного між її завданнями і самим народом»²⁸⁰. У період реорганізації Народно-ліберальної партії 1898 року група політичних діячів спробувала переглянути повноваження лідера для того, щоб запобігти можливості узурпації влади однією або кількома особами. Був створений новий проект статуту і висувалося завдання відновити колишню єдину Ліберальну партію. Статут проголошував: «Ліберальна партія не буде мати ніякого шефа, центральне керівництво... буде забезпечувати бюро, обране на три роки»²⁸¹.

Кожна з п'яти правоцентристських партій мала своєрідне ядро – центральну раду, до якої, як правило, входили професійні політики – лідери партії та регіональне керівництво. Щодо більшості членів, то вони легко змінювали свою партійну належність. Масовий перехід з однієї партії в іншу спостерігався під час зміни урядів²⁸². Прикладом цьому може служити поведінка депутата Народних зборів А. Братанова. У першій своїй декларації до виборців, датованій 3 жовтня 1896 року, він заявляв, що розділяє принципи Народної партії, і, як її член, підтримує прем'єра К. Стоїлова у парламенті. 19 жовтня 1897 року він звертався до виборців вже від імені Ліберальної партії²⁸³.

Важко встановити точну чисельність провоцентристських політичних сил. Болгарський історик Я. Йоцов запропонував цікавий метод визначення реальної кількості членів тієї чи іншої партії²⁸⁴. На думку дослідника, їй відповідало число людей, які голосували за її кандидатів відразу після того, як партія

* Така назва закріпилася за партією з 1894 р. після об'єднання «партистів» і «союзистів».

перейшла від влади до опозиції. Я. Йоцов вважає, що тоді за неї віддають свої голоси лише справжні її члени. Проте ця думка виглядає досить суперечливою, адже виключає можливість існування у Болгарії кінця XIX ст. людей, які голосували, керуючись своїми переконаннями і симпатіями.

Ще одним фактором, який вплинув на формування ідеологій болгарських лібералів і консерваторів, була залежність країни на міжнародній арені від великих держав. Зовнішньополітичні пріоритети партій ставали важливим, але не ключовим чинником, який у разі необхідності підштовхував політичні сили до зближення між собою або до конфронтації. Часто-густо та чи інша налаштованість партій у різний час визначала вибір князя – кому з них довірити формування уряду²⁸⁵. «Знаючи, що один з наших державних діячів залишив «ключі» своєї зовнішньої політики у Відні, а інший у Петербурзі, – пише А. Малінов, – він (Фердинанд – Д. М.), у залежності від міжнародного становища, звертався до послуг то «філів», то «фобів»²⁸⁶. Саме ця особливість правоцентристів тривалий час вважалась єдиним критерієм їхньої диференціації. Історики ділили ліберальні та консервативні політичні сили на дві групи – «русофілів» і «русофобів», ігноруючи інші специфічні риси цих партій. На думку С. Данєва, коаліція його «русофільської» партії зі «стамболовістами» чи лібералами В. Радославова – «русофобами», могла негативно позначитися на репутації «цанковістів». Партії у Болгарії «...були різнобарвними, – зазначає він, – а деякі скомпрометували себе минулою діяльністю»²⁸⁷. Але лідер «прогресивних» лібералів засуджує «русофобів» не за їхню зовнішню політику, а за прорахунки і переслідування опозиції у 1886 – 1894 рр. під час правління уряду С. Стамболова.

У лютому 1899 р. на шпальтах газети «България» було надруковано статтю, присвячену «русофільству», котре характеризувалося не як особливість політичних партій, а як одна з рис, притаманних менталітету болгарського народу²⁸⁸. Наприкінці XIX ст. поняття «русофіли» перетворилося на почесне визначення, «русофоби» ж – на вкрай негативне. Ліберали і «стамболовісти», які отримали від своїх політичних опонентів прізвисько «русофоби», намагалися позбавитися його. Часто вони влаштовували безглузду полеміку з приводу того, хто насправді є «русофобом». Газета «стамболовістів» «Нов век» пише: «У нас не може бути «русофілів» чи «русофобів», адже Болгарія має проводити лише болгарську зовнішню політику»²⁸⁹. Іноді подібна полеміка розпочиналась і серед «русофілів». Так, газета «народняків» «Мир» звинуватила П. Каравелова у негативному ставленні до визволительки, нагадуючи своїм читачам, що під час режиму надзвичайних повноважень А. Батенберга лідер демократів неодноразово дозволяв собі антиросійські висловлювання²⁹⁰. Все це ставить під сумнів доцільність застосування вищезазначених термінів для диференціації партій. Тим паче, що визначення «русофіли» і «русофоби» не відповідають розмаїтості ідеологій правоцентристів щодо зовнішньої політики Болгарії.

Народна, Народно-ліберальна, Прогресивно-ліберальна, Демократична і Ліберальна партії представляли передусім болгарські політичні сили.

Національні меншини – турецьке, грецьке та вірменське населення – практично не були представлені у їхньому складі²⁹¹. Здебільшого цей факт визначив підвищену увагу ліберальних і консервативних партій до національного питання, яке наприкінці ХІХ ст. залишалося відкритим. Серед усіх правоцентристських партій лише демократи час від часу поверталися до проблем, пов'язаних з нацменшинами²⁹². Натомість, незалежно від своєї зовнішньополітичної орієнтації, внутрішньої боротьби та політичної кон'юнктури демократи, ліберали, «цанковісти», «народняки» і «стамболовісти» переслідували єдину мету – домогтися обмеження дії Берлінського трактату²⁹³. Македонія, яку болгари вважали частиною своєї країни, залишалася у складі Османської імперії. Правоцентристи часто піднімали македонську проблему, щоб розпалити у болгар патріотичні почуття та заробити на цьому популярність²⁹⁴. Кожна з них брала на озброєння ідею «Великої Болгарії», береги якої омивалися б трьома морями²⁹⁵. У партійних газетах час від часу з'являлися статті про тяжке становище «македонських болгар», піднімалося питання про необхідність негайного вирішення цієї проблеми різнманітними засобами²⁹⁶. Отже, ще однією специфічною рисою лібералів і консерваторів була їхня схильність до націоналізму – ідеології, основним принципом котрої є вимога збігу кордонів держави з кордонами нації – найважливішим поняттям і основною цінністю²⁹⁷.

Таким чином, наприкінці ХІХ ст. на політичній арені князівства діяло п'ять правоцентристських партій. Кожна з них, безперечно, мала своє обличчя, яке визначалося соціальним складом, цілями і завданнями, схильністю до лібералізму чи консерватизму. Але водночас всі вони мали спільні риси²⁹⁸. По-перше, це надмірна роздрібненість політичних сил. По-друге, вождизм. Третьою спільною рисою всіх названих партій стало те, що зовнішньополітична орієнтація перетворилася на важливий пункт в їхніх програмах. Нарешті, всіх їх поєднувала схильність до націоналізму. Деякі специфічні особливості правоцентристських партій Болгарії давали підстави історикам НРБ принижувати їхню роль і характеризувати як політичні угруповання²⁹⁹. Але наявність у цих політичних сил своїх ідеологій, системи регіональних представництв, програм і статутів спростовує цю тезу.

Розділ II

Ліберальні та консервативні партії Болгарії у період внутрішньополітичної нестабільності 1899 – 1903 рр.

2.1. Участь правниці у роботі виконавчої влади

У другій половині 1898 р. Болгарія переживала фінансову і господарську кризу, яка погіршила становище значної частини населення країни³⁰⁰. Це сприяло поширенню критичних настроїв по відношенню до політики правлячої Народної партії та надії на новий уряд з представників тогочасної опозиції. Негативно позначилися на позиціях кабінету «народняків» акції протесту опозиційних партій проти конверсії державних позик і договору про викуп залізничної колії у південній Болгарії³⁰¹. Газета Прогресивно-ліберальної партії «България» звинувачувала уряд у нещирому «русофільстві», адже викуп залізничних колій відбувся за надто високою ціною, що поставило країну у залежність від австрійських і німецьких банків. На думку «цанковістів», Росія відмовилася надавати Софії позики через те, що довідалася про подвійну гру «народняків»³⁰².

Становище кабінету міністрів ще більше ускладнилося наприкінці серпня 1898 р. Князя почав дратувати зовнішньополітичний курс правлячої партії, яка прагнула тіснішого зближення з Російською імперією³⁰³. У грудні К. Стоїлов запросив до роботи в уряді «цанковістів» – представників найпослідовнішої проросійської партії. Таким чином, голова Ради міністрів був небажаним для Фердинанда, який подальшим зближенням Болгарії з Росією не хотів псувати добрі стосунки з Віднем³⁰⁴. З іншого боку, усунення від влади кабінету К. Стоїлова могло спричинити погіршення відносин з Петербургом, що теж не задовольняло князя³⁰⁵.

Формальний привід для добровільної відставки знайшовся пізніше. Ним стали протиріччя з Османською імперією навколо договорів про залізницю та конверсії. Незважаючи на те, що остаточне рішення Туреччини з цих питань залишалось невідомим, а Товариство з експлуатації Східної залізниці погоджувалося на умови Софії і без схвалення Стамбулу³⁰⁶, 6 січня 1899 р. К. Стоїлов, Н. Бенев, Т. Теодоров, М. Маджаров заявили про вихід своєї партії з влади³⁰⁷. Цим політичним кроком «народняки» намагалися спровокувати політичну кризу, поставивши опозиційні партії та голову держави перед фактом неможливості створення нового уряду. Так вони прагнули залишитися при владі та спробувати вирішити фінансове і залізничне питання іншими засобами. Але 14 січня 1899 р. Фердинанд прийняв відставку кабінету К. Стоїлова³⁰⁸. Отже, небажання князя надалі співпрацювати з урядом, незадоволення широкого загалу політикою «народняків», активізація опозиції, розлад серед членів правлячої партії, протиріччя з Портою – ось об'єктивні причини відставки уряду³⁰⁹.

15 січня 1899 р. Фердинанд довірив формування нової Ради міністрів Д. Грекову³¹⁰. Свій вибір монарх зробив не випадково – колишній консерватор і лідер Народно-ліберальної партії був досвідченим й авторитетним політиком.

Крім того, на той момент він офіційно не належав до складу жодної з політичних сил. Саме тому Д. Греков мав більше шансів створити уряд з представників різних партій. Призначаючи нового прем'єра, Фердинанд висловив прагнення включити до складу Ради міністрів М. Тенєва і Т. Іванчова – членів Ліберальної «радославовістської» партії³¹¹.

Спроби нового прем'єр-міністра створити коаліційний кабінет з числа «радославовістів», «каравелістів» та «цанковістів» успіху не мали³¹². Демократи і «цанковісти» відмовилися від союзу з лібералами. Всупереч небажанню Фердинанда бачити при владі виключно «радославовістський» уряд, Д. Греков змушений був запропонувати міністерські посади ще трьом членам Ліберальної партії. 19 січня 1899 р. новий уряд розпочав роботу у такому складі: Д. Греков – прем'єр та міністр закордонних справ і віросповідання; лідер лібералів В. Радославов очолив Міністерство внутрішніх справ; безпартійний генерал С. Папріков – Міністерство оборони; а «радославовісти» П. Пешев, М. Тенєв, Д. Тончев, Т. Іванчов – відповідно міністерства правосуддя, фінансів, громадських робіт і шляхів сполучення, народної освіти; безпартійний Г. Начович – торгівлі та землеробства³¹³.

Незважаючи на своє негативне ставлення до «радославовістів», Фердинанд затвердив уряд. Князь змушений був рахуватися з силою і впливом Ліберальної партії. Як зазначав Д. Благоев, один з ортодоксальних лідерів БРСДП, після відставки «народняцького» уряду саме вона була «найсильнішою і найвпливовішою серед народних мас». На противагу реформістськи налаштованому соціалісту Я. Сакизову, який вважав, що прихід до влади «радославовістів» був лише випадковістю, наслідком забаганки князя Фердинанда і не мав жодного історичного виправдання³¹⁴, Д. Благоев писав: «Не двір наклав режим на Болгарію, а режим сам наклався на двір і на Болгарію»³¹⁵. Про це свідчить той факт, що монарх остерігався впливової «радославовістської» партії і погодився надати їй владу за умови, якщо у кабінет міністрів увійдуть вірні князю люди. Такими були Д. Греков, Г. Начович, М. Тенєв і Т. Іванчов. Та обставина, що В. Радославов не отримав крісло прем'єр-міністра, пояснюється особистою недовірою до лідера Ліберальної партії з боку Фердинанда. Але, незважаючи на всі застереження останнього, міністр внутрішніх справ В. Радославов зумів стати душею нового уряду, його реальним керманічем³¹⁶.

Газета лібералів «Народни права» від 22 січня 1899 р. пише: «Нове міністерство починає працювати в умовах порожніх кас і невиплаченого боргу. Все це наслідки роботи попереднього уряду»³¹⁷.

Після створення нової Ради міністрів Д. Греков звернувся за підтримкою до Д. Петкова. Таким чином прем'єр, який мав давні зв'язки з Народно-ліберальною партією, прагнув підсилити вплив уряду серед громадськості та свої особисті позиції. Лідер «стамболовістів» відповів прем'єру, що доля співпраці його партії з владою залежатиме від майбутньої програми уряду. У лютому 1899 р. ця програма була оприлюднена: урядовці обіцяли підтримувати законність, організувати вільні вибори, забезпечити економію бюджету та добрі

відносини з Росією, західними і сусідніми державами, забезпечити ефективну роботу апарату управління, подолати фінансову кризу³¹⁸. Проте програма не давала конкретних відповідей на актуальні питання. У ній не йшлося про шляхи вирішення фінансової і залізничної проблем³¹⁹. Але вона повністю задовольнила поміркованих «стамболовістів», які 8 лютого 1899 р. підписали з Ліберальною партією «Угоду про спільні дії і підтримку кабінету Д. Грекова». Також лідери відповідних політичних сил домовилися про об'єднання своїх провінційних бюро та газет «Народни права» і «Свобода».

Взаєморозуміння між «радославовістами» і «стамболовістами» було досягнуто, однак ліберали не квапилися з його офіційним оформленням, унаслідок чого лідери Народно-ліберальної партії почали сумніватись у щирості намірів своїх партнерів. Але, незважаючи на сумніви, Д. Петков все ж наважився припинити видавництво газети «Свобода», тоді як «Народни права» продовжували регулярно друкуватись. У цій ситуації невизначеності лідер «стамболовістів» порадив Д. Грекову започаткувати видавництво нової газети, яка б стала рупором уряду. Прем'єр-міністр дослухався, і 22 лютого 1899 р. вийшов з друку перший номер «Нов век». Партійний орган «радославовістів» «Народни права», який теж вважався офіціозом кабінету міністрів, продовжував виходити паралельно, але часто його публікації суперечили думці журналістів нової газети.

Вже наприкінці лютого 1899 р. частина провінційних клубів «стамболовістів» відмовилася співпрацювати з лібералами. Так, у листі, датованому 24 лютим 1899 р., Д. Драмов з Відину повідомляє Центральне бюро про перехід в опозицію через незгоду з діями начальника околії³²⁰. Лідер плевенських «стамболовістів» В. Попов писав Д. Петкову про шкідливість союзу з лібералами³²¹.

Згодом між проурядовими партіями виникли й інші протиріччя. «Стамболовістів» дратувало тотальне призначення «радославовістів» на службові посади у державі. Але це не завадило 7 березня 1899 р. на спільному засіданні центральних бюро двох політичних сил у присутності міністрів прийняти рішення про створення «об'єднаної Ліберальної партії». 11 березня 1899 р. Д. Петков і С. Іванчов підписали домовленість про злиття провінційних бюро, спільну участь у майбутніх парламентських виборах та виключення з партійних лав тих членів, які виступали проти об'єднання. С. Іванчов, один з членів центрального бюро Ліберальної партії, підписав угоду замість Д. Вачова, який обіймав посаду голови і виступав проти злиття. Пункт про створення спільних бюро, без якого об'єднання не мало б сенсу, не підтримував і В. Радославов. Прем'єр-міністр Д. Греков під впливом «стамболовістів» виступав за чітке виконання домовленостей між партіями, а Д. Петков зауважував, що злиття не відбудеться без призначення на службу його прибічників. Заява лідера Народно-ліберальної партії змусила міністра внутрішніх справ надати «стамболовістам» шість посад окружного голови і чотири околіїного начальника³²². Схильність лідерів партій до взаємних компромісів була не випадковістю. Після вбивства 1895 року С. Стамболова

його політична сила поступово стала втрачати вплив серед населення, а «радославовісти» мали обмежені фінансові можливості. Об'єднання могло вирішити ці проблеми. Створенням єдиної партії залишилися незадоволеними ті політики, які не отримали місць у спільних бюро.

Таким чином, Д. Грекову вдалося сформувати коаліційний уряд, який став результатом домовленості лідерів Ліберальної і Народно-ліберальної партій. Хоча «стамболовісти» й не отримали міністерських посад, що дало тогочасним громадсько-політичним діячам і деяким історикам привід характеризувати кабінет Д. Грекова як виключно «радославовістський», саме коаліція двох партій створила умови для ефективної роботи виконавчої влади. Крім того, новий прем'єр, який у 1886 – 1897 рр. був членом Народно-ліберальної партії, де-факто залишався прибічником «стамболовістів», котрі взяли активну участь у розподілі чиновницьких посад і стали опорою нового кабінету міністрів у парламенті. Ідеологія «стамболовістів», які у порівнянні з «радославовістами» були більш консервативною політичною силою, визначила поміркованість програми уряду.

Кабінет Д. Грекова працював у доволі складній ситуації: з 1897 року у Болгарії тривала господарча криза, що супроводжувалася фінансовою нестабільністю; державні прибутки зменшувалися; залишалося відкритим залізничне питання. Економічні негаразди позначилися на становищі більшості населення країни – рівень життя у Болгарії протягом 1896 – 1899 рр. помітно знизився. Вихід із фінансової кризи уряд бачив у новій позиці, але отримати її було можливо лише у випадку вирішення залізничної проблеми, адже банкіри мали свої інтереси у цій галузі³²³. Спочатку кабінет міністрів здійснив спробу домовитися про позику з Росією, але Петербург відмовив. Тоді Д. Греков прийняв рішення звернутися до синдикату на чолі з «Лендербанком»³²⁴.

15 березня 1899 р. було підписано конвенцію між болгарським урядом і Товариством з експлуатації Східної залізниці, згідно якої компанія орендувала колію від станції Чирпан до Нової Загори на 25-річний термін. Щорічна орендна плата протягом перших двох років становила 700 левів за один кілометр. Через кожні два роки плата збільшувалася на 150 левів. При цьому вона не повинна була перевищувати суму у 1500 левів. Уряд на 20 років відмовився від права будувати паралельні або конкурентні Східній залізниці шляхи³²⁵. Вирішення залізничної проблеми створило для уряду Д. Грекова можливість отримати необхідну позику. Після тривалих переговорів з французькими, німецькими і австрійськими банками 21 березня 1899 р. було підписано договір про п'ятивідсоткову позику. За його умовами Болгарії надавався кредит на суму 260 млн левів і аванс у розмірі 7 млн. Ці кошти призначалися для погашення позик 1888, 1889 і 1892 років та розрахунку з боргом, що залишився після будівництва залізничних колій. Позику треба було погасити через 40 років шляхом щорічних виплат, починаючи з 1 квітня 1900 р.³²⁶

Уряд Д. Грекова, у порівнянні з «народняками», запропонував принципово інші варіанти розв'язання залізничного питання і подолання фінансової кризи.

Протягом останніх років свого перебування при владі кабінет К. Стоїлова виділяв значні кошти для компенсації витрат Товариства з експлуатації Східної залізниці у Південній Болгарії. Таким шляхом він зміцнював економічну незалежність і стратегічну безпеку держави. Новий уряд, навпаки, погодився на розширення прав іноземної компанії у Болгарії. Суперечливе рішення викликало протест опозиційних партій у Народних зборах, що підштовхнуло «радославовістів» до рішучих дій.

5 березня 1899 р. під тиском правлячої Ліберальної партії, лідери якої прагнули забезпечити кабінету міністрів Д. Грекова надійну підтримку у парламенті, князь розпустив IX Народні збори. Напередодні виборів більшість нелояльних до Ради міністрів державних службовців замінили «радославовістами» і частково «стамболовістами». Також влада сприяла збільшенню числа своїх прибічників у общинних радах. У переважній більшості округів «радославовісти» і «стамболовісти» діяли узгоджено. Але траплялися й винятки. У деяких околіях проурядові партії висунули різних кандидатів, між якими розгорнулася гостра політична боротьба. Так, у листі лідера бургаських «стамболовістів» Г. Дякова до Д. Петкова, датованому 15 квітнем 1899 р., є інформація щодо протиріччя між двома партіями з приводу створення спільного списку кандидатів³²⁷. Передвиборча агітація провладних політичних сил проводилася, головним чином, по залізничному і фінансовому питаннях. Уряд не публікував нові угоди з банківськими синдикатами і Товариством з експлуатації Східної залізниці перед виборами, розуміючи їхні суттєві недоліки. Прозорість могла дорого коштувати партіям влади, адже давала додатковий привід для критики з боку опозиції.

Вибори до X Звичайних народних зборів проводилися 25 квітня і 2 травня 1899 р. У 63-х околіях вони пройшли без суттєвих порушень та інцидентів. У 9-ти, незважаючи на значні порушення закону, були обрані депутати, що уособлювали волю більшості електорату. У решті 12-х околіях (Брезнизька, Варненська, Відинська, Пештерська, Плевенська, Пловдивська, Сливенська, Сорногорська, Пазарджицька, Тетевенська, Чирпанська і Тирновосейменська) через тиск на населення та масштабні махінації результати виборів слід вважати повністю сфальсифікованими³²⁸. Там було обрано 27 депутатів – це 15,97 % від загальної кількості народних представників. 13 з них належали до Ліберальної партії, 7 до Народно-ліберальної, 5 до Демократичної і 2 до Народної. Таким чином, близько 16 % представників парламентської більшості були обрані незаконно. Про порушення кабінетом Д. Грекова виборчого закону свідчить лист таємної канцелярії Фердинанда до самого князя, у якому йдеться про насилля над громадянами, фальсифікації й таке інше³²⁹.

Загалом 1899 року проголосувало 378649 виборців, або на 151358 більше, ніж у 1894 році³³⁰. Це пояснюється, по-перше, тим, що уряд Д. Грекова надав більше свободи виборцям у порівнянні з кабінетом міністрів К. Стоїлова; по-друге, збільшенням інтересу електорату до політичних процесів у зв'язку з економічною кризою, посиленням агітації провладних партій і опозиції та

загальним зростанням рівня політичної свідомості народу. Участь населення у виборах могла бути більшою, якби не застосування сили з боку поліції та дії провокаторів, невдалий розподіл околиць на секції й повільна робота деяких бюро.

За результатами виборів прибічники уряду – «радославовісти» і «стамболовісти» – отримали 101 мандат, опозиція – 68. 19 депутатських мандатів було розподілено між народними представниками, яких обрали на два й більше місця. Таким чином, всього обрали 150 депутатів, з яких 89 (59,33 %) підтримували кабінет Д. Грекова, а 61 (40,67 %) – перебував в опозиції до нього³³¹. Результати виборів 1899 року яскраво засвідчили, що жодна з правоцентристських партій не користувалася достатнім впливом для самостійного керування країною. «Радославовісти», безперечно, були на той час найпопулярнішою політичною силою у Болгарії. Парламентські вибори виявили і зміну у географічному розподілу впливу партій. Так, «стамболовісти», які раніше були найпопулярнішою політичною силою у Велико Тирново, делегували до Народних зборів лише одного депутата від цього міста. Інші 11 народних представників належали до складу опозиційних партій – «народняків», «цанковістів», «каравелістів» і соціал-демократів.

Перші кроки уряду після виборів були спрямовані на вирішення господарських і соціальних проблем. Після врегулювання відносин із залізничною компанією Рада міністрів припинила будівництво лінії Сарамбей – Нова Загора як паралельної вже існуючій, і кілька інших колій через їхню нерентабельність. Натомість було розпочато будівництво ліній Чирпан – Скобелево і Роман – Плевен. Влада вжила заходи для допомоги селянам, постраждалим від посухи 1899 року.

Опозиційні партії критикували уряд за його політику щодо залізничної мережі країни. Наприкінці весни – на початку літа 1899 р. вони активізували свою діяльність. У відповідь 3 червня 1899 р. міністр внутрішніх справ В. Радославов звернувся до окружних управителів із закликом запобігти акціям опозиції³³². Лідер Ліберальної партії вимагав сповістити околицьних начальників про можливі мітинги. Незважаючи на вжиті заходи, акції протесту проти політики кабінету все ж відбулися. У деяких містах вони закінчувалися бійками між опозиціонерами і прибічниками уряду. Червневі акції опозиції вирізнялися масовістю, що свідчить про велику кількість незадоволених політикою влади серед громадян. Мітинги негативно позначилися на іміджі кабінету міністрів Д. Грекова і правлячих партій. Цікаво, що влада розцінювала їх як бунти і, таким чином, виправдовувала застосування сили для придушення опозиційного руху. Це підтверджує лист лідера сілістренських лібералів до міністра внутрішніх справ від 13 червня 1899 року³³³.

Після парламентських виборів 1899 р. стосунки між «радославовістами» і «стамболовістами» погіршилися. Частина членів Народно-ліберальної партії була розчарована результатами виборів, звинувачувала В. Радославова та його міністерство у нелояльності до союзників, вимагала від свого керівництва виходу з правлячою коаліції. 14-16 травня 1899 р. у Софії відбувся конгрес

«стамболовістів», який ухвалив рішення продовжувати співпрацю з лібералами. Та все ж відносини між двома партіями продовжували погіршуватися. Ліберали все частіше ігнорували думку союзників, діючи на свій розсуд. У липні 1899 року на адресу Д. Петкова приходило чимало листів від регіональних представництв «стамболовістської» партії з повідомленнями про перехід до опозиції³³⁴. 14 липня 1899 р. Центральне бюро Народно-ліберальної партії заявило про розрив союзу з «радославовістами», а наприкінці вересня 1899 р. – про припинення підтримки кабінету Д. Грекова. Водночас розгорнулося протистояння між прем'єром і міністром внутрішніх справ. Народно-ліберальна партія розпочала агітацію проти лібералів³³⁵. Внутрішньополітична ситуація в країні загострилася, загрожуючи перерости в урядову кризу. 17 вересня 1899 р. Фердинанд зібрав у Русе Раду міністрів, де всі чвари між членами уряду були тимчасово припинені. До окружних управителів міністри надіслали телеграму, в якій сповіщали про солідарність, пануючу у кабінеті.

Після вересневих додаткових виборів до парламенту, за результатами яких ліберали отримали 31 місце і склали абсолютну більшість, становище уряду Д. Грекова, що спирався на коаліцію двох партій, стало катастрофічним. 27 вересня прем'єр-міністр заявив про відставку кабінету, а 1 жовтня князь прийняв її. Тоді ж було створено новий уряд на чолі з «радославовістом» Т. Іванчовим. Загалом у новому кабінеті сталися такі зміни: Т. Іванчов очолив Міністерство закордонних справ і віросповідання, новим міністром народної освіти став В. Радославов, а головою Х Звичайних народних зборів – відомий ліберал Д. Вачов. Таким чином, «радославовісти» отримали визначальний вплив в органах виконавчої та законодавчої влади.

«Народни права» так коментували відставку коаліційного кабінету міністрів: «Греков не зміг подолати фінансову кризу. Він потрапив під руйнівний вплив Д. Петкова і на останніх виборах діяв як «стамболовіст», а не безпартійний. Злий жарт з урядом зіграли також прагнення Народно-ліберальної партії зайняти всі чиновницькі посади у державному апараті»³³⁶. 19 жовтня 1899 р. газета лібералів обговорювала можливість нової коаліції «народників» і «стамболовістів», результатом якої, на думку журналістів, могло стати встановлення диктатури³³⁷. У відповідь «Нов век» пише: «Додаткові парламентські вибори пройшли з явними порушеннями законодавства, тому Д. Греков прийняв остаточне рішення піти у відставку»³³⁸.

Перманентна економічна криза і неврожай 1899 р. змусили уряд шукати фінансову допомогу за кордоном. У січні 1900 р. йому вдалось отримати позику від австрійських банків, погодившись на тимчасовий контроль кредиторів над виробництвом і збором болгарського тютюну³³⁹. Це не вирішило фінансових проблем Болгарії, тому уряд Т. Іванчова звернувся за позикою до росіян. Переговори про кредит у 60 млн франків закінчилися безрезультатно. Петербург відмовився надати фінансову допомогу, «адже у недоброзичливих умовах світового валютного ринку не міг вчинити інакше»³⁴⁰. Ця невдача не зупинила уряд лібералів – переговори з австрійськими банкірами відновились. Їх очолив міністр торгівлі і землеробства Г. Начович. Але запропоновані

кредиторами умови виявилися неприйнятними для Софії. Банкіри хотіли мати цілковитий контроль над тютюновою, газовою і соляною монополіями у Болгарії.

Неможливість отримати кредит змусила уряд шукати інші шляхи подолання фінансової кризи. Згодом було вирішено посилити податкове навантаження на селян, відновивши натуральну десятю. Громадськість розцінила цей крок як повернення до феодалізму. Після того, як 7 лютого 1900 р. Фердинанд затвердив закон про податок на земельне виробництво, по всій країні розпочалися багаточисельні мітинги, метою яких стало скасування натуральної десятини та відставка уряду³⁴¹. У відповідь правляча партія організувала контрмітинги і розпочала агітацію на підтримку уряду. Непопулярні заходи своєї партії «Народни права» коментували таким чином: «Тимчасове зменшення зарплати чиновників необхідне задля справедливого розподілення тягаря сьогодення між усіма громадянами Болгарії»³⁴². «Натуральна десятинна – це захід, який менш обтяжливий для населення, ніж податкове законодавство «народняків». Його впровадження допоможе вирішити фінансові проблеми»³⁴³. Та насправді це призвело до появи у грудні 1899 р. Болгарської землеробської спілки, що проголосила своєю метою відстоювання інтересів селян – переважної частини населення країни³⁴⁴.

21 лютого 1900 р., коли рух проти натуральної десятини досяг своєї кульмінації, вийшла постанова Міністерства внутрішніх справ, яка вимагала від окружних управителів вжити заходи проти опозиційних агітаторів. Але акції протесту тривали аж до літа 1900 р. Саме тоді уряд вдався до ще жорсткіших заходів. 21 квітня і 5 червня 1900 р. кабінет міністр порушив Тирновську конституцію, проголосивши військовий стан у Північно-Східній Болгарії³⁴⁵. 6 червня було видане «Тимчасове розпорядження про зловживання у пресі», що завдало серйозного удару опозиційним партіям. Таким чином, уряд Т. Іванчова одержав «пірову перемогу». Під час руху проти натуральної десятини опозиційні партії посилили свій вплив на маси (в першу чергу на селянські), натомість «радославовісти» втратили значну армію своїх прибічників навіть у містах, де колись користувалися найбільшою популярністю (Варна, Шумен, Разград, Добрич та інші). 5 грудня 1899 р. «Народни права» намагалися подати рух проти натуральної десятини позапарламентськими формами боротьби за владу³⁴⁶, а опозиційним партіям створити негативні образи³⁴⁷.

Як уряд Д. Грекова, так і кабінет Т. Іванчова доволі часто порушували демократичні права і свободи громадян. Наприклад, виборче право напередодні та під час голосування 25 квітня, 2 травня, 19 і 26 вересня 1899 р.; свободу зборів і мітингів – заборона II з'їзду Болгарської землеробської спілки (жовтень 1900 р., м. Плевен), червневих акцій протесту 1899 р. і руху за скасування натуральної десятини; свободу преси – «Тимчасове розпорядження про зловживання у пресі». Грубо порушувала влада і законодавство щодо органів місцевого самоврядування. З 19 січня 1899 р. по 27 листопада 1900 р. було розпущено 1100 общинних рад. Свої дії Міністерство внутрішніх справ аргументувало незадовільною роботою місцевої влади. Справжня ж мета такої

політики приховувалась у прагненні здобути перемогу на парламентських виборах 1899 р. і подолати рух за скасування натуральної десятини.

На зовнішньополітичній арені уряди Д. Грекова і Т. Іванчова утримувалися від рішучих кроків у справі вирішення національного питання, намагаючись підтримувати добрі відносини з усіма великими державами і сусідніми країнами³⁴⁸. Однак протягом 1899 – 1900 рр. стосунки Болгарії з Османською імперією почали погіршуватися. Така тенденція була наслідком поживлення діяльності македонських комітетів*. Найвірогідніше саме ця обставина призвела до скасування офіційного візиту Фердинанда до Стамбулу³⁴⁹.

Цікавою є характеристика болгарсько-російських відносин 1899 – 1900 рр., яку дає у своєму звіті російське консульство: «Уряд продовжує твердо слідувати встановленому чотири роки тому правилу тісної співпраці з Росією»³⁵⁰. Тобто дипломат не бачить різниці між зовнішньополітичним курсом «народняків-русофілів» і «радославовістів-русофобів». Інформація, що міститься у документах Міністерства закордонних справ Російської імперії, зайвий раз доводить недоцільність застосування широко розповсюдженого в історіографії терміну «русофоби» при характеристиці ідеології Ліберальної партії. Болгаро-російські відносини 1899 – 1900 рр. яскраво ілюструє тісна військова співпраця. Міністр С. Папріков за дорученням уряду тривалий час перебував у Росії, де вивчав досвід місцевих військових у справі адміністративного управління армією, підготовки спеціалістів тощо³⁵¹.

Широкого розголосу вже після відставки уряду Т. Іванчова набули факти корупції, в яких фігурували найвищі посадовці із числа лібералів. Показові у цьому плані «афера з гнилими вагонами» (Рада міністрів довірила впливовим «радославовістам» доставку 250 старих товарних вагонів і 5 локомотивів, придбаних за завищеною ціною) і «коморна афера» (право на будівництво державних комор незаконно здобули представники Ліберальної партії). Все це остаточно підірвало авторитет «радославовістів» в очах електорату. До того ж восени 1900 р. розпочалась урядова криза, першим проявом якої стала вереснева добровільна відставка міністра торгівлі і землеробства Г. Начовича, розчарованого невдалими переговорами про кредит у Відні³⁵².

Другий етап урядової кризи спричинив конфлікт між В. Радославовим і С. Папріковим. Військовий міністр, який неодноразово висловлював незадоволення діями своїх колег по кабінету, під тиском впливових лібералів змушений був піти у відставку. Вихід генерала зі складу уряду негативно позначався на іміджі Фердинанда, адже саме голова держави особисто призначав військового міністра. Князь відкрито не заперечував проти цієї відставки, але відклав її підписання до моменту, коли Народні збори вирішать важливі державні завдання, пов'язані з затвердженням нового бюджету.

Урядова криза, яка вибухнула у Болгарії наприкінці листопада 1900 р., призвела до створення нового уряду на чолі з «радославовістом» Т. Іванчовим

* Наприкінці 1899 – на початку 1900 р. Внутрішня македоно-одринська революційна організація (ВМОРО) значно розширила мережу своїх осередків і розпочала підготовку збройних формувань. Стамбул неодноразово звинувачував уряди К. Стоїлова, Д. Грекова і Т. Іванчова у сприянні діяльності революціонерів на території Македонії. Все це спричинило погіршення болгарсько-турецьких відносин.

(27. 11. 1900 – 28. 01. 1901). До його складу увійшли безпартійні полковник Р. Петров (міністр внутрішніх справ), д-р П. Данчев (міністр правосуддя), І. Пеев (міністр освіти), генерал С. Папріков (військовий міністр), а також «радославовісти» Й. Тіторов (міністр торгівлі і землеробства) та Д. Тончев (міністр закордонних справ і віросповідання)³⁵³. С. Папріков тимчасово очолив ще й Міністерство громадських робіт і шляхів сполучення, а прем'єр обійняв також посаду міністра фінансів. Створивши новий уряд, князь Фердинанд указом від 29 листопада 1900 р. розпустив Х Звичайні народні збори³⁵⁴.

Створення нової Ради міністрів на чолі з Т. Іванчовим і розпуск парламенту стали причиною розколу серед «радославовістів». Абсолютна більшість членів Ліберальної партії підтримала свого лідера В. Радославова, перейшовши в опозицію до нового уряду, а невелике угруповання «іванчовістів» (С. Іванчов, Д. Тончев, Й. Тіторов, П. Даскалов, Д. Мантов, Т. Георгієв, Й. Тенєв та інші) стало на бік прем'єра. 28 і 30 листопада 1900 р. прибічники Т. Іванчова були виведені зі складу Ліберальної партії. Болгарський історик М. Палангурскі дав цікаву характеристику «іванчовістам»: «...безбарвні політики з яскраво вираженим чиновницьким менталітетом, які твердо підтримували Фердинанда»³⁵⁵.

Відразу ж після створення «безпартійного» уряду багато відомих політичних діячів Болгарії заговорили про його швидкий розпуск, адже без підтримки жодної з впливових партій цей кабінет міг би протриматися при владі максимум до початку роботи нового парламенту. Про тимчасовий (перехідний) характер цього уряду свідчить й указ князя про розпуск Х Звичайних народних зборів від 29 листопада 1900 р., в якому чітко визначалося головне завдання кабінету міністрів Т. Іванчова – проведення «абсолютно вільних парламентських виборів»³⁵⁶. І це у той час, коли країна переживала глибоку фінансову кризу. Таким чином, Фердинанд не ставив перед новим урядом довготермінових завдань. Натомість деякі міністри нового кабінету мали на меті залишитися при владі і після парламентських виборів. Так, полковник Р. Петров виступив з пропозицією створення проурядової «безпартійної партії», а прем'єр намагався розділити важливі адміністративні посади серед своїх прибічників та за їхньою допомогою організувати провінційні бюро нової політичної сили, спроможної перемогти на виборах.

Честолюбним планам прем'єр-міністра так і не судилося втілитися у життя. На початку січня 1901 р. він разом з міністрами Д. Тончевим й І. Тіторовим пішов у відставку. Це сталося внаслідок корупційного скандалу («афера з гнилими вагонами»), до якого вони безпосередньо були причетні, а також особистого конфлікту прем'єра з міністром внутрішніх справ генерал-майором Р. Петровим. Останній відверто симпатизував Народно-ліберальній партії і відкрито підтримував зв'язки з нею. 3 січня 1901 р. новозагорські «стамболовісти» запропонували Р. Петрову очолити їхню партію³⁵⁷. Все це не подобалося Т. Іванчову, який звернувся до князя з проханням вжити необхідні заходи та звільнити непокірного міністра.

Проте симпатії монарха виявилися на боці генерала. Саме йому Фердинанд довірив очолити новий уряд, в якому С. Папріков зберіг за собою крісло військового міністра та виконуючого обов'язки міністра громадських робіт і шляхів сполучення, І. Пеев залишився на чолі Міністерства освіти, а доктор П. Данчев обійняв дві посади – міністра правосуддя й торгівлі і землеробства. Сам генерал-майор Р. Петров продовжував керувати Міністерством внутрішніх справ, а також виконував обов'язки міністра закордонних справ і віросповідання. Головною метою другого перехідного кабінету залишалось проведення парламентських виборів. Але, на відміну від свого попередника, новий уряд підтримувався Народно-ліберальною партією. Це дало привід опозиції, а також російським газетам говорити про можливість відновлення «стамболовістського» режиму 1887 – 1894 років³⁵⁸.

Ці чутки виявилися перебільшеними. 28 січня 1901 р. уряд провів парламентські вибори, оцінені громадськістю як «порівняно вільні». Провладній партії, якою на той час вважалася Народно-ліберальна, не вдалося набрати достатньої кількості голосів для створення самостійного уряду. Вона отримала лише 21 мандат (з урахуванням прибічників Р. Петрова – 24). Перше місце на виборчих перегонах зайняли «цанковісти» – 30 мандатів, друге «каравелісти» – 23, за ними йшли «народняки» – 22, далі «стамболовісти», Землеробська спілка – 12, «радославовісти» – 6 і соціал-демократи – 2³⁵⁹. Виходом із доволі заплутаної ситуації могла стати коаліція трьох і більше партій, яка б сформувала новий уряд, або розпуск парламенту. Згідно Конституції, для того щоб розпустити Народні збори, спочатку їх треба було скликати. Отже, партії мали час для створення правлячої коаліції. Протягом трьох тижнів між ними йшли жваві переговори, в яких активну участь брав Фердинанд. Розглядалося два варіанта провладного альянсу – коаліція між Прогресивно-ліберальною і Демократичною партіями та Народно-ліберальною і Народною.

10 лютого 1901 р. вдома у К. Стоїлова лідери Народної партії прийняли рішення не створювати зі «стамболовістами» політичного союзу³⁶⁰. Свою позицію «народняки» пояснювали небажанням жертвувати заради влади репутацією головних політичних противників «стамболовістів», що закріпилася за ними 1894 року. Коаліція з давніми опонентами могла відвернути від Народної партії значну частину електорату. Поряд з ідеологічною схожістю двох найбільш консервативних політичних сил Болгарії (Народна і Народно-ліберальна партії) між ними існувала й суттєва відмінність, яка на початку 1901 р. була особливо актуальною – це різне ставлення до них Росії. Санкт-Петербург не довіряв «стамболовістам». Отже, політичний альянс між цими партіями не гарантував фінансової допомоги з боку Російської імперії, чого так потребувала Софія. Саме тому князь Фердинанд схилився до провладної коаліції демократів, «народняків» і «цанковістів»³⁶¹.

12 лютого 1901 р. представники Демократичної, Народної і Прогресивно-ліберальної партій розпочали переговори про склад уряду. Вони визначили головні проблеми, які необхідно було вирішити майбутньому кабінету

міністрів – економія бюджету, скасування закону про десятину, жорсткі заходи проти монополій і Македонського комітету. Лідери партій ухвалили, що до складу уряду ввійдуть по два представника від кожної політичної сили, а прем'єр-міністром стане К. Стоїлов. Фердинанд відхилив кандидатуру лідера «народняків» і запропонував крісло голови кабінету іншому члену Народної партії – І. Гешову. Останній під впливом однопартійців, які вважали, що уряд має очолити лише лідер політичної сили, категорично відмовився від цієї пропозиції. На рішення Фердинанда вплинули давні протиріччя з К. Стоїловим, що виникли під час правління «народняків» у 1894 – 1899 роках³⁶². Монарху не подобався впертий і гордий характер К. Стоїлова, його принциповість і непоступливість у важливих питаннях. Ось чому Фердинанд не погодився затвердити кандидатуру лідера Народної партії на посаді прем'єр-міністра. Згодом «народняки» взагалі відмовилися від участі у коаліційному уряді, але обіцяли підтримувати його заходи у парламенті³⁶³.

Під час подальших переговорів між демократами і «цанковістами» було ухвалено попередній склад правлячої коаліції. Крім того, союзники вирішили, що головою кабінету стане лідер демократів П. Каравелов – найдосвідченіший представник із числа обох політичних сил*. 19 лютого 1901 р. Фердинанд затвердив склад нового уряду: прем'єр і міністр фінансів – П. Каравелов, міністр внутрішніх справ – «цанковіст» М. Сарафов, міністр закордонних справ – лідер Прогресивно-ліберальної партії доктор С. Данєв, міністр торгівлі і землеробства – «цанковіст» А. Людсканов, міністр правосуддя – доктор А. Радєв (безпартійний), міністр освіти – демократ П. Славейков, міністр громадських робіт – демократ І. Белінов, військовий міністр – генерал-майор С. Папріков³⁶⁴. Також князь погодився з кандидатурою І. Гешова на посаду голови XI Звичайних народних зборів, яку 22 лютого 1901 р. парламентська більшість затвердила³⁶⁵.

Уряд П. Каравелова отримав у спадок від своїх попередників чимало проблем – державний апарат управління був дезорганізований, фінанси перебували у хаотичному стані, необхідність сплачувати великі суми зовнішнього боргу заважала розвитку господарства країни. Перед кабінетом міністрів стояло два головних завдання – подолати фінансову кризу та налагодити тісніші відносини з Росією і балканськими державами.

Демократи і «цанковісти» критикували політику попередніх урядів у чиновницькому питанні, засуджуючи їхнє сприяння збільшенню числа своїх прибічників в обцинних радах, але на виборах до місцевих органів влади кабінет П. Каравелова відверто підтримував кандидатів від провладних партій. Зміцнивши таким чином позиції в адміністративному апараті, коаліційний уряд розпочав втілювати у життя свої плани.

Кабінет міністрів розробив правила роботи Народних зборів, що передбачали цілковиту свободу при внесенні пропозицій і законопроектів. Консервативно налаштовані політичні сили характеризували цей захід як

* 1897 року Д. Цанков відмовився від лідерства у своїй партії й надалі не брав активної участі у політичному житті.

крайню ступінь демократизму, що взмозі нашкодити державі. При вирішенні фінансової проблеми уряд демократів і «цанковістів» зробив ставку на економію бюджету за рахунок армії та адміністрації, а також на зменшення розміру зарплат, пенсій і прибутків торгівельно-індустріальних палат^{*366}. Але всі ці заходи суттєво не вплинули на економічний стан країни.

Навесні 1901 р. знову стало актуальним емігрантське питання. Незважаючи на підписану 1898 р. конвенцію, керівники перевороту 1886 р. – П. Груєв, А. Бендерев, Р. Дімітрієв – перебували за кордоном. Це дало привід Д. Різову звернутися до військового міністра С. Папрікова з проханням вирішити цю проблему, дозволивши офіцерам-емігрантам повернутися на батьківщину. Але ініціатива Д. Різова не знайшла підтримки прем'єр-міністра, який заявив, що емігрантське питання давно вирішене і не потребує подальшого обговорення.

1901 року зовнішньополітичні обставини для Болгарії виявилися несприятливими. Взаємовідносини з Сербією, Грецією, Румунією і Туреччиною залишали бажати кращого. Белград ставився до «каравелістів» з недовірою, розглядаючи їх як «головних винуватців руху за об'єднання Князівства і Східної Румелії 1885 року»³⁶⁷.

Погіршення відносин з Бухарестом – наслідок розпалювання міжнародного конфлікту після вбивства македонськими революціонерами румунських громадян – Фітовські і Міхаїляну. У цей період відбувається зближення Румунії і Греції під егідою Австро-Угорщини, головною метою якого було створення союзу, спрямованого проти Болгарії. Туреччина дедалі частіше звинувачувала Софію у підтримці македонських революційних комітетів, а російський посол у Стамбулі І. Зінов'єв засуджував дії комітетів та радив Порті зайняти більш жорстку позицію щодо них³⁶⁸.

Всі ці обставини змусили Болгарію розпочати боротьбу з радикалізмом у комітетах. Міністр закордонних справ С. Данєв від імені уряду заявляв, що Софія буде сприяти замиренню у Македонії; лідери демократів неодноразово підкреслювали своє негативне ставлення до революції і радили комітетам застосовувати лише помірковану програму дій, а військовий міністр С. Папріков 16 березня 1901 р. видав наказ, який забороняв болгарським офіцерам брати участь у македонських товариствах³⁶⁹.

Таким чином, коаліційний кабінет демократів і прогресистів розглядав революційний рух як компромат для Болгарії на міжнародній арені, але при цьому він і далі наполягав на необхідності реформ у Македонії.

Протягом 1901 року відносини між Болгарією і Сербією склалися не просто. Незважаючи на вирішення принципового питання щодо спірного кордону від Брегово до Тринско, стосунки у цілому значно погіршилися. Причиною стало загострення так званого «Фірміліанського питання», яке, до того ж, яскраво продемонструвало ідейні розбіжності між правлячими у

* Тільки з Міністерства шляхів сполучення було звільнено 160, а з Міністерства торгівлі і землеробства – 180 службовців. Зарплати міністрів зменшилися з 18 тисяч левів до 12 тисяч, а прибуток торгівельно-індустріальних палат – з 3 % до 1,5 %.

Болгарії партіями*. В основу непорозумінь у провладній коаліції лягло різне ставлення відповідних політичних сил до Росії, яка у принциповому для Софії питанні підтримала її супротивника – Сербію. «Цанковісти» і «народняки» були схильними до поступок Санкт-Петербургу, а «каравелісти» категорично виступали проти призначення серба митрополитом у Скоп'є. Ігноруючи тиск з боку Росії, останні домоглися від Порти відтермінування остаточного вирішення цієї проблеми³⁷⁰.

Восени 1901 р. у Болгарії відбулися додаткові вибори до парламенту. Напередодні газета демократів «Пряпорец» опублікувала заклик до електорату голосувати за проурядові партії – Демократичну і Прогресивно-ліберальну, але представники правлячої коаліції йшли на вибори спільним списком лише у Софії. Провінційні ж бюро «каравелістів» і «цанковістів» діяли окремо. Більш того, у окремих регіонах відносини між союзниками зіпсувались, їхній альянс розпався. Наприклад, пловдивські представники обох партій увійшли у ворожі по відношенню одна до одної коаліції. 7 жовтня 1901 р. стали відомі результати виборів: «цанковісти» отримали 12 додаткових місць, демократи – 6, «народняки» – 6, «стамболовісти» – 3, незалежні депутати – 2. Отже, осінні вибори суттєво не вплинули на позиції партій у XI Звичайних народних зборах, урядова коаліція була представлена більшістю народних обранців³⁷¹.

15 жовтня 1901 р. розпочала свою роботу перша чергова сесія нового парламенту, на якій з тронною промовою виступив князь Фердинанд. З огляду на тяжке фінансове становище країни, голова держави визначив єдиний вірний шлях його подолання – позика у французьких банків. Переговори з паризькими банкірами розпочав ще уряд Т. Іванчова, але з тих пір умови французів суттєво не змінилися – як і раніше, вони вимагали для себе фінансового контролю у Болгарії. Паралельно уряд П. Каравелова вів переговори з росіянами. Для того, щоб виплатити державний борг, Софії була необхідна швидка чотирьохмільйонна позика від Санкт-Петербурга, яка могла попередити державне банкрутство. Росія погодилася надати цей кредит, але повернути його вимагала вже 1 січня 1902 р.

Незалежно від результатів переговорів, прем'єр-міністр П. Каравелов для подолання кризи прагнув продовжити курс на економію бюджету і мобілізацію всіх внутрішніх ресурсів країни, використовуючи у своїх розрахунках гарний урожай 1900 року³⁷². Лідер демократів вважав доцільним вести подальші переговори з французькими банками з метою отримання від них позики на ліпших для Болгарії умовах. У цьому прем'єра підтримував міністр внутрішніх справ «цанковіст» М. Сарафов, тоді як С. Данєв та більшість міністрів були готові негайно підписати угоду. За підтримки Росії, П. Каравелову і

* 1897 року помер митрополит у Скоп'є Мефодій – грек за національністю. Белград відразу ж розпочав діалог з Константинопольським патріархом і Високою Портою про призначення на місце Мефодія громадянина Сербії. Після тривалих переговорів митрополитом у Скоп'є знову став грек – владика Амвросій. Він, у свою чергу, призначив своїм намісником і управителем єпархією у Скоп'є сербського архімандрита Фірміліана. Це дало привід Белграду боротися за призначення Фірміліана митрополитом. Так виникло «Фірміліанське питання», рішення якого перш за все залежало від позицій Туреччини та Росії. Санкт-Петербург підтримав наміри Сербії, спричинивши незадоволення Болгарії, яка не хотіла посилення впливу Белграда у Македонії.

М. Сарафову вдалось отримати від французької сторони поступки – відмови від концесій на монополію солі і нафти, на які давав згоду кабінет міністрів Т. Іванчова³⁷³. Згодом С. Данєв підписав договір про позику з наступними умовами: 1) контракт на п'ятивідсотковий кредит у 125 мільйонів левів; 2) контракт на тютюнову концесію; 3) контракт на перехід розпоряджень; 4) статут Товариства спільної переробки болгарського тютюну³⁷⁴.

Коли умови договору стали відомими громадськості, вся країна вибухнула гнівом – по Болгарії прокотилася хвиля мітингів протесту³⁷⁵. Пункт про залежність національної тютюнової промисловості від іноземних банків дав привід для критики цього документу з боку опозиції. У правлячій Демократичній партії стався розкол. Частина «каравелістів» виступила проти позики. Вона звинуватила свого лідера у самовільних діях і попередила його, що не підтримає ратифікацію договору з французькими банками³⁷⁶. Спроби П. Каравелова внести зміни у договір завершилися безрезультатно. Не досягнувши порозуміння, банкіри відізнали контракти, а прем'єр-міністр 4 грудня 1901 р. заявив про відставку. Отже, головною причиною урядової кризи була неспроможність кабінету міністрів забезпечити ратифікацію договорів про позику і монополію, що стало наслідком ідейних протиріч серед демократів і виходу з проурядової коаліції «народняків».

3 січня 1902 р. князь Фердинанд довірив формування нового уряду голові Прогресивно-ліберальної партії С. Данєву. Монарх не бачив іншого шляху виходу зі скрутної фінансової кризи, як позика у французьких банків, а «цанковісти» були єдиною політичною силою, яка повним складом підтримувала цю думку Фердинанда³⁷⁷. Таким чином, С. Данєв отримав можливість створити Раду міністрів лише зі своїх однопартійців, але, не маючи більшості у парламенті, прем'єр був змушений розпочати переговори з іншими партіями. У своїх мемуарах лідер «цанковістів» підкреслює, що особисто пропонував демократам і «народнякам» взяти участь у формуванні нового уряду, але «каравелісти» відмовилися через свої внутрішні чвари, а «народняки» – через негативне ставлення до намірів прем'єра отримати кредит у Франції³⁷⁸. У новому уряді посаду міністра внутрішніх справ отримав А. Людсканов, фінансів – М. Сарафов, землеробства і торгівлі – колишній «з'єдніст» і «народняк» Д. Попов, громадських робіт і шляхів сполучення – Н. Константинов, військового міністра – С. Папріков. Попередня програма уряду «прогресистів» знайшла відображення у декларації, надісланій С. Данєвим до парламенту: «Уряд докладе всіх зусиль, щоб працювати у злагоді з Народними зборами. Щодо фінансової кризи, то він застосує всі можливі засоби та всі необхідні заходи для її подолання і не змінить своєї думки стосовно позики»³⁷⁹.

Небажання інших партій співпрацювати з кабінетом С. Данєва призвело до розпуску XI Звичайних народних зборів. Нові вибори відбулися 17 лютого 1902 р. Їх організація отримала досить суперечливі оцінки. Опозиційні політичні сили відразу ж звернули увагу громадськості на незаконне застосування урядом «цанковістів» адміністративного ресурсу під час агітації

за провладну партію. Демократ М. Такев особисто звинуватив у цих порушеннях міністра землеробства і торгівлі³⁸⁰. Російський консул у Софії у своєму звіті за 1902 р. пише: «Вибори були проведені не без адміністративного тиску»³⁸¹. Тоді як С. Данєв називає їх «справді вільними»³⁸².

Відразу після лютневих парламентських виборів, за результатами яких Прогресивно-ліберальна партія одержала перемогу, делегувавши до XII Звичайних народних зборів більшість депутатів, вийшла офіційна програма уряду С. Данєва. Цей документ містив п'ять основних пунктів: 1) покінчити з дрібним хабарництвом; 2) абсолютна свобода друку і зборів; 3) реформи у Македонії; 4) урівноважений бюджет; 5) позика³⁸³. 22 травня 1902 р. Центральне бюро Прогресивно-ліберальної партії звернулося з листом до своїх провінційних представництв, де йшлося про необхідність відновлення свободи преси, зміни закону про общинне самоврядування, обмеження зловживань, які спостерігаються під час виборів³⁸⁴.

У першу чергу кабінет С. Данєва розпочав переговори про кредит з Паризько-голландським банком. Завдяки посередництву та підтримці Росії всі непорозуміння вдалося швидко подолати, і 20 червня 1902 р. міністр зовнішніх справ Франції Т. Делькасе повідомив, що договір про позику між болгарським урядом, з одного боку, та Паризько-голландським банком і Російським державним банком, з іншого, підписано у Парижі³⁸⁵. Таким чином, Болгарія отримала кредит на умовах 1901 р. (106 млн левів з 5 % ставкою), але без застави на тютюнову монополію*.

11 серпня 1902 р. у Болгарії відбулися вибори до міських і окружних рад. Напередодні міністр внутрішніх справ А. Людсканов робив спроби замінити стару адміністрацію у регіонах. Ці дії зазнали опору з боку опозиційних партій, які створили на місцях коаліції. Наприклад, на вибори у Софійську общинну раду кандидати від Ліберальної, Демократичної, Народної і Народно-ліберальної партії йшли єдиним списком. Але навіть створення широких коаліцій на місцях не завадило «цанковістам» здобути перемогу у більшості регіонах країни.

Зовнішньополітичний курс уряду «цанковістів» було спрямовано на подальше зближення з Російською імперією. Підписання таємної російсько-болгарської військової конвенції 1902 р. стало його яскравим проявом³⁸⁶. Сам С. Данєв високо оцінював значення цього документу для Болгарії і підкреслював позитивну оцінку конвенції з боку імператора Ніколая II³⁸⁷.

Одним з головних пунктів політичної програми кабінету «прогресистів» було македонське питання. С. Данєв під час свого прем'єрства неодноразово заявляв: «Болгарський уряд зробить всі необхідні заходи, щоб не давати приводу для незадоволення великим силам». З іншого боку, він постійно звертав увагу на «не найкраще управління турецької адміністрації»³⁸⁸. На той час єдиним можливим засобом вирішення македонської проблеми прем'єр вважав реформи. Змусити Туреччину провести необхідні перетворення у Македонії Болгарія могла за сприяння великих сил і, у першу чергу, Росії³⁸⁹.

* Росія надала французькому банку такі гарантії, які дозволили кредиторам відмовитися від застави.

Своє продовження під час правління уряду Прогресивно-ліберальної партії отримало «Фірміліанське питання». Кабінет міністрів С. Данєва під тиском Санкт-Петербурга, який продовжував підтримувати призначення серба митрополитом у Скоп'є, оголосив це питання неважливим³⁹⁰. Прем'єр неодноразово підкреслював, що першочерговим було домогтися від Стамбулу реформ, а не опротестовувати кандидатуру Фірміліана³⁹¹. Поступаючись вимогам Росії у цьому питанні, С. Данєв сподівався на її допомогу у розв'язанні македонської проблеми у майбутньому. Така позиція «цанковістів» не додала їм популярності серед громадян.

Негативно позначилися на іміджі уряду і політичні скандали, в яких фігурували деякі міністри. У листопаді 1902 р. спалахнула перша урядова криза. Приводом до неї стали публікації у пресі листів міністра внутрішніх справ А. Людсканова (міністр землеробства і торгівлі 1901 р.), що свідчили про можливу причетність їх автора до гучного вбивства відомого громадсько-політичного діяча консерватора Г. Вилковича, а також міністра фінансів Х. Белчева і С. Стамболова³⁹². Незважаючи на те, що ці листи були підібрані тенденційно, і А. Людсканов зберіг за собою посаду міністра внутрішніх справ, їхня публікація розбудила громадську думку та спричинила зміну в уряді (крісло міністра громадських робіт і шляхів сполучення замість Н. Константінова зайняв Д. Попов).

У березні 1903 р. вибухнула друга «часткова» міністерська криза, результатом якої стала відставка військового міністра генерал-майора С. Папрікова³⁹³. Прелюдією до цих подій було пограбування македонськими четниками складу з боєприпасами у болгарському селі Княжево і бездіяльність охорони. Проте причини відставки С. Папрікова виявилися глибшими. Прем'єра не задовольняли критичні зауваження генерала на адресу політики уряду у македонському питанні та його лояльна позиція щодо четників³⁹⁴. «Воєнний міністр ставив під сумнів доцільність коректної поведінки по відношенню до великих сил», – зауважив лідер «прогресистів». Саме це, за словами С. Данєва, змусило його, як прем'єра, заявити голові держави: «...або Папріков..., або міністерська криза». Фердинанд зважив на вимоги голови уряду. Погодився він також і на призначення рекомендованого С. Данєвим на посаду військового міністра генерала М. Савова³⁹⁵.

Князь не приховував свого негативного ставлення до уряду «цанковістів». Але його відставка на початку весни 1903 р. могла зірвати реформи у Македонії і викликати незадоволення Санкт-Петербурга, який разом з Віднем почав сприяти покращенню становища болгар у європейських віластах Османської імперії. Вже через місяць після другої урядової кризи протиріччя між монархом і урядом ще більше загострилися. Спочатку Фердинанд ініціював переговори представників опозиційних партій (Народно-ліберальної, Демократичної і Народної) про створення нового коаліційного кабінету, а 2 травня 1903 р. відправив уряд С. Данєва у відставку³⁹⁶.

Причини падіння кабінету міністрів «цанковістів» корінилися у конфлікті між лідерами Прогресивно-ліберальної партії і князем Фердинандом та

постійних політичних скандалах, провокованих опозицією. Головні суперечки уряду та голови держави точилися навколо питань про фінансування за рахунок бюджетних коштів воєнного міністерства, що за часів прем'єрства С. Данєва значно скоротилось, і про тактику щодо стимулювання реформ у Македонії. З поступливістю «цанковістів» Росії Фердинанд мирився до ратифікації договору про кредит і початку реформ у Македонії. Згодом зовнішньополітичний курс Прогресивно-ліберальної партії почав дратувати монарха³⁹⁷. Відставці кабінету С. Данєва сприяла й опозиція, яка часто звинувачувала його у зраді національним інтересам³⁹⁸. Незадоволення викликала і пасивна позиція уряду у «Фірміліанському питанні». Багато полеміки виникло і з приводу позики у французьких банках³⁹⁹. Отже, всі ці причини та фактори у комплексі призвели до відставки кабінету С. Данєва.

Внутрішньополітична нестабільність у Болгарії (1899 – 1903 рр.) була наслідком економічної кризи, що вибухнула в країні в кінці XIX – на початку XX століття, і неспроможності кількох кабінетів подолати її. Політику урядів Д. Грекова і Т. Іванчова неможливо охарактеризувати однозначно. З одного боку, вони організували більш демократичні вибори, ніж «народняки». Опозиція отримала реальну можливість втрутитися у боротьбу за владу. Водночас у 1899 – 1900 роках кабінети міністрів часто порушували демократичні права і свободи громадян, застосовували антиконституційні заходи, сприяли посиленню виконавчої гілки влади, контролю центральних органів державного управління над окружними радами. Поміркувану і навіть консервативну програму уряду Д. Грекова можна пояснити впливом ідеології Народно-ліберальної партії, оскільки серед членів кабінету міністрів були особи, наближені до цієї політичної сили, але неконституційні дії міністерства внутрішніх справ ставлять під сумнів ліберальну налаштованість «радославовістів». Спроби подолати фінансову кризу за рахунок внутрішніх ресурсів країни мали сприяти зміцненню незалежності Болгарії на міжнародній арені, проте обрані для цього засоби демонструють протилежність реальної політики лібералів під час перебування при владі демократичним засадам власної програми 1894 року.

Робота кабінетів Т. Іванчова і полковника Р. Петрова була тимчасовою, адже голова держави поставив перед ними конкретне завдання – організація і проведення виборів до нового парламенту. Незважаючи на це, міністри обох урядів не залишали надії закріпитися при владі. «Чиновницький» характер кабінетів міністрів Т. Іванчова і Р. Петрова не позбавляв їх підтримки з боку окремих правоцентристських політичних сил: перший спирався на праве помірковане (більш консервативне або провладне) крило «радославовістів» («іванчовістів»), другий – на Народно-ліберальну партію. Недостатня підтримка з боку населення та політичних сил, нереалістичні амбіції деяких міністрів і, що головне, плани Фердинанда не дозволили цим урядам залишитися при владі.

Створення коаліційного кабінету міністрів демократів і «цанковістів» на чолі з П. Каравеловим розпочало етап демократичних реформ у Болгарії. За

великим рахунком, ідеологія «каравелістів», найліберальнішої з усіх правоцентристських партій країни, визначала політику цього уряду, основними рисами якої були децентралізація влади, розширення демократичних прав і свобод громадян, жорстка економія бюджету, незалежний зовнішньополітичний курс. Нестійкі позиції у парламенті, прорахунки на міжнародній арені і внутрішні протиріччя спричинили добровільну відставку кабінету міністрів П. Каравелова. Як і «радославівісти», «каравелісти» не пройшли випробування владою, хоча, на відміну від лібералів, не зрадили своїм ідеалам. Демократам так і не вдалося розробити чіткої програми дій, що призвело до розколу цієї політичної сили.

Прихід до влади Прогресивно-ліберальної партії відповідав намірам князя Фердинанда. Саме «цанковісти» найвірогідніше могли забезпечити добрі стосунки з Росією, сприяння якої було необхідне для отримання кредиту від французьких банків і вирішення македонської проблеми. Уряд С. Данєва продовжив політику коаліційного кабінету міністрів, спрямовану на лібералізацію державного управління, розширення прав і свобод громадян. Але його відповідні заходи носили більш поміркований характер. Це доводить більшу схильність ідеології «прогресистів» (у порівнянні з «каравелістами») до консерватизму. Поступливість уряду С. Данєва вимогам Росії дала привід для звинувачень «цанковістів» у зраді національним інтересам.

2.2. Парламентська діяльність проурядових партій

За Тирновською конституцією законодавчу гілку влади у Болгарії представляли Народні збори – Великі і Звичайні. Перші скликалися у випадку необхідності прийняття кардинальних рішень державного значення, наприклад, у зв'язку з внесенням змін до Конституції, початком війни, територіальними питаннями тощо. Другі ж – це постійно діючий законодавчий орган влади з п'ятирічним терміном роботи. Розпустити парламент, призначити нові вибори мав право лише князь. Ініціювати обговорення того чи іншого законопроекту міг кожен депутат, монарх і міністерства. В обов'язки голови парламенту входило відкриття-закриття зборів, нагляд за реєстрацією депутатів, кворумом, порядком і дотриманням регламенту. Він же ставив проекти законів на обговорення і голосування. Фракції не мали права імперативного мандату, через що траплялися непоодинокі випадки зміни депутатами партійної належності. Ця практика, а також мажоритарна виборча система сприяли зменшенню ролі партій у політичній системі країни.

Протягом чотирирічного періоду (1899 – 1903 рр.) у Болгарії змінилося шість урядів і тричі князь розпускав парламент. Ці цифри яскраво ілюструють етап політичної нестабільності в країні, який став наслідком негараздів в економіці. У критичних умовах фінансової кризи законодавство X, XI і XII Звичайних народних зборів якнайкраще продемонструвало ідеологічну налаштованість провладних партій.

16 травня 1899 р. розпочали свою роботу X Звичайні народні збори. Співвідношення сил у них було таким: провладні партії – Ліберальна і

Народно-ліберальна – отримали відповідно 59 і 14 мандатів; опозиційні – Демократична, Прогресивно-ліберальна, Народна і Соціал-демократична – відповідно 13, 12, 15 і 6. Близько сорока місць дісталось безпартійним депутатам. Отже, у порівнянні з IX Звичайними народними зборами, де опозиція отримала лише 14 мандатів, новий парламент був більш строкатим. У його роботі брали участь фракції всіх політичних партій, що існували на той час у Болгарії⁴⁰⁰.

Перше засідання X Звичайних народних зборів було присвячене перевірці виборів, результатом якої стало скасування 18 мандатів: шести «народняків», п'яти демократів, двох «цанковістів», двох соціалістів, двох від правлячої коаліції і одного незалежного кандидата. Таким чином, співвідношення сил у парламенті дещо змінилося на користь проурядової коаліції, що складала тепер 65,64 % від загальної кількості депутатів. Саме тоді виникли і перші протиріччя між фракціями Ліберальної і Народно-ліберальної партії. 8 червня 1899 р. після того, як було зачитано проект відповіді на тронне слово, «радославовіст» Б. Райнов почав вимагати відставки уряду. Цей депутат висловлював бажання значної групи членів Ліберальної партії, які прагнули сформувати кабінет міністрів виключно із «радославовістів». Проте Д. Греков і В. Радославов не погодилися з пропозицією Б. Райнова. Результатом голосування по цьому питанню стало висловлення довіри коаліційному уряду з боку парламентської більшості⁴⁰¹.

У червні 1899 р. до вже існуючих у Болгарії економічних проблем додалася посуха. За ініціативою уряду, Народні збори розглядали законопроект про допомогу селянам, що постраждали від неї. Згодом парламент затвердив його, і селяни отримали змогу заплатити земельний податок за 1899 р. протягом трьох – п'яти наступних років. Крім того, закон передбачав грошову допомогу у розмірі завданих посухою збитків земельним власникам, які не мали коштів для існування. Ці заходи уряду суттєво полегшили становище постраждалих. Позитивні наслідки мав і новий Закон про народну освіту, що урівнював платню сільських і міських учителів. Протягом перших місяців роботи нового парламенту фракції Ліберальної і Народно-ліберальної партій підтримали та затвердили всі рішення уряду по залізничному питанню⁴⁰², санкціонувавши передачу в оренду іноземній компанії деяких ліній і припинивши будівництво паралельних шляхів вже існуючим. Таким чином, правляча коаліція заради вирішення фінансових проблем поставила під загрозу економічну і стратегічну незалежність країни.

На початку літа 1899 р. депутати ухвалили низку законів адміністративного характеру. Було внесено зміни у Закон про окружні ради (21 червня 1899 р.), які суттєво обмежили права цих установ у фінансових питаннях та реорганізували постійні комісії. Тепер комісії мали засідати під головуванням окружного управителя. Ради ж ставилися під контроль міністрів (передусім міністра внутрішніх справ). Зміни у Законі про устрій судів, внесені 21 червня 1899 року, надавали уряду можливість призначати на службу до судових установ «своїх людей», а також обмежили коло незмінюваних суддів. Ці заходи

провладних фракцій, що сприяли посиленню ролі виконавчої влади у політичній системі країни, суперечили ліберальним гаслам програм їхніх партій.

19 і 26 вересня 1899 р. були проведені додаткові вибори 39 народних представників на місця померлих депутатів і тих, хто добровільно відмовився від повноважень, а також замість скасованих мандатів. За їх результатами «радославівисти» отримали 31 місце, «стамболовісти» – 6, а демократи лише 2⁴⁰³. Таким чином, опозиція, у порівнянні з весняними виборами, втратила 22 депутатських мандата, а фракція «радославівістів» тепер складала абсолютну більшість у парламенті і не потребувала підтримки з боку Народно-ліберальної партії. Саме це спричинило відставку коаліційного уряду Д. Грекова та створення нової Ради міністрів виключно з лібералів.

15 жовтня 1899 р. розпочалися засідання першої чергової сесії X Звичайних народних зборів. Депутатська більшість ухвалила рішення амністувати всіх засуджених протягом періоду з 18 травня 1894 р. по 31 березня 1899 р. за карними справами про порушення законів про пресу, вибори і мітинги⁴⁰⁴. Цим скористались у першу чергу представники Ліберальної партії, адже саме вони більше за інших постраждали від переслідувань за опозиційну діяльність під час перебування при владі уряду К. Стоїлова.

Найважливіше значення для країни мало фінансове законодавство. 17 січня 1900 р. парламент ухвалив Закон про впровадження прямих податків на виноград і на товари першої необхідності. Закон від 13 листопада 1899 р. дозволив Болгарському народному банку обмін банкнот з золотим покриттям на банкноти зі срібним. Таким шляхом уряд зберігав золоті запаси країни. 18 грудня 1899 р. міністр фінансів отримав від парламенту дозвіл на випуск державних облігацій на суму не більшу за 40 млн золотих левів⁴⁰⁵. Нововведення стало своєрідною формою позики. Опозиція критикувала парламентську більшість за цей закон, звинувачуючи її у сприянні встановленню фінансової диктатури міністра М. Тенева. Велике незадоволення викликав Закон про тимчасові утримання із зарплат та пенсій чиновників і службовців (15-30 % у залежності від їх розміру), який передбачав повернення цих коштів через 14 місяців з восьмивідсотковою ставкою⁴⁰⁶. 15 січня 1900 р. парламент ухвалив ще більш непопулярний закон, згідно з яким у 1900 – 1901 рр. земельний податок замінювався натуральною десятиною на зернові культури. Це суттєво збільшувало навантаження на селян. Законодавство першої сесії X Звичайних народних зборів не зупинило економічну кризу. Державні фінанси продовжували перебувати у розбалансованому стані. В умовах загального незадоволення діями парламенту і зародження руху за скасування натуральної десятини депутати пішли на канікули.

15 жовтня 1900 р., коли рух проти непопулярного закону продовжував зростати, розпочала свою роботу друга чергова сесія X Звичайних народних зборів, під час засідань якої парламентська більшість прийняла антидемократичне «Тимчасове розпорядження про злочини у пресі». Так

ліберали прагнули запобігти агітації опозиційних партій, спрямованої проти уряду і натуральної десятини.

У конфлікті, що виник між міністром внутрішніх справ В. Радославовим і військовим міністром С. Папріковим, парламентська більшість стала на бік лідера провладної партії. 19 листопада 1900 р. вона проголосувала за відставку С. Папрікова. Водночас В. Радославов заявив, якщо С. Папріков збереже посаду, він сам звільниться від своїх обов'язків. Російське консульство у звіті за 1900 р. так коментує цю ситуацію: «Міністр внутрішніх справ, який неодноразово доводив свої амбітні наміри, не міг бути для князя бажаним співробітником у справі управління країною»⁴⁰⁷. Через це Фердинанд не погодився пожертвувати військовим міністром. 22 листопада уряд Т. Іванчова пішов у відставку. Спроби князя створити новий уряд на чолі з Т. Іванчовим без В. Радославова і таким чином розколоти «радославовістську» парламентську фракцію зазнали невдачі. 26 листопада 1900 р. під час голосування більшість депутатів-лібералів (70 із 89) виступила проти нового кабінету міністрів. Наступного дня, не зважаючи на позицію фракції «радославовістів», князь все ж призначив Т. Іванчова головою нового уряду, а 29 листопада розпустив парламент⁴⁰⁸.

На законодавстві X Звичайних народних зборів позначилась фінансова криза у Болгарії. Для першого етапу роботи парламенту, який тривав до вересневих (додаткових) виборів, характерні дві головні особливості – сприяння концентрації влади у руках уряду шляхом позбавлення низки повноважень місцевої адміністрації і судових інстанцій та санкціонування продажу іноземним компаніям стратегічно важливих для країни об'єктів промисловості. Під час другого періоду невдалі спроби уряду отримати кредит за кордоном змусили провладну партію вдатися до використання внутрішніх ресурсів з метою подолання фінансової нестабільності. Було застосовано жорстку економію бюджету, посилення податкового навантаження на громадян, позики у населення. Для ефективної боротьби проти агітації опозиційних партій фракція лібералів не цуралася застосовувати антидемократичні закони, що обмежували деякі конституційні свободи. В цілому законодавство «радославовістів» не відповідало їхній політичній програмі 1894 р., в якій йшлося про ліберальні реформи державного управління, розширення конституційних свобод, зниження податків.

28 січня 1901 р. у Болгарії відбулися чергові парламентські вибори. Після тривалих переговорів між партіями, в яких брали участь всі політичні сили країни за винятком лівих (соціал-демократи і Землеробська спілка) та «радославовістів», у лютому 1901 р. була створена провладна парламентська коаліція демократів, «цанковістів» і «народняків». Загальна чисельність трьох фракцій становила 75 депутатських місць, а після додаткових виборів, які відбулися навесні 1901 р., – 99 з 169, що становило абсолютну парламентську більшість⁴⁰⁹.

Вже на перших засіданнях XI Звичайних народних зборів кабінет міністрів вніс до розгляду законопроекти про скорочення державних витрат. Один з них

стосувався адміністративно-територіальної реформи, згідно з якою число округів зменшувалося до 14, а околії – до 70. Крім того, передбачалося розширення повноважень провінційних органів влади. Ці зміни спровокувала Прогресивно-ліберальна партія, яка ще 1899 року наполягала на їх необхідності у своїй програмі⁴¹⁰. Міністри-«каравелісти», а також фракції демократів і «народняків» підтримали «цанковістів». 16 травня 1901 р. Народні збори ухвалили відповідний закон.

Прагнення коаліції до лібералізації управління країною знайшли відображення у скасуванні статті 13 Закону про розбійництво⁴¹¹, що давала владі можливість фізичної розправи над політичними опонентами, а також Закону про пресу від 29 грудня 1887 р. з його доповненнями, які було внесено VII і VIII Звичайними народними зборами⁴¹². У квітні 1901 р. парламент затвердив амністію всім учасникам руху за скасування натуральної десятини і чиновникам, засудженим за бездіяльність під час акцій протесту. Найбільше позитивних відгуків серед населення отримало скасування парламентом натуральної десятини. 18 травня 1901 р. її було замінено грошовим поземельним податком. Також Народні збори прийняли ініційований «каравелістами» Закон про матеріальне страхування селян у випадку природних катаклізмів⁴¹³.

Широкого розголосу набула внесена на розгляд у Народні збори пропозиція депутата від фракції демократів Н. Цанова «віддати до суду колишніх міністрів Т. Іванчова, Д. Тончева, В. Радославова, М. Тенева, Г. Начовича, Д. Вачова і П. Пешева»^{*414}. Н. Цанова підтримала парламентська більшість, яка вирішила створити спеціальну комісію для вивчення фактів порушень Тирновської конституції та заподіяння шкоди державним інтересам з боку представників виконавчої влади⁴¹⁵. Подібний захід уже мав місце в історії Болгарії, коли 1894 року «каравелісти» пропонували розпочати судовий процес над С. Стамболовим і його міністрами. Зазначимо, що на початку ХХ ст. навіть в країнах з розвинутою демократією такі процеси траплялися нечасто. Отже, цей доволі суперечливий крок влади викликав незадоволення опозиційних партій і дав привід для критики парламентської більшості.

Депутати фракцій демократів, «цанковістів» і «народняків» відмінили постанови колишнього кабінету міністрів, що передбачали монополізацію виробництва деяких товарів широкого вжитку і передачу цих монополій у руки іноземних банків⁴¹⁶. Вони розробили низку важливих для країни законопроектів, більшість яких так і не була втілена у життя за часів правління коаліційного уряду П. Каравелова – про вибори, приватну власність, шляхову повинність^{***}, збройні сили^{****}, а також скасувала ухвалений в інтересах крупних земельних власників за часів кабінету міністрів К. Стоїлова Закон про пивоварні⁴¹⁷. Але всі спроби обмежити військовий бюджет виявилися марними

* Ця ідея залишилася нереалізованою через нетривале перебування демократів при владі.

** Пропозиція ґрунтувалася на підставі 156 статті Конституції та 1 статті Закону про суд над міністрами.

*** Цей законопроект передбачав розподіл повинності відповідно до майнового стану громадян.

**** Згідно з ним кількість збройних сил у мирний час зменшувалася з 43 тисяч до 32 тисяч.

через опір міністра С. Папрікова і князя Фердинанда. Проти скорочення армії виступив і П. Каравелов, пояснюючи це тим, що Болгарія має вирішити територіальне питання.

З метою обмеження витрат державного бюджету XI Звичайні народні збори прийняли деякі законопроекти, які погіршили рівень життя населення і мали негативні наслідки для країни в цілому. Так, депутати затвердили збільшення плати за навчання у середніх і вищих учбових закладах⁴¹⁸, припинили роботу кількох дипломатичних представництв Болгарії, від чого постраждав імідж Софії за кордоном. Додатковий привід для критики проурядових партій з боку опозиції дало звільнення у запас після семи місяців служби військових чергового набору замість призначених законом двох років⁴¹⁹.

Навесні 1901 року внаслідок ідеологічних розбіжностей з'явилися перші непорозуміння між партіями, які входили до складу провладної коаліції. Так, представникам фракції Народної партії, найбільш консервативним політикам серед союзників, не подобалися деякі ліберальні законопроекти демократів. «Цанковісти» ж, хоча й лояльніше ставилися до реформаторських ініціатив «каравелістів», не завжди їх підтримували через своє більш помірковане ідеологічне спрямування. На початку листопада 1901 р. на тринадцятому засіданні Народних зборів Д. Цанков назвав парламентську більшість «викривленою» і заявив, що «для ефективної роботи політичної системи Болгарії потрібно тільки дві партії»⁴²⁰. Ці розбіжності загрожували країні новою урядовою кризою. П. Каравелов доклав багато зусиль, щоб завершити першу сесію XI Звичайних народних зборів без суттєвих конфліктів.

Серед демократів теж не було єдності. Члени їхньої фракції Н. Цанов та І. Белінов неодноразово виступали з критикою на адресу влади, вважаючи, що Демократична партія передчасно долучилася до управління країною. На їхню думку, перед тим як створювати провладну коаліцію, «каравелістам» слід було чітко визначити свої ідейні принципи. Н. Цанова не задовольняла економія бюджету за рахунок підвищення плати за навчання і зменшення пенсій, а також поміркованість та непослідовність уряду у процесі демократизації державного управління⁴²¹. Ці протиріччя між демократами поклали початок розколу їхньої партії. У цей період відбувалось ідеологічне становлення радикального крила «каравелістів», яке згодом оформилось у самостійну політичну силу. Відокремлення ліві фракції демократів призвело до перетворення «каравелістів» з центристської у правоцентристську партію.

11 грудня 1901 р. Народні збори обговорювали Декларацію уряду, яка закликала голосувати за кредит у французьких банків. Більшістю голосів договір про позику і монополію було відхилено. За нього проголосували «цанковісти» (у повному складі) і більша частина «каравелістів», проти – демократи Н. Цанов та І. Белінов, «народняки», «стамболовісти», ліберали і соціал-демократи⁴²². Саме це голосування визначило долю уряду. 4 грудня 1901 р. П. Каравелов заявив про свою відставку, а 3 січня 1902 р. князь довірив формування нової ради міністрів С. Даневу, який отримав можливість створити кабінет лише зі своїх однопартійців.

Законодавство XI Звичайних народних зборів, у порівнянні з парламентом попереднього скликання, мало більш ліберальний характер та загалом відповідало ідеології партій «цанковістів» і «каравелістів». Заслуговує на увагу той факт, що відставка уряду П. Каравелова сталася через протиріччя між провладними фракціями, тобто парламентським шляхом, а не внаслідок рішення князя.

Фракція Прогресивно-ліберальної партії у XI Звичайних народних зборах складалася з 40 чоловік. Вона не гарантувала новому уряду більшості під час голосування по важливим для нього питанням, адже «народняки» вийшли з коаліції, а демократи на той час уже були розколотими. Саме тому князь розпустив парламент і призначив нові вибори на 17 лютого 1902 року.

У парламенті дванадцятого скликання проурядова фракція «цанковістів» не одержала абсолютної більшості мандатів (лише 89 із 189), але вона могла розраховувати на підтримку «каравелістів» (7 депутатських місць) і частини безпартійних депутатів (всього 25 чоловік). Другою за чисельністю фракцією були «народняки» – 28 мандатів. Третє місце несподівано отримала Землеробська спілка – 12 місць (перший помітний успіх лівоцентристської політичної сили на парламентських виборах у Болгарії). На четвертій позиції опинилася Народно-ліберальна партія – 8 мандатів. П'яте місце розділили фракції демократів, лібералів і соціал-демократів – по 7 депутатів. Останніми були «молоді» демократи (майбутні «радикали») – 6 мандатів⁴²³. Аналізуючи ситуацію у новому парламенті, лідер «прогресистів» С. Данєв звертає увагу на лояльне ставлення до уряду «каравелістів», радикалів (з деяких питань) і частини колишніх південноболгарських консерваторів – «з'єдністів» на чолі з К. Велічковим. На той час це політичне угруповання остаточно відокремилось від «народняків» та, зблизившись з партією влади, отримало одне місце у кабінеті міністрів, де Д. Попов очолив міністерство землеробства і торгівлі. За словами прем'єра, він особисто пропонував увійти до складу уряду і К. Велічкову, але той коректно відмовився⁴²⁴.

Влітку 1902 р. на розгляд депутатів XII Народних зборів було внесено новий договір про позику у французьких банків. 25 червня відбулося голосування з цього питання. Саме воно визначило подальшу долю Прогресивно-ліберальної партії як провладної політичної сили. 111 депутатів підтримали договір, 56 висловилися проти нього, 3 утрималися. За позику проголосували «цанковісти» (у повному складі), 3 «стамболовіста», 7 «каравелістів» і 12 безпартійних, проти неї – «народняки», соціал-демократи і радикали⁴²⁵. Отже, саме ратифікація договору про позику дозволила «цанковістам» залишитися провладною партією. Незважаючи на те, що «прогресивні» ліберали не мали стабільної більшості у парламенті, її лідери вдало створювали тимчасові союзи з іншими політичними силами. Це дозволило «цанковістам» у період політичної нестабільності 1899 – 1903 рр. довше за будь-яку іншу партію і коаліцію перебувати при владі.

XII Звичайні народні збори, де «прогресисти» становили більшість, розглянули й ухвалили низку важливих законів і поправок. Так, було внесено

зміни до Закону про сільські та міські общини, прийнято Закони про судових приставів⁴²⁶ і земельний податок, згідно з яким чітко визначалися розміри і розподіл податкового навантаження між селянами. У новому Законі про визначення виборчих секцій обмежувалася можливість зловживань виконавчої влади під час виборів. Ефективній роботі адміністративної системи та зниженню хабарництва сприяв Закон про стабілізацію становища чиновників. Головною метою Закону про звітність по бюджету, прийнятого парламентом дванадцятого скликання, теж була боротьба з хабарництвом серед вищих державних посадовців. Крім того, «цанковісти» ініціювали відміну високого митного тарифу на імпорт шкіри. З точки зору провладної фракції, конкуренція болгарських виробників з іноземними мала сприяти розвитку вітчизняного скотарства⁴²⁷. Д. Цанков запропонував зміни до Закону про народну освіту. На думку колишнього лідера провладної партії, викладачів початкових шкіл мали затверджувати общинні ради, а вчителів, які не відповідали професійним вимогам, місцеві органи самоврядування могли звільняти. Цей законопроект не знайшов підтримки з боку більшості опозиційних фракцій і не був прийнятий⁴²⁸.

Події, що відбувались у парламенті протягом періоду політичної нестабільності 1899 – 1903 рр., були визначальними для країни. Так, прийняття X Звичайними народними зборами Закону про натуральну десятину спричинило рух за його скасування, розбудило громадськість, спровокувало активізацію опозиції. Розпад провладної коаліції під час голосування по кредиту наприкінці 1901 р. призвів до відставки уряду П. Каравелова. Неодноразово парламент виявляв непокору голові держави. 19 листопада 1900 р. більшість депутатів X Звичайних народних зборів усупереч бажанню Фердинанда відправила у відставку військового міністра, а наприкінці цього ж місяця відмовилася затвердити вигідний князю уряд. Кожен з трьох парламентів, який змінився протягом цього часу, мав своє обличчя і характеризувався у першу чергу законодавством, що здебільшого визначалося провладною партією та її урядом. Ліберали-«радославовісти» спочатку разом зі «стамболовістами», а потім самостійно створили більшість у X Звичайних народних зборах. Закони, що приймалися ними, не відповідали ліберальній програмі 1894 року. Цілі та завдання політичної сили різко змінилися після того, як вона перейшла з опозиції до влади. Партія стала більш поміркованою, а деякі її заходи носили навіть консервативний характер. Ці метаморфози самі «радославовісти» пояснювали необхідністю ефективної боротьби, у тому числі непопулярними заходами, з економічною кризою. Подібну ситуацію можна було спостерігати і на прикладі діяльності партій у XII Звичайних народних зборах, де більшість складала дві політичні сили – демократи і «цанковісти». Незадоволення частини «каравелістів» поміркованістю законодавства їхньої фракції, тісною співпрацею прем'єра і князя та повільними темпами реалізації програми призвели до створення у парламенті лівого крила демократів, яке прагнуло зберегти ліберальний характер партії. Законодавство XII Звичайних народних зборів більш-менш відповідало ідеології «цанковістів» – провладної

політичної сили під час роботи уряду С. Данєва. Воно мало помірковано-ліберальний характер з деякими консервативними рисами. Фракція Прогресивно-ліберальної партії складала 47 % від загальної чисельності депутатів. Отже, вона змушена була рахуватися з думкою інших політичних сил. Це позбавило її можливості зловживати владою і ухвалити закони у своїх інтересах.

2.3. Правоцентристська опозиція у боротьбі за владу

Статус опозиції у Болгарії не визначався окремим законом, але основні конституційні права і свободи (слова, зборів тощо) давали їй змогу виконувати свою головну функцію – здійснення контролю за роботою виконавчої гілки влади. З відставкою кабінету К. Стоїлова (14 січня 1899 р.) і призначенням нового уряду Д. Грекова (19 січня 1899 р.) роль опозиції стала помітнішою, що було наслідком неспинного розвитку багатопартійної системи і відносної лібералізації режиму.

1899 року у Болгарії розпочався період політичної нестабільності, протягом якого у статусі опозиції встигли побувати всі правоцентристські партії: Народна (1899 – 1901, 1901 – 1903 рр.), Ліберальна (1900 – 1903 рр.), Демократична (1899 – 1901, 1902 – 1903 рр.), Прогресивно-ліберальна (1899 – 1901 рр.), Народно-ліберальна (1899 – 1901, 1901 – 1903 рр.). До числа опозиційних політичних сил у цей час належали і ліві – соціал-демократи та створена наприкінці 1899 року Болгарська землеробська спілка.

3 лютого 1899 року Центральний клуб (ЦК) «народняків» звернувся до своїх провінційних осередків з листом, де повідомлялося, що Народна партія залишає владу, «керуючись бажанням залишитися вірною своїм принципам»⁴²⁹. Лідери «народняків» рекомендували всім регіональним клубам звернути увагу на свій організаційний стан та зайнятись зміцненням партійної структури, а прибічникам, які обіймають виборні посади, не квапитися з відставкою і розпочинати підготовку до нових виборів⁴³⁰. Перші місяці опозиційної діяльності поставили перед «народняками» важливе завдання – очистити свої лави від сумнівних і ненадійних елементів, адже, як засвідчила практика, частина членів партії, прагнучи зберегти за собою чиновницькі посади, не виконувала розпоряджень ЦК і не звертала увагу на організаційний стан регіональних представництв⁴³¹. Багато членів партії приєдналося до неї під час правління уряду «народняків», прагнучи здобути опіку і високу посаду. К. Стоїлов зазначав, що перебування в опозиції стане для партії своєрідним «чистилищем», яке виявить «справжній характер людини». «Не так важливо мати багато прихильників, – писав він, – перш за все, треба оточити себе чесними і порядними людьми»⁴³². Отже, головним критерієм відбору членів партії К. Стоїлов вважав їхні моральні принципи.

Деякі прибічники Народної партії залишили її лави з ідейних міркувань. Наприклад, у Сливені частина «народняків» приєдналася до «цанковістів» через незадоволення політикою уряду К. Стоїлова у залізничному будівництві⁴³³. Ця ж причина, а також 290-мільйонна позика кабінету міністрів спонукали групу

колишніх «з'єдністів» на чолі з К. Велічковим виступити проти політики Народної партії. У лютому 1899 р. вдома у Г. Янкулова відбулися збори «народняків», які засудили дії К. Веліčkова. На захист «з'єдністів» виступив С. Бобчев. У своєму листі до К. Стоїлова він назвав групу К. Веліčkова щирими і безкорисними політиками. Але лідер «народняків» наполягав на негайному виключенні колишніх «з'єдністів» з партії. У березні 1899 року К. Велічков і його прибічники звільнили свої місця у Центральному клубі «народняків». Замість них до складу ЦК увійшли колишні міністри і деякі депутати – К. Стоїлов (став головою), І. Гешов (його заступником), Т. Теодоров, І. Вазов, М. Маджаров, Н. Бенєв, Г. Згурєв, С. Бобчев, Д. Марков, Д. Яблонскі, генерал І. Іванов, Г. Найдєнов, Д. Шишков, Д. Сосєлов, Г. Даскалов, Д. Кесяков та Н. Антїкаров. За пропозицією К. Стоїлова і згідно з рішенням ЦК у січні 1899 року М. Маджаров став головним редактором партійної газети «Мир»⁴³⁴. Саме завдяки його зусиллям вона перетворилася на своєрідний болгарський «Таймс». «Мир» почав вирізнятися багатством інформації та стриманим стилем її подачі⁴³⁵.

З приходом до влади коаліції «радославівістів» і «стамболовістів» ЦК Народної партії розпочав переговори з керівництвом «цанковівістів» і демократів про спільну передвиборчу компанію. Як зазначала газета «Мир», до широкого альянсу опозиційних партій варто було включитися соціалістам, «розумним «радославівістам» і «стамболовістам». К. Стоїлов симпатизував ідеї злиття з деякими політичними силами. На його думку, опозиція не мала приводу для сварок, їй треба було діяти спільно. «Коаліція повинна підтримати кандидатів, які мають більше шансів перемогти на виборах, незалежно від їхнього політичного кольору», – писав лідер «народняків»⁴³⁶. Принциповим для Народної партії залишалося питання про залізницю, що не повинна була потрапити до рук іноземних компаній. Саме це стало головним передвиборчим гаслом «народняків»⁴³⁷.

Переговори між представниками трьох партій проходили мляво. У квітні 1899 року у Софійському клубі Народної партії відбулися спільні збори, на яких виступали К. Стоїлов, І. Гешов і «цанковіст» М. Балабанов. Рішення щодо коаліції так і не було ухвалено. «Народняки» домовилися з демократами про створення спільного списку кандидатів від Софійської околії, а з «цанковістами» – лише від кількох сіл⁴³⁸. Всі три партії звинувачували одна одну у колишніх гріхах і у прагненні досягнути своїх корисних цілей за рахунок коаліції. Саме це стало головною причиною провалу переговорів.

5 квітня 1899 р. «народняки» включились у передвиборчі перегони. Партія організувала зустрічі своїх лідерів з електоратом Пловдива, Старої Загори, Нової Загори, Бургасу, Варни, Русе. У столиці Південної Болгарії збори пройшли успішно, а от у Старій Загорі, Варні та Русе вони завершилися неприємними скандалами, спровокованими прибічниками провладних партій.

За результатами квітневих виборів «народняки» отримали сім місць у парламенті. Депутатами стали К. Стоїлов, В. Дімчев, І. Москов, І. Балтаджієв та інші. Після додаткових виборів фракція Народної партії збільшилася до

9 осіб. До неї приєднався І. Гешов. Іншим відомим «народнякам» – Т. Теодорову, М. Маджарову, С. Бобчеву – так і не судилось отримати депутатські мандати. Таким чином, Народна партія втратила значну частину своїх прихильників. Головними причинами цього стали скандали наприкінці правління уряду К. Стоїлова навколо будівництва паралельної залізничної лінії та кредиту.

У липні 1899 р. проурядові газети звинуватили колишній кабінет міністрів у корупції, піднявши питання про стан беззвітних фондів, які, на думку журналістів, розкрадалися. 28 липня 1899 р. парламентська більшість прийняла рішення, згідно з яким К. Стоїлов мав відшкодувати чималу суму. У відповідь лідер «народників» представив уряду точний звіт про витрати⁴³⁹. Таким чином, нова влада змушена була зняти всі звинувачення.

З початком роботи нового парламенту «народняки» зайняли доволі агресивну позицію щодо влади, фракцій провладних партій та інших опозиційних політичних сил. «Мир», який раніше вирізнявся стриманістю подачі матеріалу, почав друкувати провокаційні матеріали про використання В. Радославовим грубої фізичної сили своїх прибічників під час виборів до Х Звичайних народних зборів, про таємних агентів С. Стамболова, про фінансування Г. Вилковичем деяких газет і навіть про будівництво П. Славейковим власного будинку⁴⁴⁰.

Керівництво Народної партії звернуло увагу на фінансову політику нового уряду. Воно виступило проти підписаної 15 березня 1899 р. конвенції з Товариством по експлуатації Східних залізниць, називаючи її кроком до втрати Болгарією економічної незалежності. Умови кредиту, який прагнув отримати уряд Д. Грекова, «народняки» називали надто важкими. Партія організувала мітинги протесту проти позики у Плевені, Єлені, Враці, Шумені, Ловечі та інших містах⁴⁴¹.

Після того, як у вересні 1899 р. уряд Д. Грекова подав у відставку, і новий кабінет міністрів очолив Т. Іванчов, критика «народняками» внутрішньої політики «радославовістів» стала гострішою. Народна партія виступила проти податкової реформи лібералів, називаючи її прагненням лобіювати інтереси прибічників влади. «Мир» опублікував низку статей, де засуджувалося впровадження десятини і наміри лібералів шляхом дискредитації старих чиновників поставити на їхні місця лояльних до уряду людей⁴⁴². У деяких містах «народняки» брали активну участь у мітингах, чимало акцій протесту лідери партії організували разом з іншими політичними силами – 5 грудня 1899 р. у Шумені, 25 січня 1900 р. у Разграді, 10 лютого 1900 р. у Русе. «Мир» вимагав від князя накладати вето на закон про натуральну десятину і припинити терор в країні. Реакція влади була миттєвою – весь наклад газети конфіскували, а головного редактора М. Маджарова звинуватили у навмисній образі монарха.

Таким чином, незважаючи на негативне ставлення до соціальних заворушень, Народна партія рішуче виступила проти брутальної поведінки уряду і приєдналася до акцій протесту. Рух за скасування натуральної десятини надав «народнякам» можливість дискредитувати «радославовістів» і здобути

прихильників серед селян, які на початку ХХ ст. все частіше підтримували нову лівоцентристську партію – Болгарську землеробську спілку.

Під час правління перехідного уряду Т. Іванчова та службового кабінету міністрів Р. Петрова «народняки» остаточно відмовилися від коаліції з «каравелістами» і «цанковістами» у майбутніх XI Звичайних народних зборах. Пошук нових політичних партнерів зблизив Народну партію з Д. Грековим і генералом Р. Петровим. Газета «Мир» закликала до толерантної поведінки щодо другого перехідного кабінету міністрів. Вибір партнера по коаліції був не випадковим, адже ще влітку 1899 р. Д. Греков, який боровся проти розширення впливу «радославовістів» в уряді, запропонував К. Стоїлову створити альянс. Тоді лідер «народняків» дипломатично відхилив пропозицію прем'єра. Після відставки Д. Грекова та змін внутрішньополітичної ситуації у Болгарії на початку минулого століття К. Стоїлов сам запропонував Д. Грекову і Н. Генадієву політичний союз між партіями. Швидкому налагодженню цих контактів сприяли особисті приятельські стосунки між К. Стоїловим і Д. Грековим та зацікавленість в альянсі прем'єра Р. Петрова, що мріяв створити сильну політичну силу і таким чином перемогти на парламентських виборах. Підтримка ж популярних «народняків» мала допомогти йому у цьому⁴⁴³.

Коли про можливу коаліцію стало відомо, проти неї виступили деякі регіональні представництва обох партій. Наприклад, голова дряннівського бюро «народняків» Б. Лафчієв заявив, що союз зі «стамболовістами» призведе до дискредитації Народної партії, адже потенційні партнери не збиралися проводити вільні вибори, а готували фальсифікації. Згодом стало очевидним, що коаліція між Народною і Народно-ліберальною партією у провінції неможлива. Незважаючи на ідеологічну близькість основних принципів внутрішньої політики «стамболовістів» і «народняків», їхній союз виявився нежиттєспроможним – у пам'яті старих членів обох партій ще залишалися старі образи і конфлікти. Отже, напередодні виборів «народняки» так і не увійшли до коаліції з жодною з політичних сил.

За результатами січневих виборів 1901 р. «народняки» одержали 23 мандати, а на додаткових ще 6. Депутатами стала більшість найвідоміших членів партії. Політична сила отримала можливість делегувати своїх представників до уряду за умови її входження у коаліцію. 10 лютого 1901 року вдома у К. Стоїлова лідери «народняків» прийняли рішення не створювати альянсу зі «стамболовістами», які мали 45 місць у парламенті. Вже 12 лютого розпочалися переговори з Демократичною і Прогресивно-ліберальною партіями⁴⁴⁴. Згодом вони відмовилися входити до складу уряду, пообіцявши підтримувати заходи коаліції «каравелістів» і «цанковістів» у парламенті⁴⁴⁵.

23 березня 1901 р. не стало К. Стоїлова, який боляче переживав поразку своєї партії на виборах. 24 травня новим головою Центрального бюро «народняків» було обрано І. Гешова (заступник К. Стоїлова) – колишнього активного члена партії східнорумелійських «з'єдністів». Зміна лідера у Народній партії співпала з труднощами нового уряду. «Народняки» дедалі частіше почали критикувати провладні партії. 16 січня 1901 р. «Мир»

звинуватив «цанковістів» у використанні імені Росії заради досягнення власних цілей⁴⁴⁶. Фінансова криза змусила уряд шукати можливості отримання позики в іноземних банків. Як альтернативу цьому прагненню кабінету П. Каравелова, лідер «народняків» І. Гешов пропонував свій варіант подолання кризи – внутрішній кредит у Болгарському народному банку і Землеробських касах⁴⁴⁷. Відповіддю П. Каравелова і С. Данева стали звинувачення Народної партії у порушенні обіцянки підтримувати уряд, адже її фракція голосувала проти позики, що було однією з причин відставки кабінету міністрів П. Каравелова⁴⁴⁸.

22 грудня 1901 року новий уряд очолив лідер Прогресивно-ліберальної партії С. Данев. «Народняки» ж остаточно перейшли в опозицію. Вони продовжували голосувати проти кредиту у французьких банків, і, на противагу кабінету міністрів, виступали проти призначення серба Фірміліана митрополитом у Скоп'є⁴⁴⁹. «Мир» оприлюднив низку статей, де наводилися дані про чисельність і етнічний склад населення Македонії. Таким чином газета «народняків» доводила болгарський етнічний характер, притаманний області. Крім того, члени Народної партії брали участь в акціях протесту проти позиції кабінету С. Данева у «Фірміліанському питанні». На місцях вони утворили союзи з іншими правочентристськими політичними силами⁴⁵⁰. Партійна газета заявила про «безпідставність обіцянок С. Данева забезпечити реформи у Македонії за допомогою Росії»⁴⁵¹. 4 січня 1903 р. «Мир» пише: «Дві обставини роблять уряд «цанковістів» непопулярними – це позика у французьких банків і недемократичне проведення виборів»⁴⁵².

Коли вибухнула друга урядова криза (березень 1903 р.), І. Гешов заявив про готовність сформувавати новий кабінет міністрів. Фердинанд підтримав цю пропозицію, але поставив лідеру «народняків» свої умови – полковник М. Савов мав стати військовим міністром, а Д. Попов – міністром громадських робіт. Також І. Гешов мав гарантувати воєнний кредит у розмірі 10 млн левів. Але він не прийняв умов голови держави, не бажаючи щоб його кабінет став слухняним зряддям у руках Фердинанда⁴⁵³.

«Мир» доволі стримано реагував на прийняття «прогресистами» важливого для країни закону про чиновників, натякаючи, що існували закони й кращі за «цанковістський». Натомість партійний орган «народняків» позитивно оцінив ухвалення парламентською більшістю автономного митного тарифу⁴⁵⁴.

Отже, перебування Народної партії в опозиції протягом 1899 – 1903 рр. демонструє її поміркований і консервативний характер (протести проти кардинальних рішень «радославовістів», продажу стратегічно важливих об'єктів іноземцям, кредиту у французьких банків), а також схильність до націоналізму (позиція у «Фірміліанському питанні»).

Інша найбільш консервативна політична сила Болгарії кінця XIX – початку XX століття, послідовна прибічниця монархічного інституту і особисто Фердинанда – Народно-ліберальна партія – перебувала в опозиції під час правління урядів Д. Грекова і Т. Іванчова (липень 1899 р. – листопад 1900 р.) та протягом роботи кабінетів міністрів П. Каравелова і С. Данева (лютий 1901 р. – травень 1903 р.). Саме її вихід із провладної коаліції став однією з причин

відставки уряду Д. Грекова. 16-18 листопада 1899 р. у Софії відбувся перший установчий конгрес партії, який прийняв новий статут і проголосив Д. Грекова лідером «стамболовістів». Цей документ свідчить про поміркованість політичних цілей Народно-ліберальної партії, адже перший пункт статуту говорить про «підтримку («стамболовістами» – Д. М.) Князя і його династії»⁴⁵⁵. Як і всі інші опозиційні правоцентристські сили, фракція «народних» лібералів виступала проти натуральної десятини, хоча активної участі у русі за її скасування партія не брала. Збереглися лише поодинокі свідчення про акції «стамболовістів» тих часів. Так, в одному зі своїх листів лідер горнооряхівських лібералів повідомляє В. Радославова про мітинг «стамболовістів» проти десятини, який відбувся 27 березня 1899 року⁴⁵⁶. Неактивна діяльність Народно-ліберальної партії під час руху за скасування цього податку є підтвердженням поміркованості поглядів її членів і негативного ставлення до соціальних виступів.

Під час правління перехідних урядів Т. Іванчова і Р. Петрова, коли громадськістю Болгарії активно обговорювалася тема майбутньої правлячої коаліції, лідери «стамболовістів» вступили у діалог з «народняками». Протистояння регіональних представництв обох партій не дозволило втілити у життя ці задуми. І. Андонов, один з найпослідовніших прибічників справи С. Стамболова у Пловдиві, зазначав, що не може допустити думки про компроміс з «народняками», адже угода з ними – це вирок «стамболовістам». Щира співпраця з «убивцями» колишнього лідера і засновника Народно-ліберальної партії, на його думку, була б «зрадою»⁴⁵⁷.

«Стамболовісти» мали оригінальну думку щодо актуальної у 1900 році проблеми амністії політичних злочинців. 23 лютого «Нов век» пише: «Амністія – це найвища ступінь заспокоєння політичного протистояння, але разом з цим вона зменшує авторитет закону»⁴⁵⁸. Наприкінці лютого 1900 р. партійний орган Народно-ліберальної партії звинувачував уряд Т. Іванчова у провокації масових мітингів, адже «приймаючи закон про натуральну десятину, кабінет не питав думки громадян»⁴⁵⁹. «Немає нічого протизаконного у тому, що народ проводить мітинги»⁴⁶⁰. При цьому «Нов век» зазначав, що «в умовах, коли мітинги переросли у відверті заворушення, влада не може не втрутитись у події»⁴⁶¹. «Народні» ліберали постійно зверталися до князя, який, на їхню думку, мав відправити у відставку кабінет «радославовістів»⁴⁶².

На початку ХХ ст. «стамболовістів», як демократів і лібералів, не обійшли відцентрові процеси. Угрупування Гатєва – Антонова об'єднало навколо себе частину «народних» лібералів, яких не задовольняло керівництво на чолі з Д. Грековим. Ці політики виступали проти незмінного лідерства та прагнули демократизації партії. Але, на відміну від «молодих» демократів і лібералів, їм не вдалося створити стійкого об'єднання у парламенті. Згодом це угруповання припинило своє існування. В цілому ж протягом роботи урядів Т. Іванчова і Р. Петрова «стамболовісти» утримувалися від активної опозиційної діяльності. Між ними та «іванчовістами» не виникало протистояння через близькість ідеологій обох політичних сил (як праві «радославовісти», так і члени Народно-

ліберальної партії підтримували Фердинанда), а під час правління кабінету Р. Петрова «стамболовісти» навіть претендували на роль проурядової партії.

Результатом парламентських виборів до XI Звичайних народних зборів у 1901 році став відносний успіх Народно-ліберальної партії, яка отримала 45 депутатських місць. Але він не гарантував їй участі у формуванні уряду. Спроби домовитися з «народняками» наштовхнулися на відмову лідерів Народної партії. Таким чином, новий кабінет міністрів утворили «цанковісти» і «каравелісти», а «стамболовісти» знову перейшли до опозиції⁴⁶³. Фракція Народно-ліберальної партії голосувала проти основних заходів кабінету міністрів П. Каравелова. Її не задовольняв державний бюджет, який, на думку «стамболовістів», передбачав замало коштів на утримання армії. Разом з «радославовістами», «народняками» та лівими партіями вони категорично виступали проти угоди про кредит і спровокували урядову кризу 1901 року⁴⁶⁴.

4 вересня 1901 р. великотирновські «стамболовісти», намагаючись повернути партії популярність, звернулися до Р. Петрова з пропозицією очолити їхню політичну силу⁴⁶⁵. Але ця ініціатива виявилася безперспективною – генерал відмовився, а «стамболовісти» провалили парламентські вибори 1902 року. За результатами голосування фракція Народно-ліберальної партії у XII Звичайних народних зборах складалася лише з восьми депутатів. Усі вони підтримали заклик Фердинанда голосувати за угоду про кредит у французькому банку і разом з «цанковістами» і «каравелістами» сприяли її ратифікації. Така різка зміна позиції «стамболовістів» щодо питання про позику пояснюється більш прийнятними для Болгарії умовами договору (французькі банкіри погодилися надати кредит без застави на тютюнову монополію), а також бажанням депутатів від Народно-ліберальної партії підтримати прагнення князя⁴⁶⁶.

Ратифікація угоди про кредит – чи не єдиний приклад підтримки «стамболовістами» заходів уряду. Загалом Народно-ліберальна партія жорстко критикувала розпуск Міністерством внутрішніх справ обцинних рад⁴⁶⁷ та зовнішньополітичний курс кабінету С. Данєва, особливо його позицію щодо македонських комітетів і «Фірміліанського питання». Її лідери брали участь в акціях протесту проти пасивності влади під час призначення серба митрополитом у Скоп'є. Ці заходи сприяли посиленню популярності «стамболовістів» серед виборців. 29 березня 1902 року «Нов век» зазначає: «Русофільство – головний козир політики уряду; «цанковісти» привласнили його і тепер говорять від імені російського царя»⁴⁶⁸. «Стамболовісти» критикували уряд С. Данєва і за скорочення чисельності армії.

Отже, на початку ХХ століття добрі стосунки з головою держави, давні традиції, вдала агітація і достатня фінансова підтримка робили Народно-ліберальну партію однією з найвпливовіших політичних сил країни.

За результатами парламентських виборів 1899 року Прогресивно-ліберальна партія здобула 18 місць – це другий результат (після демократів) серед усіх опозиційних політичних сил. Їхня фракція рішуче виступала проти скасування мандатів народних представників опозиційних партій, а також проти фінансової

політики уряду Д. Грекова. На початку липня 1899 року софійське і провінційні бюро партії організували мітинги на знак протесту проти передачі іноземним компаніям болгарської залізниці і обмежень кредитування Болгарського народного банку, що позначилось на стабільності національної валюти, а також утримань частини платні чиновників та вчителів⁴⁶⁹.

Створення 1 жовтня 1899 року нового уряду на чолі з Т. Іванчовим стало початком переходу «прогресистів» у жорстку опозицію по відношенню до влади. Вони брали активну участь у русі за скасування натуральної десятини, організовуючи мітинги і збори й вимагаючи від князя накладити вето на відповідний закон. Газета «цанковістів» «България» підкреслювала загальнонародний характер землеробського руху і його важливе значення для держави⁴⁷⁰.

На початку лютого 1900 року Фердинанд організував прийом для всіх лідерів правоцентристських політичних сил, серед яких був і С. Данєв. Саме йому, а також П. Каравелову, монарх приділив найбільше уваги. Така поведінка князя пояснюється бажанням бачити при владі нову коаліцію правоцентристських сил⁴⁷¹. Таким чином князь спровокував актуалізацію ідеї об'єднання «цанковістів» і «каравелістів» в одну партію, яка активно обговорювалася навесні 1900 року, але не була підтримана більшістю членів обох політичних сил. 2 травня лідер Прогресивно-ліберальної партії С. Данєв у листі до Д. Цанкова звернувся з проханням обрати замість нього нового голову Центрального бюро через його надмірну зайнятість⁴⁷². Ця пропозиція не знайшла відгуку – С. Данєв і надалі очолював партію.

Восени 1900 року Фердинанд слідом за П. Каравеловим запросив лідера «прогресистів» на особисту розмову. Князь висловив свої наміри створити новий коаліційний кабінет міністрів з представників опозиції. Отже, протягом 1899 – 1900 рр. Прогресивно-ліберальна партія перетворилася на одну з найвпливовіших політичних сил країни, з якою рахувався князь. Критика фінансової політики урядів Д. Грекова і Т. Іванчова, а також активна участь у русі за скасування закону про натуральну десятину додали їй популярності серед народу.

Під час перебування при владі перехідних кабінетів Т. Іванчова і Р. Петрова «цанковісти» активно критикували прем'єрів за їхні спроби залишитись у правлячих структурах шляхом створення проурядових політичних партій. Це не завадило С. Данєву високо оцінити організацію виборів 1901 року урядом Р. Петрова: «Треба визнати, що це були справді вільні вибори – їх результатом стали строкаті Народні збори, в яких брали участь усі партії»⁴⁷³.

Перехід більшої частини «радославовістів» в опозицію співпав з відставкою першого уряду Т. Іванчова 22 листопада 1900 р. Саме тоді ліберали розпочали діяльність, спрямовану на консолідацію своєї політичної сили з метою повернути втрачені позиції. Політична боротьба «радославовістів» мала два напрямки – парламентська діяльність і публічне корегування дій уряду. Вони звинувачували «іванчовістів» у розколі Ліберальної партії, а прем'єр-міністра у намаганні створити політичну силу, яка б обслуговувала його «чиновницький»

уряд. Після січневої відставки 1901 р. другого кабінету міністрів Т. Іванчова ліберали остаточно залишили державну адміністрацію. Новий уряд Р. Петрова «радославовісти» звинувачували у спробі встановити воєнну диктатуру. Вони звернулися до народу із закликом запобігти створенню «парламенту під командою».

Вибори до XI Звичайних народних зборів виявилися для лібералів невдалими. Вони отримали лише шість мандатів. Депутатами стали П. Пешев, доктор П. Табурнов, Д. Десев та три маловідомих провінційних діячів⁴⁷⁴. Наприкінці грудня 1900 року Центральне бюро лібералів звернулося до місцевих осередків із закликом мобілізувати сили (особливо це стосувалося районів, де «радославовісти» мали менший вплив) та не об'єднуватися з групою Т. Іванчова і Д. Тончева, називаючи їх головними винуватцями урядової кризи 1900 року і розколу партії. Безуспішно завершилися спроби лібералів створити коаліцію з іншими партіями. «Стамболовісти» відповіли на пропозицію «радославовістів» відмовою, адже сподівалися на підтримку з боку Р. Петрова⁴⁷⁵.

Однією з головних причин поразки лібералів на виборах 1901 р. став брак коштів і неввірено обрана тактика. Так, Т. Ахтаров – відповідальний за передвиборчу компанію «радославовістів» у місті Трин – відчайдушно благав керівництво виділити бодай 3-4 тис. левів, без яких партія приречена на поразку. Свою компанію ліберали побудували на захисті ініціатив першого уряду Т. Іванчова, а також на критиці кабінету міністрів Р. Петрова, який вони звинувачували у прагненні відновити авторитарний режим 1887 – 1894 років⁴⁷⁶.

Першою реакцією лібералів на результати виборів до XI Звичайних народних зборів став заклик до розпуску парламенту. Адже, на думку «радославовістів», партії, представлені у Народних зборах, не зможуть утворити життєздатну коаліцію. Пізніше ліберали приєдналися до вимог «стамболовістів» створити уряд з найавторитетніших представників парламенту (без врахування партійної належності). Таким чином «радославовісти» отримували шанс взяти участь у розподілі влади. Зближення «народняків», «цанковістів» і «каравелістів» призвело до ізоляції лібералів на виборах до обштинних рад. Софійські ліберали бойкотували ці вибори, мотивуючи свій крок незаконними діями адміністрації, що безпідставно розпустила попередній їх склад. Так вони намагалися приховати власну приреченість на поразку. Останні надії лібералів на розпуск парламенту також не виправдалися. Створення уряду на чолі з П. Каравеловим змусило лідерів лібералів захвилюватися. У газетах провладних партій час від часу з'являлися статті про незаконні дії представників «радославовістських» урядів, а у парламенті розпочалася дискусія щодо скасування депутатських мандатів лібералів. Невелика фракція «радославовістів» відчайдушно захищалась, аж поки міністр юстиції А. Радев не закликав припинити чвари і затвердити остаточний склад парламенту за результатами чесно проведених виборів⁴⁷⁷.

Щоб не скомпрометувати себе, фракція «радославовістів» не голосувала проти відміни Закону про натуральну десятину. Вона виступила проти

адміністративної реформи, звинувативши уряд у намаганні скасувати територіальні одиниці, де опозиційні партії мали найбільший вплив. «Радославовісти» активно включились у дискусію щодо Закону про амністію учасників руху проти натуральної десятини. Вони не протестували проти амністії селян. Лібералів не задовольняла позиція кабінету міністрів і провладних фракцій стосовно чиновників і військових, які брали участь у придушенні руху і яких уряд не звільняв від відповідальності. Ліберали ж вимагали амністії для всіх⁴⁷⁸.

Згодом «радославовісти» зайняли ще більш жорстку позицію стосовно заходів уряду – критикували бюджет, запропонований кабінетом міністрів П. Каравелова по всіх його параграфах. Особливо це стосувалося скорочення фінансування освіти, дипломатичних представництв і армії. Влітку 1901 року В. Радославов передбачав швидку політичну кризу, спровоковану протистоянням між правлячими партіями. Доволі різкий тон лідера лібералів пояснювався важливою причиною – притягненням до відповідальності колишніх міністрів уряду Т. Іванчова. Турбували В. Радославова й часті скарги провінційних представників його партії на владу⁴⁷⁹.

7 жовтня 1901 року відбулися додаткові парламентські вибори, за результатами яких «радославовісти» не отримали жодного місця у парламенті. Головною причиною такої невтішної для лібералів ситуації став розлад в їхньому середовищі. Частина провінційних представництв, незважаючи на опір Центрального бюро партії, ввійшла у союз з іншими політичними силами. Наприклад, у Плевені «радославовісти» підтримали «стамболовістів», а у Горній Оряховиці – провладні політичні сили⁴⁸⁰.

Після виборів «радославовісти» зосередили свою увагу на фінансовій політиці уряду. Вони звинуватили П. Каравелова, який домовився з Росією про чотирьохмільйонний кредит, у порушенні Конституції, адже такий крок прем'єр зробив без санкції Народних зборів. Значний опір діям уряду ліберали чинили восени 1901 р. Тоді вони виступили проти позики у французьких банків, підкресливши той факт, що її умови набагато жорсткіші, ніж у договорі про кредит 1899 р. «Радославовісти» зауважили, що подібні кроки уряду призведуть до економічної залежності Болгарії. 2 грудня 1901 р. Центральне бюро лібералів – Д. Вачов, К. Доцев, П. Пешев, Ж. Бакалов, Х. Попов – організувало багаточисельний мітинг протесту. На ньому була ухвалена резолюція, яка закликала депутатів голосувати проти позики, а князя – скористатися правом вето у разі його затвердження парламентом.

Відставку уряду П. Каравелова 4 грудня 1901 р. «радославовісти» зустріли з ентузіазмом. Для них розпочинався новий період боротьби за владу, першочерговою метою якої був розпуск парламенту і призначення нових виборів. Протягом літа і осені 1901 року їхній партійний орган «Народни права» критикував державний устрій Болгарії, звертаючи увагу громадськості на необхідність його реформування: «Князь призначає Раду міністрів, вона призначає вибори до Народних зборів і, як правило, отримує необхідну

більшість місць. Така система свідчить про тріумф особистого режиму у Болгарії»⁴⁸¹.

Новий кабінет міністрів С. Данева «радославівисти» назвали «неконституційним», пояснюючи його призначення бажанням князя досягти своєї мети – отримати позику у французьких банків. Передвиборча кампанія лібералів у 1902 році пройшла набагато організованіше, ніж попередня. 15 і 16 січня Центральне бюро партії провело загальні збори, де заклиало своїх прибічників мобілізувати сили. У цих зборах брали участь й «іванчівисти». Таким чином, розкол лібералам вдалося подолати. Крім того, резолюція, прийнята зборами, заборонила місцевим представництвам входити у союзи з іншими партіями без дозволу Центрального бюро, що мало запобігти розколу у майбутньому.

Свою передвиборчу агітацію «радославівисти» побудували на критиці угоди про кредит і тютюнову монополію та необхідності не допустити його ратифікації. Тверезий аналіз політичної ситуації показував примарність шансів «радославівістів» на виборах до общинних рад. Саме тому у Чирпані вони вступили у союз зі «стамболовістами», у Шумені – із «землеробами», а у Софії – з демократами і «народняками».

Невтішні для лібералів результати виборів (7 депутатських місць) – наслідок все тієї ж непопулярної серед народу політики уряду Т. Іванчова і створення Д. Тончевим та його прибічниками самостійних списків. Все це призвело до розколу нечисельного електорату «радославівістів». У XII Звичайних народних зборах ліберали голосували проти кредиту, незважаючи на відсутність у новій угоді пункту про заставу на тютюнову монополію. Швидше за все така поведінка «радославівістів» – данина передвиборчим обіцянкам. Приймаючи участь у голосуванні, вони не вступали у дискусію. Лише Д. Тончев критикував уряд за обмеження грошового обігу, проведення фіскальної політики без попередніх домовленостей з банками та інше⁴⁸². Після ратифікації договору «радославівісти» вказували на недоліки нового бюджету, звинувачували кабінет міністрів у спробах обмежити общинне самоврядування і скасувати частину депутатських мандатів опозиції. Загалом, у кінці 1902 – на початку 1903 року ліберали не зробили важливих кроків, спрямованих на повернення громадської довіри. Більше уваги вони приділяли судовим процесам над колишніми міністрами кабінету Т. Іванчова, ніж парламентській роботі⁴⁸³.

Під час свого перебування в опозиції «радославівісти» категорично і рішуче реагували на події у міжнародному житті Болгарії. Їхні виступи на мітингах 2 лютого 1902 р. у Софії – це спроба звернути увагу громадськості на болгарське національне питання та підтримати македонські революційні комітети, ставлення до яких з боку другого уряду Т. Іванчова і кабінетів міністрів Р. Петрова, П. Каравелова та С. Данева було негативним⁴⁸⁴. Вони критикували позицію уряду С. Данева щодо «Фірміліанського питання», називаючи цю проблему замахом на цілісність нації⁴⁸⁵, та вимагали від кабінету міністрів рішучих дій⁴⁸⁶.

Отже, перебуваючи в опозиції у 1900 – 1902 рр., «радославовісти» намагалися повернути собі довіру електорату, звертаючись до ліберальних цінностей. Яскравим свідченням тому було активне обговорювання ними необхідності реформ державного устрою⁴⁸⁷. Переважну ж більшість інших кроків партії слід розцінювати як прояв політичної демагогії. Серед них – критика адміністративної реформи уряду П. Каравелова, необґрунтовані звинувачення у неконституційних діях Фердинанда, який жодного разу не порушив статей Основного закону.

Після відставки уряду К. Стоїлова новий прем'єр Д. Греков зробив спробу створити коаліційний кабінет міністрів з представників усіх правоцентристських партій. Серед можливих міністрів фігурувало і прізвище П. Каравелова. За сприяння Г. Начовича Д. Греков запросив лідера демократів для особистої розмови, але П. Каравелов категорично відмовився брати участь у формуванні уряду⁴⁸⁸. Таким чином, демократи залишилися в опозиції, висловивши при цьому своє незадоволення діями Фердинанда, що довірив посаду прем'єра «безпартійному» Д. Грекову.

«Каравелісти» жорстко розкритикували програму нового кабінету, звернувши увагу на відсутність у ній плану боротьби з фінансовою кризою. Напередодні нових парламентських виборів лідери Демократичної партії активно обговорювали можливість об'єднання з «цанковістами». До цієї ідеї їх підштовхнули партії влади – ліберали і «стамболовісти», які розпочали заходи щодо створення єдиної політичної сили. Альянс «каравелістів» і «цанковістів» давав опозиції більше шансів успішно протистояти проурядовій коаліції на майбутніх виборах. Але всі спроби домовитися завершилися безрезультатно – серед демократів і прогресистів перемогли прибічники самостійності. Опозиційні партії пішли на вибори паралельними шляхами.

З перших днів свого управління новий уряд розпочав політику, спрямовану на заміну старого адміністративного апарату, головною метою якої було включення до органів адміністрації своїх однодумців. Демократична партія організувала мітинги протесту проти заходів уряду. Один з них відбувся 21 лютого 1899 р. у Габрово. В общинній адміністрації цього міста переважали «каравелісти». 23 березня на мітинг, організований віденським бюро «каравелістів», прийшло близько тисячі чоловік, перед якими Н. Цанов і А. Філіпов висловили недовіру новому уряду⁴⁸⁹.

Агітаційна діяльність демократів набула широкого розмаху. Під час передвиборчих перегонів П. Каравелов відвідав Пирдоп, Троян, Відин, Русе, Сілістру, Ловеч, Севлієво, Габрово, Велико Тирново, Горну Оряховицю, Попово, Разград, Варну та інші міста⁴⁹⁰. Кожного разу він виступав з політичними промовами, в яких відображалася ліберальна платформа «каравелістів». Ці заходи виявилися немарними, адже за результатами виборів демократи зайняли перше місце серед опозиційних партій по кількості відданих за них голосів і отримали 10 місць у парламенті.

Для Х Звичайних народних зборів було характерне жорстке протистояння між провладними партіями і опозицією. Фінансова криза змусила уряд шукати

можливість отримати новий конверсійний кредит. Цього разу планувалося віддати під заставу частину болгарської залізниці. У травні 1899 р. опозиційні партії організували збори, які засудили дії уряду. Після ратифікації договору про кредит І. Белінов виступив у парламенті з тривалою промовою, критикуючи урядову політику та називаючи її такою, що не відповідає національним інтересам країни⁴⁹¹.

Місцеві бюро Демократичної партії продовжували активно проводити мітинги і збори. 9 червня відинське представництво «каравелістів» розпочало акцію проти угоди про кредит, а 20 червня ці заходи підтримали шуменські демократи на чолі з Х. Тодоровим і П. Байновим. Софійське бюро Демократичної партії 3 червня 1899 р. звернулося з «Маніфестом до болгарського народу», а 5 червня – із «Закликом до столичних громадян». У цих документах воно висловило свій протест проти законодавчої діяльності парламентської більшості і запрошувало жителів Софії 6 червня взяти участь у мітингу⁴⁹².

Демократи пропонували два варіанти подолання фінансової кризи – або нова 60-мільйонна позика без продажу залізничної колії, або жорстка економія бюджетних коштів за рахунок скорочення кількості державних закладів, дипломатичних представництв, армії та зменшення зарплат, пенсій, стипендій. Головним злом для Болгарії «каравелісти» вважали вирішення фінансових проблем за рахунок втрати економічної незалежності.

Після відставки уряду Д. Грекова новий кабінет міністрів Т. Іванчова, де «радославівисти» здобули ключові посади, ініціював прийняття закону про натуральну десятину. Демократи засудили цей крок уряду; місцеві бюро їхньої партії розпочали організацію маніфестацій та інших акцій протесту. Центральний орган «каравелістів» «Пряпорец», з огляду на критичну ситуацію в країні, закликав Фердинанда розпустити Х Звичайні народні збори та призначити нові вільні вибори. Виступаючи у парламенті, П. Каравелов зауважив, що натуральна десятина не вирішить фінансових проблем Болгарії, треба шукати інші шляхи подолання кризи⁴⁹³.

Своєрідною була реакція демократів на створення Землеробської спілки: «Прагнення нашої незрілої молоді створити окрему партію безглузді для загальних інтересів Вітчизни. Питання землеробської організації має йти окремо від політичних поглядів учасників»⁴⁹⁴, – пише «Пряпорец».

Навесні 1900 року знову актуалізувалась ідея об'єднання демократів і «цанковістів» в одну партію. Її прибічники, зважаючи на нестабільне становище у державі, прагнули створити міцну політичну силу, яка б мала більше шансів перемогти на виборах. Але протиріччя та ідейні розбіжності між лідерами партій, а також опір з боку противників об'єднання знову змусили відмовитися від цього кроку. Наприкінці літа 1900 р. Демократична партія організувала самостійний конгрес, головною метою якого була розробка і прийняття політичної програми⁴⁹⁵. Ці заходи демократів відбувалися в умовах урядової кризи, результатом якої стала відставка 22 листопада 1900 року «радославівістського» кабінету міністрів⁴⁹⁶.

Авторитет і вплив «каравелістів» наприкінці ХІХ століття, а також критичне фінансове становище Болгарії під час «радославовістського» управління, змусили Фердинанда погодитися на створення 19 лютого 1901 р. коаліційного уряду Каравелова – Данєва, який проіснував майже 10 місяців, після чого демократи знову перейшли в опозицію.

Під час підготовки до нових парламентських виборів у першій половині 1902 року «каравелісти» неодноразово звертали увагу на порушення урядом С. Данєва Конституції. М. Такєв звинуватив кабінет міністрів у застосуванні адміністративного ресурсу, особливо у Пештерській, Станімашківській, Старозагорській і Пловдивській околіях. Позиції демократів у нових ХІІ Звичайних народних зборах були слабкими – їхнє праве крило на чолі з П. Каравеловим представляло 7 депутатів, а ліве угруповання Н. Цанова – 6⁴⁹⁷. Демократична партія знову розкололася під час голосування про умови отримання кредиту у французькому банку. «Старі» демократи на чолі з П. Каравеловим підтримали заходи уряду, «молоді» ж разом з «народняками» і соціалістами голосували проти позики. Незалежно від того, що «каравелісти» підтримали Прогресивно-ліберальну партію під час голосування за кредит, вони не втрачали жодної можливості для критики внутрішньополітичної діяльності кабінету С. Данєва⁴⁹⁸.

На початку 1902 р. демократи рішуче виступили проти позиції уряду щодо «Фірміліанського питання»⁴⁹⁹. Вони звинувачували С. Данєва у пасивній політиці стосовно цієї проблеми, підкреслювали її негативні наслідки для Болгарії, яка може назавжди втратити Македонію⁵⁰⁰. 4 травня 1902 р. «Пряпорець» пише: «Якщо уряд заявляє, що «Фірміліанське питання» неважливе для нього, то його політика не матиме сенсу»⁵⁰¹. Призначення у червні 1902 р. серба митрополитом у Скоп'є «каравелісти» зустріли вороже, називаючи це реваншем Белграда за поразку при Сливниці 1885 року⁵⁰². Вони приймали участь у багатотисячних акціях протесту, вимагаючи від уряду зайняти тверду позицію і допомогти Болгарській екзархії захистити національні інтереси⁵⁰³. У Народних зборах правочентристські опозиційні фракції виступали за негайне засудження кабінетом міністрів цього призначення⁵⁰⁴.

Протягом майже всього літа 1902 року боротьба між опозицією і проурядовою партією точилася навколо виборів до міських і окружних рад, призначених на 11 серпня 1902 р. Спроби А. Людсканова замінити в адміністрації службовців прибічниками «прогресистів» викликали незадоволення і опір з боку демократів. На цих виборах «каравелісти» остаточно відмовилися від свого старого партійного принципу – самостійної участі у перегонах. В залежності від рішень регіональних бюро вони створили союзи з «народняками», «стамболовістами» та «радославовістами»⁵⁰⁵. Наприклад, в общинну раду столиці представники всіх опозиційних правочентристських партій йшли одним списком. Загалом же протиріччя серед демократів, незадовільні результати виборів 1902 року, а також смерть П. Каравелова (24 січня 1903 р.) спричинили глибоку кризу партії⁵⁰⁶.

Отже, перебування в опозиції Демократичної партії (1899 – 1903 рр.) свідчить про ліберальну налаштованість цієї політичної сили⁵⁰⁷. Вона виступала проти незаконних дій урядів, вимагала відмовитися від їхніх недемократичних заходів. Після падіння кабінету міністрів П. Каравелова розкол у середовищі демократів поглиблювався⁵⁰⁸. Крило на чолі з Н. Цановим поступово відокремлювалось у самостійне угруповання, займаючи місце на лівому фланзі політичного спектру Болгарії поряд з соціал-демократами і БЗНС.

Таким чином, правоцентристська опозиція у Болгарії протягом 1899 – 1903 рр. загалом вирізнялася самостійністю дій кожної окремої партії. Лише під час руху за відміну натуральної десятини 1899 – 1900 рр. і протистояння навколо «Фірміліанського питання» у 1902 – 1903 рр. можна говорити про відносно спільні дії всієї правниці. Різниця в ідеологічних поглядах, особисті амбіції лідерів, колишні образи, відсутність традицій легальної (демократичної) боротьби за владу, у тому числі практики створення коаліцій, – це той комплекс причин, який не дозволив правоцентристській опозиції виступати єдиним фронтом.

Про низький рівень політичної культури еліт у Болгарії свідчить робота X, XI і XII Звичайних народних зборів та урядів. Лобіювання корпоративних інтересів, використання влади задля розправи над опонентами, систематичні порушення закону, робота у парламенті далеких від політики людей – ось головні його прояви.

Період політичної нестабільності у Болгарії 1899 – 1903 рр. яскраво продемонстрував ідейні розбіжності між правоцентристськими партіями. Найбільш ліберальними серед них були «каравелісти», а «радославовісти», перебуваючи при владі, проводили доволі жорстку внутрішню політику, спрямовану на підсилення виконавчої влади. І це при тому, що Ліберальна партія декларувала у своїй програмі чи не найдемократичніші гасла. «Народнякам» традиційно була притаманна поміркованість, а «стамболовісти» зарекомендували себе найпослідовнішими прибічниками Фердинанда. Все це дає підстави розглядати останні дві партії як найбільш консервативні. «Прогресивні» ліберали, у порівнянні з «каравелістами», знаходились у політичному спектрі правіше – їхні реформи 1902 – 1903 рр. відзначалися поміркованістю. Отже «цанковісти» – це типові правоцентристи.

Розділ III

Провідні партії у роки внутрішньої стабілізації (1903 – 1908)

3.1. Основні напрямки політики кабінетів «стамболовістів» і законодавча діяльність парламентської більшості

2 травня 1903 року внаслідок політичних скандалів, а також протиріч з Фердинандом пішов у відставку уряд С. Данєва. Новий кабінет міністрів князь прагнув створити з представників «стамболовістів» і «каравелістів», але конфлікти під час розподілу вищих державних посад не дозволили втілити у життя цей задум. Згодом монарх запропонував відразу трьом партіям створити коаліційний уряд «патріотичної концентрації» – «стамболовістам», «каравелістам» і «народнякам». Лідери останніх двох політичних сил відмовилися через те, що Фердинанд відводив їм другорядні ролі у кабінеті. Особисте звернення голови держави до А. Малінова з пропозицією очолити новий уряд теж не дало результатів. Лідер демократів не бажав співпрацювати зі «стамболовістами», прагнучи спочатку навести лад у своїй партії.

Наполегливість, з якою князь намагався залучити до створення уряду «народників» або «каравелістів», пояснюється його усвідомленням суттєвого недоліку виключно «стамболовістського» правління. Найвідданіші серед усіх правочентристських сил прибічники князя – члени Народно-ліберальної партії – не могли гарантувати Болгарії добрих стосунків з Росією, яка продовжувала з недовірою ставитися до послідовників С. Стамболова. Натомість демократи і «народняки» на практиці довели свою спроможність ефективно співпрацювати з Петербургом.

Використавши всі можливі комбінації, Фердинанд 6 травня 1903 року видав указ про створення уряду на чолі з безпартійним генералом Р. Петровим, який, крім того, виконував обов'язки міністра закордонних справ і міністра віросповідання. До складу кабінету Р. Петрова увійшли ще троє безпартійних, але ключові посади посіли лідери Народно-ліберальної партії Д. Петков (міністр внутрішніх справ і охорони здоров'я) та доктор Н. Генадієв (міністр правосуддя). 7 травня газета «стамболовістів» «Нов век» високо оцінила наснагу нового прем'єра і його попереднє перебування на цій посаді⁵⁰⁹. 26 жовтня 1906 року в умовах зниження авторитету уряду та з метою зміцнення його позицій Фердинанд звільнив генерала Р. Петрова з посади прем'єра і призначив замість нього лідера «стамболовістів» Д. Петкова. Цей крок сприяв збільшенню ваги правлячої Народно-ліберальної партії в органах виконавчої влади, але суттєво не вплинув на політичний курс уряду. Після того як 26 лютого 1907 року Д. Петкова було вбито, кабінет міністрів очолив інший представник Народно-ліберальної партії – П. Гудев. Новий прем'єр помітно змінив характер внутрішньої політики «стамболовістів», надавши йому більш консервативних рис.

Перші кроки «стамболовістів» при владі яскраво продемонстрували їхні методи державного управління. Міністерство внутрішніх справ скасувало деякі статті прийнятого у березні 1903 року Закону про чиновників цивільного

відомства, що стосувалися незмінності визначеного кола адміністративних службовців. Це дозволило уряду замінити практично весь апарат, включивши до нього своїх прихильників. Було звільнено 11 з 12 окружних управителів, 56 з 71 окружних начальників, чимало чиновників міністерств фінансів, освіти, пошти і телеграфу, офіцерів армії та розпущено 200 з 1891 обцинних рад⁵¹⁰. У серпні кабінет міністрів Р. Петрова розпустив XII Звичайні народні збори і призначив на 19 жовтня 1903 року нові парламентські вибори.

Під час передвиборних перегонів «стамболовісти» розгорнули активну діяльність, якій сприяв практично повністю лояльний до них адміністративний апарат управління. Часто-густо їхні дії були спрямовані на зрив заходів опозиційних партій. У деяких містах прибічники Народно-ліберальної партії заважали роботі зборів опозиції, проведенню її мітингів. Наприклад, у Старій Загорі вони брутально познушалися над І. Гешовим, А. Маліновим, С. Данєвим, а в Оряхово «народняки», «цанковісти» і «каравелісти» взагалі змушені були відмовитися від висування своїх кандидатів у депутати Народних зборів через загрозу їхньому життю і здоров'ю⁵¹¹. У листі Д. Тодоровича до Р. Петрова йдеться про відверті порушення закону «стамболовістами» у провінції. Відомий громадсько-політичний діяч просить генерала поговорити з Д. Петковим і припинити це свавілля⁵¹².

Як і передбачалося, вибори завершилися цілковитою перемогою правлячої партії. Вона отримала 132 місця у парламенті проти 51 у опозиції⁵¹³. Наявність абсолютної більшості у Народних зборах дозволила уряду Р. Петрова, а потім і кабінетам міністрів Д. Петкова і П. Гудєва, успішно втілювати у життя програму «стамболовістів».

Упродовж п'яти років головними напрямками внутрішньої політики урядів Народно-ліберальної партії було зміцнення структури державного управління, збільшення кількісного складу армії та покращання якості її бойового оснащення, будівництво нових залізничних колій і шосейних шляхів, а також реформування фінансової й освітньої систем. Низка заходів стосувалася впровадження змін у судовій гілці влади. Так, 20 грудня 1903 р. 37 народних депутатів (переважно члени Народно-ліберальної партії) внесли пропозицію відмінити Закон про незмінність суддів. Планувалося впровадити виборність цих посад. Але ініціатива не знайшла свого продовження, оскільки Д. Петков і Н. Генадієв розцінили її як «непотрібну». Офіційно лідери «стамболовістів» заявляли, що правові інститути треба реформувати у демократичному дусі⁵¹⁴, але нічого не зробили у цьому напрямку. Зарплатня судових чиновників під час правління Народно-ліберальної партії так і залишилась однією з найнижчих у країні, що позначалося на якості їхньої роботи і створювало передумови для корупції.

19 грудня 1903 р. припинили свою роботу обцинні суди. Уряд визначив діяльність цих установ як незадовільну через те, що їхні співробітники мали недостатні знання права і допускали хабарництво. Повноваження обцинних судів перейшли громадським. Останні мали розглядати ще й справи про дрібні крадіжки, образи, наклепи⁵¹⁵. Ці заходи змусили уряд розширити штат суддів,

що призвело до зниження його загального професійного рівня. Часто траплялися випадки, коли суддями ставали особи без юридичної освіти.

Під час правління «стамболовістів» відбулися суттєві зміни в оцінці критеріїв застосування карних санкцій проти громадян. 21 грудня 1903 року з ініціативи фракції Народно-ліберальної партії, що складала парламентську більшість, було прийнято Закон про амністію за всіма політичними справами 1897–1903 рр. Таким чином реабілітувалися службовці, кмети, члени общинних рад, які допускали порушення під час виборів. Головним мотивом цього заходу, як зазначали ініціатори ухвалення закону, було «прагнення забути і залишити у минулому негативний досвід некоректної боротьби між партіями»⁵¹⁶. «Стамболовіст» К. Панайотов зазначав: «Болгарський народ має стати більш стриманим і толерантним до своїх противників у політичному протистоянні»⁵¹⁷.

22 грудня 1903 року фракція Народно-ліберальної партії проголосувала за амністію засуджених на вісім місяців ув'язнення Т. Іванчова, Д. Тончева і В. Радославова. «Стамболовісти» вважали, що закон порушували й інші міністри, яких так і не притягнули до відповідальності. На думку лідерів правлячої партії, ситуація 1900 року була вкрай тяжкою для Болгарії, і саме тому необхідно було врахувати це як пом'якшувальну обставину у справі про колишніх міністрів.

Виправдання «радославовістів» призвело до обурення громадськості. Проти закону від 22 грудня виступив і князь Фердинанд. Але Д. Петкову вдалося переконати голову держави у необхідності амністії, звернувши увагу князя на можливу перспективу внутрішньополітичної стабілізації і припинення гострої боротьби за владу, що мало стати наслідком прийняття закону.

Для лідерів Народно-ліберальної партії справжньою метою амністії колишніх міністрів було примирення з «радославовістами». Як зазначав ідейний натхненник «стамболовістів» П. Генадієв, подальше зближення провладної партії з лібералами мало призвести до створення політичного блоку. Ці стратегічні задуми лідерів Народно-ліберальної партії і визначили доволі сумнівний і непопулярний серед громадян крок уряду. Згодом кабінет ініціював внесення поправки до Закону про покарання, що забороняла притягнення міністрів до суду за дії, які санкціонували Народні збори⁵¹⁸.

17 грудня 1903 р. та 16 січня 1904 р. було затверджено відповідно Закон про умовне засудження та доповнення до ст. 16 Карного закону (дозволяло ув'язненим працювати і таким чином скорочувати термін свого покарання). Важливий пакет законів, ухвалений за сприяння уряду і парламентської більшості, стосувався власності та майна. Тепер поняття рухомого і нерухомого майна розділялися; також регулювалися спірні питання між сусідами, чоловіком і дружиною. У 1905 і 1907 роках парламент знову вніс кілька поправок до Карного закону, що передбачали додаткові покарання за замах на приватну власність. Всі вищевказані заходи – яскраве свідчення прагнень «стамболовістів» до модернізації законодавства країни. Дуже часто при розробці поправок і нових законів вони використовували досвід

західноєвропейських країн. Наприклад, Закон про майно і власність створювався з урахуванням основних положень цивільних законів, які діяли на початку ХХ ст. в Італії та Франції⁵¹⁹.

Консервативна ідеологічна концепція Народно-ліберальної партії знайшла втілення у проведенні реформ органів влади – окружних і общинних рад, поліцейського апарату та правосуддя. Міністр внутрішніх справ Д. Петков впровадив зміни у діяльність общинної адміністрації. Усвідомлюючи необхідність ефективнішої роботи місцевої влади, лідер «стамболовістів» у 1905 році ввів освітній ценз для кметів і членів сільських та міських общинних рад, що відтепер обов'язково мали бути писемними⁵²⁰.

24 листопада 1904 р. Народні збори прийняли наступні зміни до Законів про сільські та міські общини: 1) ніяка інстанція, окрім судових органів, не могла розпускати общинні ради; 2) общини мали займатися заходами, спрямованими на благоустрій селищ; 3) помічник кмета отримував зарплатню свого начальника у разі відсутності останнього; 4) на посаду писаря приймалися лише освічені особи, знайомі з роботою касира і бухгалтера. У міських радах заборонялася заміна більшої половини депутатів без проведення нових виборів. У випадку, якщо більша половина членів ради залишила свої посади, призначалися нові вибори. Крім того, міська влада отримала право застосовувати грошові санкції проти порушників законів⁵²¹.

7 листопада 1906 р. Народні збори внесли зміни до Закону про окружні ради. Згідно з ними, відновлювалася робота скасованих 1889 року постійних комісій, що опікувалися благоустроєм і культурно-просвітницьким розвитком округів; впроваджувалася посада «окружного перевіряючого», що мав здійснювати фінансовий контроль за розподіленням коштів на місцях⁵²². 20 листопада парламент прийняв Закон про заміну 333 турецьких назв селищ на болгарські⁵²³. Але, поряд з цим, «стамболовісти» так і не вирішили проблеми, пов'язані з управлінням країною. Князівство було розділене на військові та учбові округи, судові околії, які не відповідали адміністративним одиницям, що ускладнювало обслуговування населення. «Стамболовісти» визнавали бюрократичний характер цієї строкатості, але нічого не зробили для її подолання.

У внутрішній політиці уряду Народно-ліберальної партії дуже важливе місце посідало зміцнення поліцейського апарату. Так, протягом 1903 – 1905 рр. штат болгарської поліції збільшився з 2528 до 3300 осіб. Відповідно зросло її фінансування. 1903 року на потреби поліцейського апарату з бюджету виділялося 3,2 млн левів, а 1907 року – вже 4 млн⁵²⁴.

Таким чином, для реформ у галузі державного управління, які проводив уряд Народно-ліберальної партії, були характерні дві тенденції: з одного боку – зміцнення виконавчої гілки влади і посилення централізації; з іншого – обережні спроби модернізації і лібералізація законодавства. Перша свідчить про консервативний характер ідеології партії «стамболовістів», друга ж – про деякі ліберальні її риси.

Одним з найважливіших пріоритетів внутрішньої політики Народно-ліберальної партії було створення сильної армії. На це вплинув комплекс причин – нерівноправне міжнародне становище Болгарії; невирішене національне питання (Македонія та південна Фракія залишалися у складі Османської імперії); мілітаристські амбіції князя Фердинанда; тенденція переозброєння в європейських країнах, у тому числі балканських; розвиток військової науки у світі; ідеологічна концепція «стамболовістів», згідно з якою армія мала визначальну роль у зовнішній політиці. «Всі намагання вирішувати питання мирним шляхом, без допомоги гармат, виявилися марними», – заявляв у Народних зборах 12 грудня 1903 року військовий міністр М. Савов⁵²⁵. 12 листопада 1904 року Н. Генадієв висловив думку, що в існуючій міжнародній ситуації він не може уявити роззброєння⁵²⁶. Рада міністрів вважала, що на випадок війни Болгарії буде потрібна 400-тисячна армія, яку треба використовувати і для оборони своїх кордонів, і для відстоювання інтересів держави на Балканах. Ці дві мети були основними у програмі партії влади, і саме їм підпорядковувалася військова політика уряду. Міністри відверто заявляли, що головною умовою існування незалежної Болгарії вони вважають сильну армію⁵²⁷.

Вже на першій сесії XIII Звичайних народних зборів було прийнято новий Закон про устрій збройних сил Болгарського князівства, що передбачав збільшення військового контингенту, а також витрат бюджету на його утримання. Крім того, суттєво обмежувалася можливість уникнути призову до лав збройних сил, адже за новим законом річний військовий податок для непридатної до служби молоді збільшувався удвічі (з 10 – 500 левів до 10 – 1000 левів). Уряд Р. Петрова відмовився від ідеї резервної армії, але постійно нарощував кількість діючих збройних сил⁵²⁸. Чимало сил і коштів військового міністерства використало для підвищення підготовки командного і рядового складу армії. Дедалі частіше проводилися мобілізації і маневри. 1903 року було введено грошові винагороди для мобілізованих, які суттєво збільшили щорічні бюджетні витрати на військово-міністерство⁵²⁹.

Болгарські уряди щорічно відправляли офіцерів до іноземних учбових закладів для підвищення їхньої професійної кваліфікації. Так, протягом 1900 – 1902 рр. за кордоном навчалося 25 офіцерів. «Стамболовістів» такі показники не задовольняли, і вже у 1903 – 1908 рр. в Європі набували фаху 168 чоловік: 75 спеціалістів готувала Росія, 20 – Італія, 10 – Франція і т. д. 1906 року уряд збільшив розмір пенсій деяким категоріям офіцерів та інші додаткові грошові винагороди⁵³⁰. Таким чином, служба у збройних силах ставала матеріально привабливою.

Цього ж року склад армії мирного часу було збільшено з 40000 до 55000 військовослужбовців. Таким чином «стамболовісти» порушили п'яту статтю прийнятого ними ж Закону про устрій збройних сил, згідно з якою армія у мирний час не повинна перевищувати 1 % від усього населення країни. Така кількість збройних сил була обтяжливою для державного бюджету⁵³¹. На додаток, чималі кошти уряд Народно-ліберальної партії витрачав на

переозброєння. Загалом під час правління «стамболовістів» 30,54 % усіх грошових коштів держави витрачалося на військові потреби. За цим показником Болгарія перебувала на четвертому місці серед вісімнадцяти країн Європи⁵³².

Обмежені фінансові можливості країни, величезні витрати на оборону змушували «стамболовістський» кабінет вдаватися до внутрішніх кредитів у Болгарському народному, Болгарському землеробському і Кооперативному банках. Протягом 1903 – 1907 рр. Народні збори проголосували за чималу суму позик у 350 мільйонів левів⁵³³. Купівля зброї за кордоном негативно позначалася на економіці країни. Вона створювала сприятливі умови для різних зловживань і махінацій, в яких часто були замішані представники влади, заважала розвитку національної військової промисловості та ставила Болгарію у залежність від європейських концернів – виробників зброї. Проте слід визнати, що в умовах, коли весь континент швидко озброювався, а велика частина болгарського етносу перебувала під владою Туреччини, і країна ще не здобула повної незалежності, підвищена увага «стамболовістів» до армії була об'єктивною необхідністю.

Багато уваги уряд приділяв будівництву залізничних шляхів. 1904 року держава мала у своєму розпорядженні 1185 км залізниці та ще 378 км знаходилось у власності Східної компанії. Для господарських і стратегічних потреб країни цього було замало. 19 грудня 1906 року Народні збори уповноважили уряд розпочати переговори зі Східною компанією, головною метою яких було досягнення домовленості щодо націоналізації залізничних шляхів. Ці заходи завершилися безрезультатно. Ще 1904 року кабінет міністрів ініціював будівництво ліній Радомир – Кюстенділ – турецький кордон і Велико Тирново – Трявна – Боруштиця з кінцевим пунктом у Старій Загорі. Право на будівництво першої з колій вибороло товариство «Петров-Джумалієв», членом якого був генерал Р. Петров. Саме йому належала лівова частка прибутків цієї компанії⁵³⁴.

Лобіювання «стамболовістським» урядом інтересів іноземців у Болгарії яскраво підтверджує проект лінії Велико Тирново – Трявна – Боруштиця. Серед акціонерів товариства «Пряні Борис», що отримало право на будівництво цієї колії, були французи. Саме в їхніх інтересах уряд погодився на дорожчий і економічно необґрунтований варіант проекту, проти якого виступали опозиційні партії, а також міністри громадських робіт і шляхів сполучення – колишній «народняк» Д. Попов (1902 – 1905 рр.) та «стамболовіст» Т. Гатєв (1905 р.). Через свою незгоду з проектом вони один за одним змушені були піти у відставку. Під час будівництва залізничних колій уряд «стамболовістів» допускав й інші зловживання. Так, у 1905 році міністр громадських робіт і шляхів сполучення І. Халачев скасував справедливо накладені на будівельні компанії штрафи, а також власноруч змінив на користь підприємців проект будівництва лінії Девня – Добрич⁵³⁵.

1905 року уряд виділив 15814000 левів на шосейне будівництво. 18 грудня 1906 року ця сума збільшилася до 19 млн левів⁵³⁶. Така політика суттєво

покращила транспортне сполучення у Пловдивському, Бургаському, Варненському і Старозагорському округах, сприяла розширенню зовнішніх торгівельних зв'язків, а також мала велике стратегічне значення для Болгарії.

Цього ж року було прийнято новий Закон про облаштування мешканців міст у Болгарії. Уряд мав на меті більш досконалий захист приватної власності та створення умов для появи нових фабрик і заводів. На початку 1907 р. Міністерство громадських робіт і шляхів сполучення отримало спеціальну директиву з завданням забезпечити план будівництва і контроль за його виконанням. Крім того, влада збільшила фінансування житлово-комунального господарства з метою розширення водопостачальної мережі та збільшення кількості нових доріг. Так, у 1902 році общини витратили на ці потреби 535021 лев, а 1907 року – 789637 левів⁵³⁷.

Ідеологічні засади Народно-ліберальної партії відображалися в освітній політиці урядів Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева, основним принципом якої було виховання молоді у дусі патріотизму, релігійності та професіоналізму. Ідейним натхненником і втілювачем у життя цієї політики став видатний громадський діяч міністр освіти професор І. Шишманов. Основою його програми були такі положення: поліпшення матеріальної бази учбових закладів; ліквідація різниці у заробітній платі сільських та міських вчителів; реформування шкіл з метою удосконалення середньої освіти; скасування контролю за професійними училищами з боку всіх міністерств, окрім Міністерства освіти; розширення автономії університету; створення учбових закладів для людей з фізичними вадами; переведення на державне утримання Художнього та відкриття Музичного училищ⁵³⁸.

Впродовж перших років правління уряду Народно-ліберальної партії (1903 – 1905 рр.) відкрилося три нових гімназії, розпочали свою роботу 202 школи⁵³⁹. 1903 року уряд скасував тілесні покарання, посилив адміністративні санкції проти кметів та шкільних настоятелів, які незадовільно виконували свої службові обов'язки. Законом від 21 січня 1904 р. чотири жіночих гімназії прирівнювалися до чоловічих, а інші перетворювалися на педагогічні училища. 26 жовтня 1906 р. парламент ухвалив Закон про комерційну освіту, а наприкінці 1906 р. – про професійну, автором яких був міністр торгівлі і землеробства Н. Генадієв⁵⁴⁰.

Підвищена увага «стамболовістів» до народної освіти диктувалася низкою факторів. Розвиток промисловості, збільшення складу армії, розширення штату поліції – все це вимагало кваліфікованих кадрів. Вище перераховані заходи «стамболовістів» слід оцінювати як позитивні, а деякі з них мали модерний і навіть ліберальний характер. Але водночас у політиці уряду Народно-ліберальної партії щодо освіти були і провали. 3 січня 1907 р. під час відкриття Народного театру група студентів засвистала Фердинанда. Ця подія стала приводом для закриття на шість місяців Софійського університету, звільнення викладацького складу, а також спричинила відставку міністра освіти І. Шишманова. Після вбивства 26 лютого 1907 р. лідера «стамболовістів» Д. Петкова загальний реакційний курс уряду П. Гудева позначився і на політиці

щодо освіти. І. Шишманова звинуватили у крайньому лібералізмі, було внесено зміни до Закону про народну освіту, які поклали початок засиллю націоналізму і релігійності в учбових закладах країни⁵⁴¹.

Початок роботи «стамболовістського» уряду 1903 року співпав із загостренням стосунків з Туреччиною, яке стало наслідком активізації національно-визвольного руху у Македонії. З'явилася реальна можливість збройного конфлікту на Балканах. Розуміючи, що військовий потенціал Болгарії та існуюча політична кон'юнктура у міжнародних відносинах початку ХХ ст. несприятливі для війни з Османською імперією, уряд Народно-ліберальної партії почав шукати інші шляхи до врегулювання ситуації⁵⁴².

Г. Начович, прибічник болгарсько-турецьких мирних переговорів, очолив спеціальну місію у Стамбулі, головною метою якої було домогтися покращання становища болгар у Македонії. Але цей задум уряду «стамболовістів» закінчився безрезультатно. Головною причиною провалу місії Г. Начовича стала позиція Австро-Угорщини і Росії. Відень і Санкт-Петербург відкидали спроби софійської дипломатії замінити їхній план реформ в області (Мюрцштезьку програму) двохсторонньою болгарсько-турецькою домовленістю щодо становища слов'ян у Македонії. Таке ж негативне ставлення до ініціативи Болгарії було і з боку деяких балканських країн. Аteni заявили, що у випадку досягнення консенсусу між Софією і Стамбулом, вони теж будуть вимагати поступок для греків у Македонії⁵⁴³.

Провал дипломатичних переговорів, а також жорстка критика зовнішньої політики уряду опозицією змусили «стамболовістів» різко змінити свій курс. Їхні пацифістські гасла перетворилися на відверто антитурецькі⁵⁴⁴. Країною поповзли чутки про можливу війну з Туреччиною. 31 серпня 1903 року кабінет міністрів Р. Петрова звернувся з нотою до французького уряду, в якій повідомляв про тяжке становище болгар у Османській імперії. Тоді ж уряд Р. Петрова розпочав заходи по збільшенню чисельності армії, підписав низку договорів щодо військового постачання з Франції, Німеччини й Австро-Угорщини⁵⁴⁵.

Військові приготування були не лише демонстрацією сили. Перші особи держави – прем'єр Р. Петров, Д. Петков, Н. Генадієв – і справді схилилися до радикального вирішення національного питання. Вони негативно поставилися до прийнятої Росією і Австро-Угорщиною у жовтні 1903 року Мюрцштезької програми реформ у Македонії. Відповіддю Відня і Санкт-Петербургу були заяви, що ані Болгарія, ані Туреччина не отримають підтримки великих держав у разі розв'язання ними військових дій⁵⁴⁶.

Мюрцштезька програма суттєво не відрізнялася від Віденської акції великих держав. Її слід оцінювати як перемир'я двох зацікавлених великих сил у вирішенні македонського питання. Вона не передбачала суттєвих змін для македонських болгар і зміцнювала існуючий статус-кво на Балканах⁵⁴⁷.

Уряд Народно-ліберальної партії засуджував політику Белграда і Атен, які проводили свою пропаганду в Македонії. У відповідь на активність сербських і грецьких четників у прикордонній області «стамболовісти» почали сприяти

діям на території Османської імперії болгарських озброєних угруповань. Ці формування мали захищати місцеве населення від свавілля турецької влади. Але задуми кабінету Народно-ліберальної партії не виправдались, адже болгарські четники дали Стамбулу привід для розправ над християнським населенням Македонії та погіршили стосунки Софії з Атенами і Белградом. Таку політику уряду Народно-ліберальної партії засудили і великі держави, які надіслали болгарському кабінету колективну ноту, підписану представниками Австро-Угорщини і Росії, вимагаючи припинити сприяння четникам на території Македонії⁵⁴⁸.

Наприкінці 1907 року міністр закордонних справ Д. Станчов виступив у Народних зборах з промовою, яку більшість опозиційних правоцентристських партій розцінила як виправдання за невдачі на міжнародній арені. Свої прорахунки та несвоечасну реакцію міністр намагався пояснити підступними діями Стамбула, Белграда, Атен і неготовністю Санкт-Петербурга сприяти вирішенню болгарського національного питання⁵⁴⁹.

Отже, внутрішня і зовнішня політика урядів Народно-ліберальної партії не завжди відповідала принципам, задекларованим в її статуті, прийнятому у листопаді 1899 року. З одного боку, «стамболовісти» підтримували правлячу у Болгарії династію й особисто князя Фердинанда, працювали задля зміцнення незалежності країни (політика щодо армії), розвивали національну промисловість, торгівлю, культуру. З іншого, їхнім прагненням зберегти добрі стосунки з сусідніми країнами і великими державами, які підписали Берлінський договір, перешкоджали події у Македонії. Бажання захистити інтереси болгарського населення у цій області призвело до погіршення стосунків з Туреччиною. Крім того, політика, спрямована на зміцнення виконавчої гілки влади, суперечила цілям, передбаченим другим параграфом статуту партії⁵⁵⁰. Низка законів, ухвалених за ініціативою урядів «стамболовістів», порушувала конституційні права і свободи громадян. Наприклад, Закон про захист голови держави від нападок преси 1904 року суттєво обмежував свободу слова. Проведення виборів до XIII Звичайних народних зборів 1903 року, переслідування опозиції і закриття університету 1907 року – все це свідчення схильності «стамболовістів» до жорстких централізованих методів управління. Більшість реформ урядів Народно-ліберальної партії хоч і мали деякі модерні риси, як правило, були поміркованими, що цілком відповідало ідеології цієї політичної сили.

3.2. «Народняки», «цанковісти», «каравелісти» та «радославовісти» в опозиції до урядів Народно-ліберальної партії

В опозиції до урядів «стамболовістів» (1903 – 1908 рр.) перебували всі політичні сили країни – «народняки», «цанковісти», «каравелісти», «радославовісти», створені відповідно 1904 і 1905 року Младоліберальна та Радикально-демократична партії, БЗНС, а також соціалісти, що 1903 року розкололися на Болгарську робітничу соціал-демократичну партію («тісні» соціалісти) і Болгарську робітничу соціал-демократичну партію («широкі»

соціалісти). З них п'ять партій належало до правоцентристських політичних сил – Народна, Прогресивно-ліберальна, Демократична, Ліберальна і Младоліберальна. До лівоцентристських три – БЗНС, БРСДП (ш. с.) та Радикально-демократична партія, а до ліворадикальних – БРСДП (т. с.).

Боротьбу опозиційних правоцентристських партій проти кабінетів «стамболовістів» можна поділити на три етапи. Перший тривав протягом другої половини 1903 року, коли ліберальна і консервативна опозиція назвала незаконним приход до влади Народно-ліберальної партії та дала негативну оцінку організації виборів до XIII Звичайних народних зборів. Другий охоплював період з 1904 по 1906 рік. Тактична лінія противників уряду у цей час зводилася до різкої критики всіх невдач влади, які компрометували її. Останній етап розпочався на початку 1907 року і завершився відставкою кабінету міністрів на чолі з П. Гудевим. Для цього періоду характерна активізація опозиційних політичних сил та створення реальних умов для усунення «стамболовістів» від влади.

Участь Народно-ліберальної партії у формуванні уряду генерала Р. Петрова негативно зустріли всі правоцентристські партії, за винятком лібералів. «Народняки» були стурбовані можливістю переслідувань з боку своїх найзаклятіших супротивників. Незважаючи на ідейну близькість принципів внутрішньої політики двох найконсервативніших політичних сил, старі протиріччя і образи створили неподоланну стіну між ними. Представників Народної партії лякала можливість відміни законодавчих актів, прийнятих у 1894 – 1899 рр., і, як наслідок, зменшення ефекту від їхньої внутрішньополітичної діяльності. 30 жовтня 1903 р. «Мир» пише: «Сприяння «стамболовістів» встановленню особистого режиму – це голий факт, а генерал Р. Петров лише ховається за маскою безпартійного»⁵⁵¹.

Найбільш лояльною до влади правоцентристською партією були «радославівисти». Вони зустріли з оптимізмом обіцянку активізувати зовнішню політику і реабілітувати міністрів уряду Іванчова – Радославова. Долаючи негативні наслідки партійного розколу, ліберали розпочали процес зближення з правлячою політичною силою. Таким чином вони намагалися з максимальним зиском для себе використати зміну влади. Партійні газети на своїх шпальтах захищали всі заходи кабінету. Невипадково хасковський ліберал Г. Славков писав у своєму листі до В. Радославова: ««Народни права» виходять з такими хвалебними статтями про правлячу партію, так захищають скасування урядом Закону про державних чиновників, що навіть офіціоз не пише так офіціозно»⁵⁵². Але, незважаючи на незадоволення значної частини однодумців, В. Радославов продовжував курс на зближення зі «стамболовістами». Таким чином він прагнув зайняти вигідну для своєї партії позицію. Наприкінці червня 1903 року під час третього конгресу лібералів делегати надали Центральному бюро право входити у комбінації з політичними силами, які «виступали за спільні інтереси народу і династії»⁵⁵³. Отже, В. Радославов отримав від своїх однопартійців санкцію на створення союзу зі «стамболовістами».

Але, як виявилось, на шляху «радославовістів» до порозуміння з правлячою партією стояла суттєва перешкода. Міністр внутрішніх справ Д. Петков симпатизував угрупованню лібералів на чолі з Д. Тончевим, що, у свою чергу, робив усе можливе задля створення зі «стамболовістами» спільних передвиборчих списків кандидатів. Таким чином, лідери Народно-ліберальної партії, які були зацікавлені у послабленні лібералів, сприяли їхньому розколу.

У липні 1903 р. В. Радославов вирішив кардинально змінити курс своєї політичної сили. Він зважився йти на вибори самостійно, закликавши регіональні представництва лібералів докласти максимум зусиль для організації і проведення передвиборчої компанії. Натомість Центральне бюро все ж дозволило деяким своїм діячам увійти у коаліцію зі «стамболовістами». Так, А. Арсенієв проходив по єдиному передвиборчому списку з провладними кандидатами у Добричі, Д. Андреев – у Цариброді, Ж. Бакалов – у Преславі, К. Ранков – у Варні⁵⁵⁴.

21 червня 1903 року 120 депутатів XII Звичайних народних зборів («народняки», «цанковісти», «каравелісти» і «молоді» демократи) звернулися з листом до князя, в якому засуджували скасування урядом Р. Петрова Закону про державних чиновників. Після призначення дати нових парламентських виборів опозиціонери написали нового листа Фердинанду, де просили про аудієнцію, звертаючи увагу на зловживання уряду та можливу загрозу короні. Під ним поставили свої підписи І. Гешов, С. Данєв, А. Малінов і Т. Влайков. Про реакцію князя на це звернення невідомо, але факт його існування свідчить про те, що лідери опозиційних правоцентристських партій сприймали монарха як арбітра у політичній боротьбі. Згодом на сторінках більшості газет було надруковано звернення до Фердинанда, де висловлювалося сподівання на чесні та вільні вибори⁵⁵⁵. Заходи уряду засудили й ліві – соціал-демократи і Болгарська землеробська народна спілка. Дві правоцентристські політичні сили – Ліберальна партія і «молоді» ліберали залишалися лояльними до уряду⁵⁵⁶.

У листі Центрального бюро «прогресивних» лібералів до провінційних клубів йшлося про необхідність протидіяти беззаконням влади всіма легальними методами. Лідери партії також закликали регіональних представників звертатися до суду у випадку можливих зловживань з боку місцевої влади⁵⁵⁷.

Загалом перші акції протесту опозиції проти дій кабінету міністрів Р. Петрова, у тому числі й ті, якими планувалося схилити на свій бік князя, завершилися безрезультатно – Фердинанд не перешкоджав заходам уряду. Це змусило опозицію утриматися від кардинальних дій і перенести невдоволення з приміщення парламенту на сторінки преси.

Слід зазначити, що в офіційно задекларованому ставленні правоцентристських партій до кабінету міністрів Р. Петрова можна зустріти доволі суперечливі моменти. Так, протягом 1903 р. і пізніше опозиційні політичні сили не змогли юридично довести незаконність приходу до влади «стамболовістів», адже на початку ХХ ст. у Болгарії поступово встановилася

практика зміни урядів монархом. Саме тому у Народних зборах і пресі розгорнулися безплідні дискусії з цього приводу. «Народняки» утримувалися від критики на адресу князя Фердинанда та звертали увагу громадськості лише на те, що до складу уряду знову увійшли безпартійні міністри, а правляча партія не має більшості у парламенті⁵⁵⁸. Ліберали ж захищали «стамболовістів», підкреслюючи відповідальність усіх опозиційних політичних сил за існуючий у Болгарії недемократичний механізм зміни влади.

Коли 1903 року вибухнуло Ілїнденсько-Преображенське повстання у Македонії та південній Фракії, загострення болгарсько-турецьких стосунків привернуло увагу значної частини громадськості країни. На той час Болгарія була не готовою до рішучих заходів. Уряд Народно-ліберальної партії закликав європейські країни змусити Стамбул розпочати реформи у Македонії і припинити свавілля проти населення області. Після придушення повстання «стамболовісти» проводили доволі суперечливий зовнішньополітичний курс: з одного боку, вони неодноразово різко висловлювалися на адресу Туреччини; з іншого, вжили заходи для зближення з нею. Таким чином вони намагалися розв'язати македонську проблему без арбітражу Європи. Все це поставило уряд у невідповідне становище перед опозицією. Народна і Прогресивно-ліберальна партії засудили кабінет Р. Петрова за його намагання вирішити болгарське національне питання у двосторонньому порядку без участі західноєвропейських держав і Росії. Демократи та ліберали звинуватили уряд у «туркофільському» курсі. На їхню думку, «стамболовісти» мали вжити більш рішучі заходи та використати військову силу для здобуття автономії Македонією.

Народна і Прогресивно-ліберальна партії виступали за мирне вирішення конфлікту і недопущення війни з Туреччиною. Вони звинувачували уряд у сприянні діяльності Внутрішньої македоно-одринської революційної організації (ВМОРО) і підкреслювали своє негативне ставлення до революційного шляху вирішення національної проблеми. Конструктивний діалог з Туреччиною за участю великих держав «народняки» і «цанковісти» вважали єдиним вірним шляхом⁵⁵⁹.

Наступним яскравим прикладом боротьби опозиції проти політики кабінету міністрів Р. Петрова було протистояння навколо підготовки нових парламентських виборів. Народна, Прогресивно-ліберальна, Демократична партії та її ліве радикальне угруповання проголосили себе «об'єднаною опозицією». Разом вони розгорнули широку агітаційну кампанію⁵⁶⁰.

Наприкінці серпня 1903 року Народна і Прогресивно-ліберальна партії підписали протокол про спільну діяльність під час виборів. Згідно з цим документом, дві політичні сили розподілили між собою сфери впливу. Так, «народняки» отримували перевагу у Софійській, Царибродській, Тетевенській, Радомирській та інших околіях, де «цанковісти» не були представлені своїми депутатами під час правління уряду С. Данєва. Прогресивно-ліберальній партії віддавалася першість у Тирновській, Врачанській, Оряхівській околіях. У більшості населених пунктів мандати розподілялися згідно з чисельністю

місцевих представництв партій. Допускалися також спільні списки кандидатів обох політичних сил з демократами і радикалами⁵⁶¹.

Під час підготовки виборів лідери Народної, Демократичної, Прогресивно-ліберальної партій подали приклад створення коаліції для своїх місцевих представництв. У Софії пройшли збори, де було вирішено скласти спільний для трьох політичних сил список кандидатів на чолі з І. Гешовим, доктором С. Данєвим і А. Маліновим. Але ініціатива керівництва знайшла підтримку лише у невеликих містах – Казанлику, Ямболі, Луковиті, Тетевені, Белоградчику, Балчику, Сливені⁵⁶².

Вибори 19 жовтня 1903 р. закінчилися перемогою проурядової партії (132 депутатських мандата). «Народняки», «радославівисти», «каравелісти» і «цанковісти» отримали відповідно 25, 9, 7 і 6 місць у новому парламенті. Лише дві лівоцентристські політичні сили – Радикально-демократична група і Землеробська спілка – були представлені у XIII Звичайних народних зборах. Успіх «стамболовістам» забезпечили кілька чинників: згуртування значної частини виборців навколо проурядової партії через страх перед зовнішньополітичними ускладненнями; психологічний вплив на населення форсованої військової підготовки наприкінці передвиборчої компанії; протиріччя між «народняками», «цанковістами», «каравелістами» і радикалами; насилля із застосуванням поліції, за допомогою якої представники Народно-ліберальної партії ще більше схилили чашу терезів на свою користь.

Відносний успіх «радославівістів» на виборах (9 мандатів і друге місце серед опозиційних політичних сил) виявився непоказовим. Серед усіх членів їхньої фракції лідера партії В. Радославова підтримували лише П. Пешев, А. Арсенієв, Н. Свиначков. На Ж. Бакалова і Н. Ранкова Центральне бюро лібералів не могло повністю розраховувати. Інші депутати належали до прихильників Д. Тончева – угруповання, яке поступово перетворювалося в окрему політичну силу⁵⁶³.

Після того, як 2 листопада 1903 року розпочала свою роботу перша чергова сесія XIII Звичайних народних зборів, опозиційні депутати (представники фракцій «народняків», «цанковістів», «каравелістів» і лівих) систематично критикували заходи парламентської більшості. Вони виступали з довготривалими промовама з усіх, навіть несуттєвих, питань. Їхня поведінка не подобалась уряду. За ініціативою Д. Петкова було розроблено нові правила роботи народних представників у парламенті, які обмежили кількість можливих виступів депутатів по кожному окремому питанню⁵⁶⁴. 12 грудня на знак протесту проти цього заходу уряду опозиційні депутати на 28 днів залишили парламент⁵⁶⁵. Але ця акція не вплинула на парламентську більшість, яка продовжувала працювати. Навпаки, відсутність опозиції дозволила «стамболовістам» швидше приймати законодавчі рішення. Громадськість розцінила цей демонстративний крок як прояв безсилля⁵⁶⁶.

Восени 1903 р. ліберали переживали кризу. Фракції В. Радославова і Д. Тончева, незважаючи на гостру потребу в об'єднанні через невелике представництво у парламенті, працювали не узгоджено. Єдиним компромісом,

якого вдалося досягти, була домовленість не діяти відкрито один проти одного. Після того, як було закрито судову справу міністрів уряду Т. Іванчова, а відповідачів виправдано, обидві фракції лібералів підтримували більшість законопроектів кабінету і нечасто втручались у суперечки⁵⁶⁷.

Наприкінці 1903 р. завершився перший етап боротьби опозиційних правоцентристських партій проти уряду. Для «народняків», «каравелістів», «цанковістів» і «радославовістів» він був безрезультатним, оскільки опозиція так і не знайшла підтримки серед громадян країни та не змогла створити єдиного фронту, який би ефективно конкурував зі «стамболовістами».

Протягом 1904 – 1906 рр. правоцентристська опозиція діяла у дещо інших умовах. «Стамболовістський» уряд змінив політику практично в усіх сферах життя. Законодавчі заходи у господарській, фінансовій, соціальній, військовій, культурно-просвітницькій галузях об'єктивно сприяли розширенню соціальної бази уряду та зміцнювали його позиції. Все це зменшувало результативність боротьби опозиційних партій проти заходів Ради міністрів.

Найактуальніша діяльність уряду і парламентської більшості стосувалася державних фінансів. Протягом 1903 – 1904 рр. «стамболовісти» впровадили нові фіскальні закони, які стосувалися введення акцизу на ракію та монополії на спирт і сіль. Вони розвивали податкову систему, використовуючи досвід європейських країн. Всі ці заходи сприяли стабілізації фінансової системи Болгарії, збільшенню бюджету і соціальних витрат.

Опозиція усвідомлювала корисність вищезазначених реформ, але, поряд з цим, використовувала недоліки фінансової політики як привід для агітації проти уряду. Протягом 1904 року «цанковісти» критикували запроваджену владою систему непрямих податків, називаючи її безперспективною⁵⁶⁸. «Народняки» ж постійно наголошували на небезпеці великого дефіциту державного бюджету⁵⁶⁹. Але згодом стало зрозуміло, що песимістичні прогнози опозиції не виправдовуються.

Головне місце у господарській програмі уряду «стамболовістів» посідала політика протекціонізму щодо вітчизняної індустрії і торгівлі, впровадження нового більш досконалого митного тарифу, підготовка торгівельних угод з іншими державами на вигідних для Болгарії умовах. Всі ці заходи не викликали серйозного незадоволення з боку опозиційних правоцентристських партій. Так, «каравелісти», «цанковісти», «радославовісти» і «молоді» ліберали голосували за новий Закон про підтримку вітчизняної торгівлі й індустрії. Лише Народна партія, керуючись притаманним їй консерватизмом і честолюбством, засудила його (старий Закон було прийнято за часів правління уряду «народняків»). 31 жовтня 1906 року у Народних зборах Т. Теодоров зробив заяву, в якій назвав новий закон недосконалим і неспроможним дати позитивні для країни результати. Він скептично поставився до торгівельних угод, укладених урядом «стамболовістів», та звернув увагу депутатів на той факт, що влада не підписала відповідних договорів з Австро-Угорщиною і Туреччиною⁵⁷⁰. Натомість ще 22 січня 1905 року фракції опозиційних правоцентристських партій разом з парламентською більшістю підтримали законопроект про захист

жіночої і дитячої праці⁵⁷¹. Отже, модерні ініціативи кабінету міністрів у більшості випадків не викликали невдоволень його опонентів.

Серйозної критики зазнали урядові проекти залізничного будівництва. Представники фракцій «народняків», «каравелістів», «цанковістів» і «радославовістів» неодноразово звинувачували владу у відмиванні коштів, які виділялися для розширення мережі залізничних шляхів. Так, опозиція виступила проти не вигідного для Болгарії проекту лінії Велико Тирново – Трявна – Боруштиця, а уряд, щоб догодити французьким підприємцям, наполягав на ньому⁵⁷².

По жодному з питань не було такого розмаїття думок серед партій, як з проблем, що стосувалися армії. Проти збільшення її чисельності виступали всі ліві політичні сили країни. Правоцентристи ж в цілому підтримували курс на мілітаризацію, але при цьому звинувачували уряд у деяких прорахунках. Так, «народняки» і «цанковісти» критикували кабінет міністрів за форсовані темпи переозброєння, що вимагали непосильних для державного бюджету витрат. «Каравелістів», «радославовістів» і «тончевістів» не задовільняло повільне, на їхню думку, реформування армії. Останні перетворилися на запеклих прибічників ідеї реалізації національного об'єднання за допомогою збройних сил⁵⁷³.

Під час свого правління «стамболовісти», як найпослідовніші союзники князя Фердинанда, зробили чимало для посилення його впливу і розширення влади. 1904 року вони ухвалили Закон про захист голови держави від нападок преси. Уряд Народно-ліберальної партії значно збільшив суму, яка виділялася з бюджету для утримання княжого двору.

У січні 1907 року «стамболовісти» прийняли новий Закон про анархістів. Крім того, вони значно розширили штат поліції та створили її таємний підрозділ (березень 1907 р.). Проти цих заходів уряду виступили всі опозиційні політичні сили. Але зазначимо, що «радославовісти» і «тончевісти» ставилися до них лояльніше, ніж «народняки», «цанковісти» і «каравелісти»⁵⁷⁴.

На початку 1904 року «радославовісти» поступово дистанціювалися від провладної партії. Провал на часткових парламентських виборах дав їм привід для звинувачень уряду у махінаціях. У відповідь Д. Петков нагадав В. Радославову, що «...ніколи не відчував ворожості до лібералів». «Я й без махінацій мав би абсолютну більшість у Народних зборах, – писав міністр внутрішніх справ, звертаючись до лідера «радославовістів», – тому у мене не було причин застосовувати під час додаткових виборів нелегальні засоби, особливо проти Вас»⁵⁷⁵. Але виправдань виявилось недостатньо для відновлення добрих стосунків між партіями, адже Р. Петров і Д. Петков не враховували інтересів «радославовістів» під час розподілу чиновницьких посад.

У другій половині 1904 р. ліберали почали діяти самостійно. Поступово до них повернулися притаманні їм специфічні риси; вони вийшли з громадської і юридичної ізоляції та дедалі частіше виступали зі своїм тлумаченням різних проблем. Кризу, пов'язану з відцентровими тенденціями всередині партії, було подолано.

Наприкінці червня 1904 р. «радославовісти» затвердили свою чергову програму – одну з найліберальніших серед усіх правоцентристських сил Болгарії. Цей документ передбачав «за умови сприятливої ситуації розширення демократичних прав і свобод, відображених у Конституції»⁵⁷⁶. «Радославовісти» почали відкрито обговорювати можливість глибоких реформ політичної системи та висувати навіть деякі помірковані соціалістичні гасла на кшталт «безкоштовна освіта, медична допомога, кооперація» і таке інше.

На припинення кризи у Ліберальній партії, як це не дивно, вплинуло юридичне оформлення 25 квітня 1904 року «молодими» лібералами («тончевістами») своєї окремої політичної сили. Саме тоді прибічники Д. Тончева ухвалили статут нової партії, яка, до речі, заради залучення до своїх лав «радославовістів» залишила стару назву – «Ліберальна». Ця подія остаточно поклала край невизначеності і припинила хаотичні дії членів колись однієї політичної сили⁵⁷⁷.

Нова партія утворилася на базі угруповання «іванчовістів» – правого крила лібералів, яке на початку ХХ століття дистанціювалося від В. Радославова та зблизилося з Фердинандом. Т. Іванчов і Д. Тончев залишалися друзями і протягом 1900 – 1904 рр. підтримували тісний зв'язок між собою. Це видно з їхнього листування⁵⁷⁸. Отже, до складу нової Младоліберальної партії ввійшли всі незадоволені політикою В. Радославова під час перебування лібералів при владі і в опозиції. На їхню думку, колишній міністр внутрішніх справ зробив все заради втрати його політичною силою престижу і популярності. Соціальний склад нової партії, який представляли торговці, промисловці, заможні селяни та різні прошарки інтелігенції, був ідентичним «радославовістському». Щодо ідеології партії, то, судячи з ухваленої 21 жовтня 1907 року програми, вона теж мало чим відрізнялася від кредо «радославовістів». Як і їхні вчорашні однопартійці, младоліберали були прихильниками принципів конституціоналізму і демократії, виступали за проведення реформи самоврядування, освіти, фінансової системи, децентралізацію. Але Младоліберальна партія, на відміну від «радославовістів», не висувала таких кардинальних гасел, як внесення демократичних змін до Конституції та не пропонувала введення безкоштовної освіти і медичної допомоги⁵⁷⁹. Тобто «тончевісти» були більш поміркованими, ніж «радославовісти».

Протягом 1904 – 1906 рр. особливу увагу з боку опозиції привертала зовнішня політика уряду «стамболовістів». Найсерйознішим об'єктом критики стали болгарсько-турецькі стосунки. Тривалий час провладну партію звинувачували у «туркофільстві» і нерішучості щодо захисту болгарського населення Османської імперії. Всі опозиційні партії одностайно вимагали відмовитися від усіякого зближення з Туреччиною та наполягали на вирішенні македонської проблеми за сприяння великих держав⁵⁸⁰. При цьому «народняки», «цанковісти» і «каравелісти» з 1905 р. стали прибічниками неквапливості та поміркованості у цьому питанні, адже Росія не мала змоги допомогти Болгарії через війну на Далекому Сході з Японією⁵⁸¹.

Чимало полеміки між правоцентристськими партіями викликали болгарсько-сербські відносини. З одного боку, опозиція зустріла схвальними висловами підписаний 1905 року митний союз; з іншого – вона звинуватила уряд в ігноруванні македонської проблеми під час діалогу з Белградом. На думку демократів, болгарський уряд мав змусити Сербію відмовитися від своїх претензій на цю область⁵⁸².

«Народняки», «цанковісти», «каравелісти», «радославовісти» і «тончевісти» критикували уряд за його пасивність на міжнародній арені. Опозиційні партії вважали необхідним рішуче виступити проти дій сербських і грецьких четників у Македонії та вимагали від влади засудити пропаганду, яку вели Белград і Атени у цій області.

Наприкінці 1904 року за ініціативи Народної партії правоцентристські опозиційні сили розпочали спроби створити спільний блок, головною метою якого мало стати усунення «стамболовістів» від влади. 14 жовтня на ювілейному конгресі з нагоди десятиріччя партії лідер «народняків» І. Гешов закликав опозицію до об'єднання⁵⁸³.

У першій половині грудня 1904 року Г. Начович, який на той момент активно співпрацював з Народною партією, розробив проект, де виклав основні цілі та завдання блоку «народняків», «цанковістів» і «радославовістів». За його задумом, вищевказані партії на шість років об'єднувалися в одну політичну силу, після чого знову отримували свободу дій; їхні ж лідери мали відмовитися від особистих прагнень; керівну роль у блоці брав на себе Центральний комітет, до складу якого б увійшли провідні «народняки», «цанковісти» і «радославовісти». Головною метою альянсу проголошувалося «виправлення помилок, які зробив княжий кабінет міністрів, та встановлення порядку, чесності і законності». Г. Начович розробив і тактику блоку, згідно з якою союзники мали «за шість років змусити князя відмовитися від послуг «стамболовістів» та довірити створення нового уряду союзникам»⁵⁸⁴.

Але всі ці плани виявилися марними. Вже через кілька днів після створення блоку між трьома партіями виникла гостра дискусія навколо питання про тактику у випадку швидкої відставки уряду Народно-ліберальної партії. За цих обставин «цанковісти» і ліберали прагнули раніше вийти зі складу блоку. Їхні наміри спричинили кризу у політичному альянсі.

Монарх, який був проти створення сильного опозиційного блоку правоцентристських партій, дуже вдало використав ці протиріччя. Під час приватної розмови з С. Данєвим він натякнув, що Прогресивно-ліберальна партія знову ввійде до складу уряду. Щось подібне Фердинанд пообіцяв і А. Ляпчеву – одному з лідерів демократів. Згодом «цанковісти», окрилені думкою про своє повернення до влади, вийшли зі складу опозиційного блоку – ідея Г. Начовича провалилась. У листі Центрального бюро Прогресивно-ліберальної партії до провінційних осередків, датованому 5 серпням 1905 р., міститься заклик не вступати у союзи з іншими політичними силами, а брати участь у майбутніх виборах в окружні ради самостійно⁵⁸⁵.

Створити політичний блок намагалися й ліві партії. Так, радикали у 1906 р. активно обговорювали можливість об'єднання зусиль з демократами у боротьбі проти уряду. Для цього вони ініціювали переговори з Н. Мушановим і А. Ляпчевим. Але «каравелісти», які не полишали надії на швидке повернення до влади, несерйозно поставилися до пропозицій радикалів, розуміючи, що союз з лівою партією може позбавити їх прихильності князя⁵⁸⁶.

Таким чином, спроби опозиційних правоцентристських партій створити політичний блок завершилися безрезультатно. Головними причинами цього були не сприятлива для повалення уряду «стамболовістів» ситуація в країні та особисті цілі й амбіції лідерів «народняків», «цанковістів», «каравелістів» і «радославовістів», що заважали спільним діям.

Боротьбу правоцентристської опозиції проти уряду Народно-ліберальної партії у 1904 – 1906 рр. можна вважати провальною. Незважаючи на зовнішньополітичні невдачі «стамболовістів», зростання зловживань значними грошовими коштами під час залізничного будівництва та військового постачання і обмеженість соціальних програм, успіхи кабінету міністрів, що знайшли своє втілення в економічному піднесенні, виключали можливість створення антиурядового настрою серед громадськості, а відтак звели нанівець спроби організувати успішний опозиційний політичний блок.

Враховуючи популярність «народних» лібералів, 22 жовтня 1906 року князь Фердинанд звільнив з посади голови Ради міністрів генерала Р. Петрова і призначив на його місце лідера «стамболовістів» міністра внутрішніх справ Д. Петкова. Так монарх прагнув зміцнити авторитет уряду та згуртувати його. Цей крок викликав незадоволення з боку опозиції, адже ще більше посилив вплив правлячої Народно-ліберальної партії. «Народняки» розцінили зміну прем'єра як неприємну для себе ознаку, тому що князь не поспішав з усуненням «стамболовістів» від влади.

Наприкінці грудня 1906 р. Центральне бюро Ліберальної партії звернулося до своїх місцевих представництв з проханням зібрати кошти для того, щоб газета «Народні права» могла виходити кожного дня. Метою подібного заходу була більш ефективна боротьба «з режимом, який нищить усі конституційні свободи у Вітчизні»⁵⁸⁷.

Отже, прорахунки уряду на міжнародній арені, страйк залізничників у грудні 1906 року, закриття університету і звільнення його викладачів на початку січня 1907 року – все це стало сигналом для переходу опозиційних партій до активних дій.

«Народняки» і ліберали використали події 3 січня для дискредитації «стамболовістів». На сторінках своєї преси вони підкреслювали, що під час відкриття Народного театру був освистаний не Фердинанд, а влада в особі представників Народно-ліберальної партії. Голова держави розумів, що закриття урядом університету негативно позначилося не тільки на іміджі «стамболовістів», а й дискредитувало його в очах громадськості. Саме тому на початку 1907 року ставлення князя до правлячої партії погіршилося⁵⁸⁸.

У першій половині січня за ініціативою «народняків» було створено «патріотичний блок», до якого приєдналися дві інші правоцентристські партії – Прогресивно-ліберальна і Демократична, а також ліві політичні сили – радикали і соціал-демократи («широкі»). Програма нового блоку ґрунтувалася на існуючому з 1904 року проєкті Г. Начовича. Її головними завданнями було: 1) усунення від влади уряду «стамболовістів»; 2) створення нового кабінету міністрів з представників партії або групи партій, які були б спроможні виконати попередній пункт програми; 3) встановлення конституційно-парламентського управління і скасування всіх законів уряду «народних» лібералів⁵⁸⁹.

Таким чином, партії, які взяли участь у створенні «патріотичного блоку», чітко не визначили своїх дій після відставки уряду Д. Петкова. Вони не домовились, які політичні сили увійдуть до складу нового кабінету міністрів, що свідчить про глибокі протиріччя між союзниками. Ініціативу «народняків» не підтримали дві ліві партії – «тісні» соціалісти і БЗНС, ідеологічні засади яких були далекими від цілей та завдань членів альянсу. До блоку не увійшли ліберали і «молоді» ліберали. «Радославовістів» зупинило негативне ставлення Фердинанда до цього політичного союзу. «Тончевісти» ж вважали, що «патріотичний блок» непотрібний, адже відставка уряду Д. Петкова була лише справою часу.

На початку 1907 р. як «радославовісти», так і «тончевісти» переживали не найкращі часи. Перші страждали від системної кризи, другі знаходилися на стадії свого становлення. У статті одного з членів Ліберальної партії під назвою «Чи маємо дисципліну у партії?» йшлося про негативні явища серед «радославовістів» – децентралізацію управління, незадовільний зв'язок центрального клубу з місцевими бюро. Автор статті пропонував більше уваги приділяти підбору кадрів, суворо підходити до порушників дисципліни⁵⁹⁰.

Створення «патріотичного блоку» і зростання антидинастичних настроїв серед громадськості змусили діяти Фердинанда. З метою розколу союзу опозиційних партій він запропонував владу демократам. «Каравелісти» погодилися на пропозицію князя і 18 січня вийшли зі складу блоку. Щоб виправдати свої дії, демократи вигадали несерйозні звинувачення для вчорашніх союзників. Вихід «каравелістів» з «патріотичного блоку» не виправдав сподівань монарха, адже союз опозиційних партій не розпався, а інші політичні сили виявили стійкість й активізували боротьбу проти уряду.

Протягом 1905 і 1906 років ліве крило демократів остаточно оформилося в окрему лівоцентристську партію – Радикально-демократичну, яка залишилась у складі опозиційного блоку. На шпальтах своєї газети «Демократ» вона постійно підкреслювала різницю між нею і «каравелістами». Так, національне питання радикали пропонували вирішити мирним шляхом (надалі планувалося створення Балканської конфедерації)⁵⁹¹, виступали за впровадження прогресивного податку та республіканського устрою⁵⁹².

З другої половини січня 1907 року об'єднана опозиція взялася до методичного і цілеспрямованого розхитування основ «стамболовістського»

кабінету міністрів – влаштовувалися мітинги, до князя надсилалися телеграми з вимогами усунути Народно-ліберальну партію від влади, відмінити консервативні закони та відновити роботу університету. Протягом січня і лютого антиурядові акції пройшли у Софії, Сливені, Старій Загорі, Шумені, Пазарджику і Кюстендилі⁵⁹³. Для розгону демонстрантів кабінет міністрів неодноразово застосовував поліцію і війська. У деякий місцях подібні методи уряду призвели до трагедій. Так, у Велико Тирново і селі Стражиця були жертви, а у Старій Загорі лідер Прогресивно-ліберальної партії С. Данєв дивом врятувався від натопту прихильників «стамболовістів»⁵⁹⁴. Таким чином, уряд поступово втрачав рівновагу. Застосування насилля не тільки не зупинило опозицію, а й стимулювало її дії, адже громадськість чим далі більше співчувала «патріотичному блоку».

Кульмінацією боротьби об'єднаної опозиції проти уряду стало вбивство 26 лютого 1907 року прем'єр-міністра Д. Петкова. Замах здійснив юнак з Відину, який, за словами болгарського історика Ж. Попова, мав тісні зв'язки з Народною партією і фінансувався опозиційною газетою «Балканська трибуна». «Безперечно, «народняки» причетні до вбивства», – зазначав у своїй телеграмі до Фердинанда начальник таємної канцелярії Д. Добрович⁵⁹⁵. Напередодні трагедії редактор газети «Балканська трибуна» І. Ікономов заявляв, що у випадку невдалої спроби «народняків» усунути уряд мирним шляхом, вони проллють кров. Газета «Ден» попереджала про можливість повторення Д. Петковим долі С. Стамболова⁵⁹⁶. Прямих же доказів причетності представників Народної партії до вбивства прем'єр-міністра виявлено не було. Після втрати свого лідера «стамболовісти» внесли обмеження у Закон про пресу й збільшили поліцейський апарат. Але цими заходами вони не тільки не вгамували опозицію і не повернули собі довіру князя, а й остаточно налаштували проти себе громадськість.

Перші ознаки урядової кризи спричинили суперечки серед членів «патріотичного блоку». Лідери партій ніяк не могли вирішити, хто має формувати наступний уряд. Цими протиріччями вкотре вдало скористався Фердинанд. Наприкінці травня 1907 року він запропонував «цанковістам» разом з демократами увійти до складу коаліційного кабінету міністрів. Лідери Прогресивно-ліберальної партії погодились і вивели свою політичну силу зі складу опозиційного блоку⁵⁹⁷.

Таким чином, наприкінці весни 1907 року «патріотичний блок» остаточно розпався. Між «народняками», з одного боку, та «цанковістами» і «каравелістами», з іншого, розгорнулася газетна війна, в якій кожна з політичних сил не цуралася різких звинувачень та наклепів. Демократи і «прогресисти» неодноразово заявляли про неможливість створення владної коаліції з партією, яка має діаметрально протилежні з ними погляди та ідеологію. У відповідь «народняки» звинувачували своїх учорашніх союзників у зраді ідеалам заради влади⁵⁹⁸. Як виявилось, опозиційні партії створювали альянс з єдиною метою – отримання влади. Задекларовані у програмі цілі і завдання так і не були виконані, адже «стамболовісти» поки що залишалися

керівною політичною силою. Але «патріотичний блок» зіграв важливу роль у дискредитації Народно-ліберальної партії. Протягом перших п'яти місяців 1907 року популярність і авторитет провладної політичної сили невпинно падали, чому сприяла вдала антиурядова агітація об'єднаної опозиції.

З травня по листопад 1907 року партії, яким князь пообіцяв участь у формуванні нового кабінету міністрів, а також політичні опоненти «стамболовістів» терпляче чекали на відставку уряду. 15 листопада розпочала свою роботу п'ята сесія XIII Звичайних народних зборів. Саме тоді стало зрозуміло, що кабінет міністрів П. Гудева залишиться при владі. Опозиція вибухнула невдоволенням. У перші дні роботи чергової сесії парламенту вона організувала масові мітинги. Газета Прогресивно-ліберальної партії «България» писала: «Осінні події показали як мало потрібно зусиль, щоб організувати багаточисельні маніфестації проти теперішнього уряду. Для цього потрібно лише кілька свідомих людей. Справжня мета маніфестацій – засудити політику кабінету міністрів з університетського питання»⁵⁹⁹.

Для розгону демонстрантів уряд знову застосував поліцію і війська. Політична ситуація в країні стала напруженою, тому наприкінці 1907 року Фердинанд остаточно вирішив усунути «стамболовістів» від влади. 8 січня 1908 року за його рекомендацією уряд П. Гудева пішов у відставку, поступившись виконавчою владою демократам. Так закінчився третій етап боротьби правоцентристської опозиції проти кабінету Народно-ліберальної партії, під час якого політичні опоненти «стамболовістів» застосували широке розмаїття засобів – від звичайної агітаційної роботи до створення «патріотичного блоку».

Таким чином, протягом п'ятирічного правління «стамболовістів» саме правоцентристські партії перебували в авангарді опозиції. Ліві у цей період все ще залишались у тіні. В основі політичного протистояння між Народно-ліберальною партією і опозицією була не лише боротьба за найвищі державні посади, а й різні погляди щодо державного управління, економіки, національного питання, зовнішньої політики і т. д.

3.3. Ставлення правоцентристів до проголошення незалежності 1908 р.

З приходом до влади Демократичної партії, яка поступово пододала внутрішні проблеми⁶⁰⁰, у Болгарії розпочався період лібералізації державного управління. Нові XIV Звичайні народні збори, де фракція «каравелістів» представляла абсолютну більшість депутатів (164 з 203)⁶⁰¹, відмінили обмеження свободи преси, впровадженні 1907 р. «стамболовістами», скасували автономію Софійського університету і повернули роботу звільненим професорам. Уряд А. Малінова ініціював реформи самоуправління і податкової системи. Головним принципом останньої було призначення податків згідно з розмірами прибутків платників⁶⁰². Кабінет створив також спеціальний фонд для допомоги бідним. Законодавство часів правління демократів зробило обов'язковим страхування робітників і гарантувало їм один вихідний на тиждень⁶⁰³. Кабінет А. Малінова реформував систему освіти: навчання у

гімназіях стало безкоштовним, а школи отримували право самоврядування⁶⁰⁴. Отже, заходи демократів мали ліберальний характер, а деякі з них свідчили про наявність в ідеології правлячої партії рис, притаманних соціалістичній доктрині. Негативною стороною правління «каравелістів» були організація парламентських виборів 1908 року, які пройшли з суттєвими зловживаннями з боку демократів своїм становищем та безпідставний розпуск 50 общинних рад⁶⁰⁵. Проте головною подією року стало проголошення незалежності.

До цього часу васальна залежність Болгарії від Туреччини зводилася до щорічної сплати Софією данини у розмірі 2 млн 950 тис. левів, режиму капітуляцій і неможливості використання більшості залізниць у Південній Болгарії, які належали турецькій компанії⁶⁰⁶. Данина обтяжувала державну скарбницю, капітуляції підривали не тільки суверенітет, а й економіку країни; панування іноземців на залізницях могло виявитися фатальним у стратегічному плані під час можливої війни. Таким чином, залежність Болгарії від Османської імперії полягала не стільки у політичному, скільки в економічному відношенні.

Князь Фердинанд, діючи у напрямку проголошення незалежності, мав на меті одержати царську корону. Спроби проголосити себе незалежним монархом він розпочав 1906 р. В європейській пресі й у політичних колах Софії тоді ходили вперті чутки про можливе проголошення Болгарії царством 19 вересня – у річницю об'єднання Князівства і Східної Румелії. Проте 1906 року Фердинанд так і не наважився здійснити свої честолюбні прагнення⁶⁰⁷. На той час сварка з Османською імперією не принесла б Болгарії користі, адже розклад сил у Європі був несприятливим. Росія, ослаблена війною з Японією, займалася вирішенням своїх внутрішніх проблем, а західноєвропейські країни сприймали можливе проголошення незалежності як провокацію і грубе порушення Берлінського трактату⁶⁰⁸. Розпочинати збройний конфлікт з Туреччиною сам на сам було небезпечно.

Ще одна спроба проголосити незалежність була здійснена князем наступного року. Задля цього передбачалося скористатися святкуванням 15 серпня 1907 р. двадцятиріччя з дня вступу Фердинанда на болгарський престол⁶⁰⁹. Ставлення до цих намірів великих держав Європи знову виявилось негативним. Міністр закордонних справ Росії А. Ізвольський у своєму листі до посла у Болгарії Д. Сементовського-Куріло від 19 липня 1907 р. прохав «вжити заходи для попередження проголошення незалежності, яке може призвести до серйозних ускладнень»⁶¹⁰. У секретній телеграмі від 5 серпня 1907 р. він пояснював, що і Австро-Угорщина, і Німеччина, і Англія ставляться до планів Фердинанда «вкрай негативно, тому необхідно рекомендувати князю і Д. Станчову обережний спосіб дій»⁶¹¹. Можливість проголошення Болгарією незалежності справді непокоїла Відень, що у будь-якому зміцненні слов'янської країни на Балканах вбачав перешкоду для встановлення своєї гегемонії у цьому регіоні. Наприкінці липня 1907 р. у місті Ішле відбулася зустріч Фердинанда з Францем-Йосипом. Імператор мав на меті здійснити на Фердинанда тиск і відбити у нього бажання проголошувати Болгарію царством. Результатом зустрічі стало призначення князя шефом одного з австрійських полків, чого він

давно прагнув. Пов'язаний «милістю» імператора і даними йому обіцянками не вживати ніяких заходів стосовно проголошення незалежності, Фердинанд змушений був відкласти свої плани до більш сприятливого часу⁶¹².

На рішення князя вплинула і внутрішньополітична ситуація у Болгарії. Найпослідовніші прибічники Фердинанда – «стамболовісти», які протягом 1903 – 1907 рр. були провладною партією, не поділяли і не підтримували намірів голови держави. Першочерговим для Болгарії вони вважали македонське питання, а можливе проголошення незалежності, на їхню думку, «якщо й не заважало його вирішенню, то суттєво загальмувало б»⁶¹³. Плани Фердинанда об'єктивно не сприяли поліпшенню стосунків з Туреччиною, отже, розв'язання національної проблеми мирним шляхом ставилося під сумнів.

Російські дипломати мали свою думку з приводу такої позиції уряду і провладної партії Болгарії. В одній з депеш Д. Сементовського-Куріло міністру закордонних справ А. Извольському йшлося про зовнішньополітичну орієнтацію «стамболовістів», що характеризувалась як відверто проанглійська⁶¹⁴. Головним прибічником саме такої позиції Народно-ліберальної партії російський посол вважав Н. Генадієва, на той час найвпливовішого політика з числа «стамболовістів». Тоді як міністра закордонних справ Д. Станчова він характеризує як «готового на все заради задоволення бажань Фердинанда»⁶¹⁵.

Через рік на Балканах склалася сприятлива міжнародна ситуація для досягнення Фердинандом своїх задумів одержати царську корону і покінчити з васальною залежністю від Порти. У липні 1908 р. в Османській імперії відбулася безкровна революція. Вона була здійснена молодими турецькими офіцерами – членами організації «Єдність та прогрес», за допомогою регулярних частин турецької армії, розташованих у Македонії. Центральне керівництво младотурецького руху, що перебувало у Солуні, примусило султана Абдул-Гаміда II відновити скасовану 32 роки тому конституцію⁶¹⁶. Ця подія привернула увагу всієї Європи⁶¹⁷.

Скориставшись прагненням Російської імперії домогтися вільного проходу її військових кораблів через протоки Босфор та Дарданелли, Відень, який давно планував анексувати Боснію і Герцеговину, домовився з Петербургом про спільні дії у регіоні. Не залишилися байдужими до подій у Туреччині й сусідні балканські країни. Новий уряд демократів на чолі з А. Маліновим (16. I. 1908 р. – 5. IX. 1910 р.), який поблажливо ставився до планів голови держави, та й сам Фердинанд розуміли, що Порта, заклопотана внутрішніми справами, не зможе достатньо енергійно реагувати на факт проголошення Болгарією незалежності. У серпні 1908 р. Софія знову розпочала цікавитися ставленням Європи до своїх планів⁶¹⁸.

Цього разу Петербург зайняв доброзичливу позицію стосовно намірів Фердинанда й уряду А. Малінова, але наголошував, що Болгарії набагато вигідніше порушення Берлінського договору Австро-Угорщиною і застерігав Софію від передчасного виступу, який міг спричинити порушення європейської стабільності⁶¹⁹. Якщо Росія погодилася б на проголошення незалежності Болгарією, то Велика Британія і Франція залишалися супротивниками такого

розвитку подій, побоюючись порушення і без того хиткого миру в Європі і регіоні⁶²⁰.

Проте подальший розвиток подій на Балканах продовжував сприяти здійсненню планів Фердинанда. У вересні 1908 р. спалахнув болгарсько-турецький конфлікт. Саме він став приводом для проголошення незалежності. Болгарський посол у Стамбулі І. Гешов виявився єдиним представником іноземних держав, якого не запросили на банкет з нагоди чергової річниці вступу на престол султана Абдул-Гаміда II. 14 вересня посла було відкликано до Софії. На думку міністра закордонних справ Росії, реакція Болгарії на «інцидент Гешова» виявилася надто різкою. У своїй телеграмі до Д. Сементовського-Куріло від 14 вересня 1908 р. А. Ізвольський радив уряду А. Малінова сприймати те, що сталося у Стамбулі, адекватно⁶²¹.

Наступна подія ще більше загострила болгарсько-турецькі відносини. 18 вересня вибухнув страйк на одній з ліній Східної залізниці. Дорога ця проходила територією Болгарії, але була власністю турецької компанії. Коли внаслідок страйку рух на лінії припинився, уряд А. Малінова, за згодою власників, віддав наказ зайняти станції під приводом необхідності відновлення роботи залізниці. Однак після припинення страйку Софія, незважаючи на протести Порти і компанії, відмовилася повернути залізницю власникам⁶²².

На такому тлі 23 і 24 вересня 1908 р. у Будапешті відбулися дві розмови Фердинанда з міністром закордонних справ Австро-Угорщини А. Еренталем. Відень схвалив намір князя проголосити незалежність Болгарії. Крім того, було вирішено, що ця подія повинна відбутися раніше анексії Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини. Отже, ініціатива порушення Берлінського трактату мала належати Софії⁶²³. Так і сталося: 22 вересня 1908 р. Болгарію було проголошено незалежною державою, а Фердинанд одержав царську корону. Наступного дня рескрипт австрійського імператора Франца-Йосипа проголосив анексію Боснії і Герцеговини – двох провінцій, що де-юре належали Туреччині.

Кожна з шести болгарських правоцентристських партій мала свою позицію з приводу подій, які відбувалися на Балканах влітку і восени 1908 р. Після младотурецької революції газета Прогресивно-ліберальної партії «България» неодноразово виступала з критикою на адресу уряду демократів, звинувачуючи його у нерішучості і відсутності чіткої програми дій стосовно Македонії. Поряд з цим «цанковісти» висловлювали сподівання на реформи в Османській імперії, які мали полегшити становище християнського населення європейських провінцій⁶²⁴. Вони закликали уряд і деякі опозиційні партії «...припинити політичну агітацію. Таким чином Болгарія уникне відповідальності перед великими державами і приєднається до миролюбних планів Туреччини»⁶²⁵. У серпневих публікаціях газети «България» простежується схильність до ідеалізації планів нової влади в Османській імперії. Так, у номерах за 5 і 12 серпня 1908 р. журналісти, звертаючись до Порти, запевняють, що Софія не має мети нападати на неї. Вони звинувачують уряд А. Малінова у спекуляціях на македонській проблемі та висловлюють впевненість у благих намірах Стамбулу⁶²⁶.

На початку вересня 1908 р., після скандалу з болгарським дипломатичним агентом І. Гешовим, Прогресивно-ліберальна партія дещо змінила думку стосовно майбутнього болгарсько-турецьких відносин. У номері за 2 вересня журналісти газети «България» обговорювали причини погіршення відносин зі Стамбулом: «Або турецький уряд прагне підкреслити залежність князівства, або це відповідь на якісь дії нашого уряду. Болгарії неважко було б оформити провокацію у відповідь і проголосити свою незалежність. Ніколи ще Стамбул так не дратував почуття болгар»⁶²⁷. Поряд з подібними заявами у статтях була присутня «надія на далекоглядність турецьких правлячих кіл». Крім того, «цанковісти» прагнули перекласти частину провини за інцидент на уряд демократів, звинувативши його у «неспроможності орієнтуватись у подіях і визначати лінію поведінки»⁶²⁸.

Доволі суперечливою виглядає позиція Прогресивно-ліберальної партії стосовно наступного болгарсько-турецького конфлікту, який спалахнув навколо Східної залізниці. З одного боку, вона виступила за націоналізацію Болгарією спірної лінії, з іншого – попереджала про можливість «звинувачення уряду демократів у диверсії після інциденту у Стамбулі»⁶²⁹. 18 вересня 1908 р. «България» пише: «Оскільки наша громадська думка однозначно підтримує уряд, останній може розраховувати на неї, адже інцидент стосується національних почуттів і економічних інтересів країни»⁶³⁰.

23 вересня (наступного дня після проголошення Болгарією своєї незалежності) газета «прогресистів» вийшла з гучними заголовками і маніфестом царя Фердинанда на першій сторінці. «Наш народ, – пише «България», – зробив історичний крок, який призведе до суттєвих змін у міжнародних відносинах»⁶³¹. «Цанковісти» висловили також сподівання, що акт проголошення незалежності не зустрине опору з боку великих держав і не спричинить негативного враження у Туреччині. «България» визначила його як прояв добросусідських відносин, а не елемент неприязні між Стамбулом і Софією. Крім того, кореспонденти підкреслили свою віру у далекоглядність, мудрість і силу волі турецької влади, які, за їхніми словами, «мали перемогти над згубними емоціями»⁶³².

25 вересня вийшла стаття під заголовком «Чого слід чекати від проголошення незалежності?», де журналісти газети «България» писали: «Події 22 вересня не мають нічого згубного для існуючого у Туреччині ладу. Але тепер нашому урядові треба виконати одне важливе завдання – запевнити Порту у дружньому ставленні. Від того наскільки вдало і швидко це вдасться зробити кабінету А. Малінова, залежатиме доля дружби Туреччини і Болгарії»⁶³³. 27 вересня партійний орган «цанковістів» відповідає на гостру критику політики Фердинанда і уряду А. Малінова з боку російської газети «Новое время», яка прозоро натякає на змову між Віднем і Софією та зраду Болгарією слов'янській традиції: «Анексія Боснії і Герцеговини – це старий план Австро-Угорщини, що не має нічого спільного з проголошенням незалежності»⁶³⁴. Надалі «цанковісти» неодноразово заявляли про необхідність

покращання стосунків з сусідніми країнами, у першу чергу з Сербією, яка теж була незадоволена порушенням Софією статус-кво на Балканах⁶³⁵.

Влітку і восени 1908 р. не залишались осторонь подій і «стамболовісти». 26 серпня на сторінках їхньої газети «Нов век» була оприлюднена стаття про майбутнє Македонії у зв'язку з младотурецькою революцією. «З одного боку, нова влада в Османській імперії буде надавати громадянські свободи болгарському населенню; з іншого, наші співвітчизники згодом стануть підтримувати її. Зараз нам потрібно вирішити з Туреччиною кілька проблем»⁶³⁶. З цієї цитати чітко видно, що Народно-ліберальна партія зайняла жорсткішу позицію стосовно Стамбулу, аніж «цанковісти».

31 серпня «Нов век» вийшов з критичною статтею на адресу зовнішньої політики уряду А. Малінова: «Демократи виявили ницість своєї стратегії. Замість того, щоб пасивно чекати на реформи, треба швидко реагувати»⁶³⁷. Але «ніщо не в змозі утримати кабінет А. Малінова від гробового мовчання»⁶³⁸. «Правляча партія боягузлива. Вона тремтить від страху власної немочі»⁶³⁹. «Ми повинні захистити болгарський національний елемент від шовіністів інших країн. Сьогодні демократи мають умови щоб діяти, адже у Болгарії є сильна армія»⁶⁴⁰.

Інцидент з І. Гешовим «стамболовісти» розцінили як образу. «Нов век» писав: «Цим актом младотурки зробили собі недобру послугу, адже він зупинить тенденцію до зближення між двома державами»⁶⁴¹. Відповіддю на дії Стамбулу Народно-ліберальна партія вважала воєнні маневри, а потім проголошення незалежності⁶⁴². «Конфлікт, який спалахнув між Болгарією і Туреччиною – це кардинальне вирішення питання про незалежність Князівства. Порта сама дала вагомий козир у наші руки», – заявляв «Нов век»⁶⁴³. Отже, 1908 року «стамболовісти» змінили свою думку з приводу вирішення македонської проблеми. Перебуваючи при владі у 1903 – 1908 рр., вони не залишали надії на проведення Стамбулом реформ. Розчаровані п'ятирічним очікуванням, члени Народно-ліберальної партії перетворилися на прибічників розв'язання національного питання шляхом збройного конфлікту з Туреччиною.

12 вересня 1908 р. з'явилася перша реакція «Нов век» на інцидент навколо залізничних шляхів: «Ми втратимо гідність, якщо залишимо це без уваги і не отримаємо ніякої користі»⁶⁴⁴. Надалі офіціоз Народно-ліберальної партії писав: «Інцидент з І. Гешовим є належним виправдальним мотивом для проголошення незалежності»⁶⁴⁵. 22 вересня черговий номер газети «стамболовістів» вийшов червоним шрифтом. На його першій сторінці було розміщено маніфест Фердинанда. «Ми приєднуємося, – писали кореспонденти, – до голосу народу і віримо, що отримаємо схвалення від Англії»⁶⁴⁶.

Партійний орган Ліберальної партії «Народни права» на початку вересня 1908 р. розглядав на своїх шпальтах можливість мирного вирішення конфлікту навколо фігури І. Гешова. На думку журналістів, це можливо лише за умови повного задоволення національних інтересів⁶⁴⁷. «Болгарія за стандартами міжнародного права не є незалежною державою, тому у нас нема посла у

Стамбулі». «Нам слід звернути увагу на переваги, які надав інцидент з І. Гешовим для проголошення незалежності»⁶⁴⁸.

Наступного дня партійний орган «радославовістів» виступив з критикою на адресу уряду А. Малінова. «Теперішній кабінет живе ілюзіями щодо Туреччини. Наші міністри повинні збагнути важливість моменту для країни»⁶⁴⁹. «Народни права» називали Сербію ворогом Болгарії і часто публікували на своїх сторінках матеріали кореспондентів цієї країни, звертаючи увагу громадськості на злорадство сербських політиків з приводу стамбульського інциденту⁶⁵⁰.

5 вересня 1908 р. у розгорнутій статті політична трибуна лібералів звернула увагу читачів на ініціативу, з якою виступила їхня партія у 1904 р. Тоді на своєму четвертому конгресі вона заявила про необхідність проголошення Болгарією незалежності. Але на той час інші політичні сили розцінили цю ідею як спробу догодити князю. «Сьогодні, – писали «Народни права», – монарх розділяє її разом з народом. Конфлікт зі Стамбулом – це привід для проголошення незалежності. Але що зробить після цього Туреччина? Буде воювати? Ні, їй не дозволить внутрішнє становище»⁶⁵¹.

«Радославовісти» мали свою думку і щодо залізничної проблеми. У номері від 16 вересня 1908 р. «Народни права» зауважили, що «цей конфлікт не вирішити без участі великих держав. Отже, по-перше, слід проголосити незалежність, а вже потім звернути увагу на проблему з колією»⁶⁵². «Східна залізнична дорога на нашій території – це справжня рана, яку можна вилікувати лише шляхом націоналізації»⁶⁵³.

Реакція лібералів на проголошення незалежності 22 вересня 1908 р. була схожою на «стамболовістську». Святковий номер їхньої газети вирізнявся яскравими заголовками і емоційними фразами. Публіцисти партійного органу «радославовістів» назвали цю подію «вінцем успішного розвитку Болгарії, тріумфом тридцятилітньої роботи»⁶⁵⁴.

Найоригінальніше ставлення до подій на Балканах влітку і восени 1908 р. продемонстрували «народняки». Їхня газета «Мир» продовжувала демонструвати стриманий стиль публікацій і глибокий аналіз ситуації. Незважаючи на те, що інцидент з І. Гешовим безпосередньо стосувався їхнього лідера, партійний орган «народняків» утримався від розгорнутих статей на цю тему, обмежившись лише констатацією факту. Більше аналізу містилось у матеріалі, присвяченому залізничній проблемі: «Болгарія не в змозі більше терпіти ситуацію, яка склалася навколо колій. Це питання необхідно вирішити шляхом залучення міжнародних представників для тверезої оцінки ситуації»⁶⁵⁵. «Розташування на нашій території залізничних шляхів Східної компанії у майбутньому може стати джерелом неприємностей для Болгарії»⁶⁵⁶, а «Туреччина, безумовно, розцінює дії нашого уряду як підготовку до збройного конфлікту»⁶⁵⁷.

На своїх сторінках газета «Мир» наводить цікавий аналіз позиції великих держав щодо подій на Балканах. «Австро-Угорщина не задоволена сьогоденним становищем у Туреччині. Болгарія може скористатися цим задля

проголошення незалежності»⁶⁵⁸. З іншого боку, партійний орган «народняків» з жалем констатує: «Російська преса звинувачує болгарський уряд у зраді слов'янським інтересам, Сербія проти можливого проголошення незалежності, а Лондон ставиться до цього акту як до авантюри. Ми налаштуємо проти себе весь світ»⁶⁵⁹.

24 вересня 1908 р. «Мир» продемонстрував стриману реакцію на проголошення незалежності й отримання Фердинандом царської корони. «Болгарія стала незалежною ще в день свого Визволення. Її васальне становище було фіктивним і номінальним. Воно проявлялося під час дипломатичних конгресів і у протокольних питаннях. У всіх інших моментах Болгарія функціонувала як незалежна держава: у нас не було іноземних інституцій, нав'язаних торгових договорів; крім того, ми мали низку переваг. Сьогоднішній уряд поставив країну у дуже складну ситуацію. Залишається сподіватися, що болгарський народ у випадку війни захистить свою Вітчизну»⁶⁶⁰.

Партійний орган провладної Демократичної партії «Пряпорец» розцінив випадок з І. Гешовим як безтактність з боку турецького уряду. Журналісти висловили своє розчарування через те, що «цим інцидентом нова влада відкриває першу сторінку у своїй політиці. Тепер кабінету міністрів А. Малінова треба буде коректно вирішити ці проблеми»⁶⁶¹. Стосовно залізничного питання «Пряпорец» заявив, що «наш уряд безперечно забезпечить надійну охорону майна Східної залізниці»⁶⁶². Згодом вона запропонувала вирішити долю лінії шляхом націоналізації⁶⁶³.

Як і більшість правоцентристських партій, демократи зустріли проголошення незалежності з великим ентузіазмом. На сторінках своєї газети вони помістили виступ А. Малінова під час урочистих заходів у Велико Тирново, де прем'єр заявив, що «державні інтереси і національна гідність змусили уряд зробити цей відповідальний крок». Лідер демократів також підкреслив: «Стамбул безпідставно образив національну гідність Болгарії. Наша країна фактично була незалежною, але Туреччина дала нам привід відчувати себе васалом»⁶⁶⁴.

Отже, ставлення правоцентристських партій до проголошення незалежності та інших подій навколо цієї акції було неоднозначним. З одного боку, жодна з політичних сил не засудила його, з іншого ж, деякі партії звернули увагу на негативні наслідки, до яких могла призвести ініціатива Фердинанда й уряду А. Малінова. Найбільшими реалістами серед усіх правоцентристів виявилися «народняки». Вони звернули увагу громадськості на формальність проголошення незалежності і на негативне ставлення до нього деяких країн. «Стамболовісти», вчорашні противники прагнень Фердинанда, однозначно підтримали цю акцію. Схожу позицію зайняли і «радославовісти», які постійно нагадували, що давно виступали за необхідність проголошення незалежності. «Цанковісти» загалом дали позитивну оцінку вересневим подіям, але наголосили на можливих її негативних наслідках для країни. Демократи, як проурядова партія, намагалися підтримати цю акцію, підкреслюючи керівну роль у ній кабінету А. Малінова. Жодна з названих політичних сил не

розглядала проголошення незалежності окремо від отримання царської корони Фердинандом, не засудила честолюбних намірів голови держави, які, безперечно, ускладнили міжнародну ситуацію навколо Болгарії.

Таким чином, ставлення правоцентристських партій до вересневих подій засвідчило їхню більш-менш лояльну позицію щодо монарха. Протилежну думку мали ліві: «тісні» та «широкі» соціалісти, радикали і землероби звинувачували Фердинанда у переслідуванні особистих цілей за ширмою патріотичних гасел і благих намірів, а уряд А. Малінова – у сприянні цьому. Вони звернули увагу громадськості на необхідність прийняття подібних рішень Великими народними зборами⁶⁶⁵. Проголошення незалежності 1908 року продемонструвало одну з ключових ідеологічних розбіжностей між правим та лівим флангом політичного спектру Болгарії, яка полягала не тільки у ставленні до особи голови держави, а й до монархічного інституту загалом.

Підводячи підсумки, зазначимо, що період внутрішньополітичної стабілізації 1903 – 1908 рр. мав низку специфічних рис. По-перше, протягом нього за ініціативою проурядової Народно-ліберальної партії відбувалося зміцнення виконавчої гілки влади, зростала чисельність армії. По-друге, спостерігалися позитивні тенденції в економіці. Саме це дозволило «стамболовістам» тривалий час доволі успішно керувати країною. Економічне зростання, яке почалося з 1902 року, – це не тільки результат подолання урядом «цанковістів» фінансових негараздів, а й наслідок вдалої політики наступних трьох кабінетів.

Під час правління «стамболовістів» правоцентристські партії продовжували відігравати роль головних опозиційних сил. Серед лівих лише Землеробська спілка і Радикальна партія мали незначне представництво у парламенті тринадцятого скликання. Головним козирем опозиції того часу було звинувачення провладної політичної сили у спробі відновити авторитарний режим на кшталт диктатури С. Стамболова 1887 – 1894 рр. Подібна критика мала під собою підґрунтя, адже у 1903 – 1908 роках відбувалося посилення виконавчої гілки влади.

Висновки

З моменту ухвалення Тирновської конституції 1879 року і до падіння комуністичного режиму у 1989 році період болгарської історії, що досліджується, був найбільш наближений до європейських уявлень про класичну парламентську демократію. Це був час, коли відбувалося зростання політичної культури – як еліт, так і пересічних громадян. Число депутатів, що мали вищу освіту, збільшилася на 11,8 %⁶⁶⁶, а кількість учасників голосування 1908 року вперше перевищило 50 % електорату⁶⁶⁷. За таких обставин роль партій у політичному житті країни стала вагомішою. Зросло і їхнє розмаїття: протягом 1899 – 1908 рр. на політичній арені Болгарії з'явилися Землеробська спілка, «широкі» і «тісні» соціалісти, радикали, а також «молоді» ліберали.

На початку ХХ ст. правий фланг політичного спектру Болгарії все ще значно переважав лівий. Радикально-демократична партія, БЗНС, БРСДП (т. с.) і БРСДП (ш. с.) відігравали незначну роль у системі влади. Вони жодного разу не брали участі у формуванні урядів⁶⁶⁸. За винятком поодиноких випадків, коли їхні представники входили до місцевих общинних, міських та окружних рад. Поступове посилення лівих сприяло зсуву ліберальних і консервативних політичних сил вправо, тобто відбувалася концентрація партій на флангах, а центр виявився незаповненим. Якщо наприкінці ХІХ ст. демократи і ліберали-«радославовісти» позиціонували себе як центристи, то на початку ХХ ст. вони вже типові правоцентристи, хоча й з дещо ліберальнішими програмами, аніж у інших. Такі зміни відбулися під час роботи уряду Т. Іванчова, коли правляча Ліберальна партія почала проводити значно консервативнішу політику, ніж це передбачала її програма, а також після виділення серед демократів лівого крила і створення на його базі радикального угруповання.

Впродовж 1899 – 1908 рр. жодна з партій не зрослася з владою, не монополізувала її, хоча «стамболовістів» періоду внутрішньої стабілізації (1903 – 1908 рр.) часто характеризують як політичну силу, що обслуговувала особистий режим князя. Цю тезу спростовують протиріччя, які виникали між Фердинандом і проурядової партією, наприклад стосовно планів проголосити незалежність у 1906 і 1907 роках. Крім того, доволі сумнівним виглядає існування у Болгарії особистого режиму як такого, адже Фердинанд жодного разу не порушив положень Основного закону. Отже, 1899 – 1908 рр. були часом функціонування конституційного ладу. Для цього періоду є характерним також початок економічного зростання Болгарії, до якого правлячі правоцентристські партії мали безпосереднє відношення. «Цанковістам» вдалося подолати затяжну фінансову кризу, а «стамболовісти» вдало скористалися з цього і своїми заходами забезпечили швидкий темп розвитку промисловості та торгівлі.

Місце партій у політичній системі як Болгарії, так і сусідніх балканських країн було специфічним. Його визначали низький рівень політичної культури, значно швидші темпи модернізації, аніж зміни менталітету громадян, перевага виконавчої гілки влади над законодавчою та судовою, відсутність демократичних традицій через тривале перебування цих держав у складі

Туреччини – імперії східного типу. Жорсткі методи боротьби за владу, протиріччя між ідеологією і реальною політикою – все це було характерним не тільки для болгарських партій, але й для сербських, румунських та грецьких.

Партійна система у Сербії була схожою на болгарську. Після перевороту 1903 р. там діяли Радикальна, Незалежна радикальна, Ліберальна (Народна), Напредняцька та Соціал-демократична партії і Селянська угода. Причому ліберали, по аналогії з болгарськими «народняками» і «стамболовістами», були найбільш консервативною політичною силою; «напредняки» за своїм ідеологічним спрямуванням нагадували помірковано-ліберальних «цанковістів», а дві радикальні партії, незважаючи на назву, мали аналогічні цілі з демократами і лібералами-«радославовістами». Ця схожість дає підставу говорити про приблизно однакові темпи політичного і соціально розвитку двох сусідніх балканських країн.

На відміну від Сербії і Болгарії, у Румунії позиції консерватизму, як ідеології партій, були сильнішими. У той час, коли більшість балканських країн ще знаходилися під турецьким пануванням, тут сформувався прошарок земельної аристократії, що став економічно сильною електоральною базою консерватизму. У Румунії, так само як і у Греції, діяла двопартійна парламентська система, де, аналогічно з Болгарією і Сербією, місцеві консерватори і ліберали були провідними політичними силами. Зважаючи на спільні риси партій у Болгарії, Сербії, Румунії і Греції, специфічні особливості болгарської політичної дійсності варто оцінювати як загальнобалканський феномен.

У порівнянні з іншими балканськими країнами, наприклад з Сербією, де існував майновий ценз для виборців, і з Румунією, де окрім майнового цензу функціонував двопалатний парламент, значно ліберальніша політична система Болгарії мала сприяти більш динамічному становленню демократії. Але на практиці так не відбувалося. На нашу думку, невирішеність національних питань у державах Південно-Східної Європи і необхідність самоствердитися на міжнародній арені відволікали громадськість Болгарії, Сербії, Румунії від внутрішніх проблем та гальмували процес зміни у менталітеті народів, який залишався на первинному архаїчному рівні, а також сприяли мілітаризації і постійно створювали загрозу встановлення воєнної диктатури. Правоцентристські партії балканських країн, політичні програми яких наголошували на національних питаннях, несвідомо уповільнювали процес демократизації суспільств у своїх державах. Аналогічні процеси відбувалися й у Німеччині – значно розвиненішій європейській країні.

В кінці XIX – на початку XX ст. у передових західноєвропейських державах, де функціонувала багатопартійна система, лівий фланг спектру, у порівнянні з Болгарією, був різноманітнішим⁶⁶⁹. Лівоцентристи мали там більшу вагу у політичній системі. Це пояснюються не тільки вищим рівнем політичної культури середніх і нижчих прошарків суспільства Франції, Італії та Німеччини, але й значно швидшими темпами соціальної диференціації у цих країнах. Слід зазначити також, що французькі ліберали і консерватори, на

відміну від болгарських, більше уваги приділяли розвитку демократії і не робили основну ставку на зовнішню політику.

Тривалий час в історіографії СРСР та НРБ вважалося, що немає критерію, який би відділив одну правоцентристську партію від іншої. Але ж у програмах цих політичних сил помітна різниця у ставленні до державного ладу, адміністративного устрою, соціальної політики і т. п., що ігнорувалося дослідниками соціалістичної доби. Історики підкреслювали низький рівень політичної культури у Болгарії і наводили чимало прикладів, коли пропаганда ідей лібералізму не завжди мала наслідком впровадження їх у життя. Насправді ж у різних країнах і у різні епохи лібералізм та консерватизм, як ідеології політичних партій, вирішували конкретні завдання й тому набували своєрідних форм. Болгарія кінця XIX – початку XX ст. не була винятком.

Взявши за основу уявлення про класичний лібералізм і консерватизм, а також врахувавши специфічні національні особливості 1899 – 1908 рр., встановимо належність кожної партії до однієї з трьох груп: правоконсервативних політичних сил; типових правоцентристів, для ідеології яких приблизно рівною мірою характерні ліберальні і консервативні риси (помірковані ліберали); близьких до центру і схильних до класичного лібералізму. Для цього використаємо *кластерний аналіз*, що давно і успішно застосовується в історичних дослідженнях, особливо в археології, та є більш об'єктивним у порівнянні з класичними історичними методами.

Розглянувши політичні програми п'ятих партій за період з 1899 по 1908 рік, ми виділили найважливіші їхні пункти: ставлення до конституційного ладу, адміністративного устрою, чиновницького апарату, виборчої системи, правосуддя, економіки, а також фінансова, просвітницька та соціальна політика, заходи щодо армії. Відповідність кожного пункту програм лібералізму чи консерватизму визначить його числове значення від 1 до 3 (як виняток – 4) з середнім арифметичним – 2. Чим ліберальніший пункт програми, тим більшим буде його числове значення. Враховуючи середнє арифметичне (2) і кількість пунктів програм (10), сумарне числове значення всіх пунктів другої групи партій буде дорівнювати 20 (± 1), відповідно першої – числу меншому 19, а третьої – більшому за 21.

Почнемо з *конституційного режиму*. Народна і Народно-ліберальна партії підтримували існуючий в країні конституційний режим. При цьому вони заявляли про необхідність «зміцнення престолу». Тому і «народнякам», і «стамболовістам» надамо числове значення 1. «Цанковістам» – 2, адже в їхній програмі відображалось прагнення чітко слідувати статтям основного закону. «Радославовістам» та «каравелістам», які виступали за розширення конституції «у ліберальному дусі», – по 3.

Щодо *адміністративного устрою* країни, то Народна і Народно-ліберальна партії не піднімали питання про необхідність його реформування. Тому числове значення цього пункту їхніх програм – 1. Погресивно-ліберальної – 2, так як вона виступала за «незалежність общин і округів» та залишала за Софією «право фінансового контролю» над провінціями. Числове значення і

Демократичної, і Ліберальної партій – 3, оскільки вони прагнули децентралізації управління країною без усіляких обмежень.

У пунктах програм Народної, Народно-ліберальної і Прогресивно-ліберальної партій, які стосувалися *чиновницького апарату*, відображені прагнення поміркованих реформ. Призначення на службу неадміністративних чиновників, на думку «народняків», «стамболовістів» і «цанковістів», мало відбуватися після іспитів, а звільнення могло статися лише у рамках закону. Тому числове значення цього пункту програм для кожної з них – 1. Демократи і ліберали-«радославівисти» прагнули скорочення бюрократичного апарату, вимагали впровадження набору чиновників через ценз. Їхнє числове значення – 3.

Народна, Народно-ліберальна, Прогресивно-ліберальна і Ліберальна партії не пропонували корінних реформ *виборчої системи*, тому «одиниця» об'єктивно характеризує відповідні програмні цілі зазначених політичних сил. Демократи ж прагнули розширення виборчого права, впровадження справедливої пропорційної виборчої системи. Ось чому числове значення для них – 3.

Всі правоцентристські політичні сили виступали за незалежність *правосуддя* від виконавчої влади. Число 2 цілком відповідає пункту програм кожної з них.

Судячи з програмних документів, найбільш послідовними прибічниками різних обмежень в *економіці* були «народняки», «радославівисти» і демократи. Протекціонізм та державне регулювання – характерні для них риси. Тому числове значення їхньої економічної політики – по 2. Натомість, програмні документи «стамболовістів» і «цанковістів» не передбачали суттєвих обмежень. Число 3 – відповідає пункту програм як Народно-ліберальної, так і Прогресивно-ліберальної партій.

Щодо *фінансової політики*, то її оцінка носить суперечливий характер. Значне соціальне навантаження на бюджет, яке пропонували демократи і ліберали, а також їхня боротьба за прогресивний податок дають підстави говорити про вплив на них соціалістичної доктрини. Саме тому для числової характеристики цього розділу програм і «каравелістів», і «радославівістів» вперше використаємо 4. «Цанковісти», «стамболовісти» і «народняки» у питанні про фінансову політику були прибічниками ліберальної ідеології. Тому «трійка» цілком відповідає зазначеному пункту їхніх програм.

Просвітницьку політику Ліберальної і Демократичної партій, що виступали за безкоштовну освіту, визначимо цифрою 4. Для кожної з інших політичних сил цей пункт програми характеризується числом 3, адже всі вони прагнули тільки модернізації освіти та розширення мережі учбових закладів.

«Радославівисти» і демократи, у порівнянні з «цанковістами», «народняками» і «стамболовістами», пропонували більш масштабнішу *соціальну політику*. Тому числове значення цього пункту їхніх програм відповідно 3 та 2.

Заходи Демократичної партії щодо *армії* слід характеризувати як найліберальніші серед усіх правоцентристів. Вона боролася проти мілітаризму і

за скорочення терміну військової служби. Об'єктивне число для цього розділу програми – 3. А от 2 найкраще відповідає прагненню Ліберальної партії полегшити військову службу і реорганізувати армію. Інші ж три політичні сили виступали за посилення боєздатності збройних сил шляхом збільшення їх кількості. Числове значення їхньої політики щодо армії – 1.

Таким чином, програми п'ятьох політичних сил зашифровані сукупністю чисел. Математики розглядають їх як вектори у просторі параметрів – пунктів програм. Визначимо належність векторів до одного з трьох кластерів – груп партій. Сумарне число Народної партії складає 17, Народно-ліберальної – 18, Прогресивно-ліберальної – 20, Ліберальної – 27, Демократичної – 30. Результатом цих обчислень стала наступна диференціація: Народна та Народно-ліберальна партії утворили групу найбільш правих політичних сил; «прогресивні» ліберали – це типові правоцентристи (помірковані); Ліберальна та Демократична партії склали групу, наближену до центру політичного спектру країни.

Отже, кластерний метод підтвердив правильність розмежування правоцентристських політичних сил, яке ми застосували у другому розділі монографії. Але слід мати на увазі головні недоліки цього аналізу – певний суб'єктивізм при наданні числового значення пунктам програми кожної партії, а також неможливість врахування їхньої реальної політики під час перебування при владі.

Керуючись тезою, згідно якої люди у своїх уподобаннях з роками стають консервативнішими, та встановивши середній вік лідерів правоцентристських партій під час заснування тієї чи іншої політичної сили, ми ще раз переконалися у правильності попередніх висновків. Виявилось, що коли відбувалось ідеологічне становлення болгарських правоцентристів, середній вік найвідоміших представників Народної, Народно-ліберальної і Прогресивно-ліберальної партій переважав цей показник у демократів і лібералів.

Ми також переконалися, що в історіографії терміни «русофіли» та «русофоби» у більшості випадках застосовувались як штампи, які не об'єктивно визначали зовнішньополітичну орієнтацію Болгарії кінця XIX – початку XX ст. Для партій вони стали своєрідними ярликами. Все це наслідок того, що з часом у поняття «русофіли» та «русофоби» почали вкладати інший сенс. Так, наприкінці XIX ст. «русофоби» – противники втручання Росії у внутрішні справи Болгарії, а під час Першої світової війни – вони «агенти» Німеччини і Австро-Угорщини. Ці терміни, що виникли як цинічні прізвиська для окремих болгарських партій і політиків, з самого початку свого існування спотворювали їхню справжню зовнішньополітичну орієнтацію. Назва «русофіли», незважаючи на всю свою гречність, містить у собі натяк на відсутність в ідеології відповідних політичних сил патріотизму, що є значним перебільшенням. Болгарські партії були віднесені до групи «русофілів» або «русофобів» через кінцевий результат їхньої ідеологічної еволюції. Так, «радославовісти» і младоліберали стали «русофобами» вже під час Першої світової війни, коли коаліційний уряд за їхньою участю сприяв приєднанню

Болгарії до блоку Центральних держав. На нашу думку, це заважає об'єктивній оцінці зовнішньополітичної орієнтації Ліберальної і Младоліберальної партій у 1899 – 1908 рр. Тобто при характеристиці ідеології правоцентристських партій термінами «русифіли» та «русифоби» не варто надто перейматися; слід враховувати первинне смислове навантаження цих понять та не забувати про можливість еволюції ідеологій відповідних політичних сил, адже разом зі змінами зовнішньополітичної ситуації змінювались і їхні пріоритети.

Примітки

- ¹ Консерватизм: Антологія. – Київ: Смолоскип, 2000. – С. 21.
- ² Либерализм Запада, XVII – XX века. – М.: РАН, 1995. – С. 13.
- ³ Меркотан К. Трансформація європейських партійних систем: уроки для країн пострадянського простору // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 148.
- ⁴ Холодковский К. Противостояние левые – правые: анахронизм или смена координат? // Полис. – 2006. – № 6. – С. 87.
- ⁵ Погодин А. История Болгарии. – СПб: Брокгауз и Ефрон, 1910. – 224 с.; Його ж. Славянский мир: Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. – М.: Типография товарищества И. Д. Сытина, 1915. – 420 с.; Ястребов Н. История болгарского народа. – Петроград, 1916. – 127 с.
- ⁶ Державин Н. История Болгарии. – М.-Л.: Академия наук СССР, 1948. – 519 с.
- ⁷ Пушева В. Антинародная внутренняя политика правительства так называемой «демократической» партии в Болгарии (январь 1908 – март 1911 г.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л.: Ленинградский государственный университет, 1953. – 18 с.
- ⁸ Гринберг С. Промышленная политика болгарского буржуазного государства в 1900-1912 гг. // Славяне и Россия. – М.: Наука, 1972. – С. 255-263.
- ⁹ Маковецкая Т. Ф. Буржуазный парламентаризм в Болгарии: становление и развитие (от освобождения страны от османского ига до ее вступления в первую мировую войну) // История и культура Болгарии. – М.: Наука, 1981. – С. 214-232; Ї ж. Особенности буржуазной парламентской системы Болгарии и начало ее кризиса в 1918-1919 гг. // Кризис политической системы капитализма в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (межвоенный период). – М.: Наука, 1982. – С. 153-169.
- ¹⁰ Вознесенский В. Д. Кобурги в Болгарии // Новая и новейшая история. – 1992. – № 3. – С. 114-135.
- ¹¹ Лямцева Л. В. Болгарская историография о внешнеполитической ориентации болгарской буржуазии в конце XIX – начале XX в. // Актуальные проблемы историографии всеобщей истории. – Сыктывкар, 1990. – С. 66-70; Ї ж. Болгарские буржуазные партии в конце XIX – начале XX в. // Социально-политические проблемы в истории зарубежных стран. – Сыктывкар, 1994. – С. 55-61; Ї ж. Монархический институт в политической системе Болгарии в конце XIX – начала XX в. // Проблемы социально-политической истории зарубежных стран. – Сыктывкар, 1996. – С. 57-64.
- ¹² Гришина Р. П. Модернизация по-болгарски: диктует матрица (конец XIX – середина XX века) // Славяноведение. – 2004. – № 3. – С. 33-46; Ї ж. Конституционная монархия в Болгарии и ее подданные // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.). – СПб.: Алетейя, 2006. – С. 125-165.
- ¹³ Мартыненко А. К. Провозглашение независимости Болгарии в 1908 году. – К.: Изд-во Киевского университета, 1957. – 36 с.; Його ж. Позиція Росії по відношенню до проголошення незалежності Болгарії в 1908 році // Науковий

щорічник за 1956 рік. – К., 1957. – 142 с.; Його ж. Русско-болгарские отношения в 1894 – 1902 гг. – К.: Изд-во Киевского университета, 1967. – 295 с.; Його ж. Русско-болгарские отношения накануне и в период революции 1905-1907 гг. – К.: Изд-во Киевского университета, 1974. – 176 с.

¹⁴ Крапівін О. В. Болгарська Землеробська Народна Спілка у політичній боротьбі першої чверті ХХ століття: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К.: Київський університет ім. Т. Г. Шевченка, 1996. – 34 с.; Його ж. Александр Стамболийский: жизнь, взгляды, деятельность. – М.: Высшая школа, 1988. – 181 с.; Його ж. Димитр Драгиев: жизнь, судьба, учение. – Донецк: Лебедь, 1999. – 179 с.

¹⁵ Лобанова М. Участь Крестю Раковського у соціал-демократичному русі Болгарії (1903 – 1912): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків: Харківський університет ім. М. Горького, 1996. – 220 с.

¹⁶ Чорній В. Болгарія на початку ХХ ст. // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 45. – Львів, 1993. – С. 99-119; Його ж. Історія Болгарії. – Львів: ПАІС, 2007. – 403 с.

¹⁷ Black C. The establishment of constitutional government in Bulgaria // Princeton studies in history. – Princeton: Princeton university press, 1985. – Vol. 1. – P. 275-290.

¹⁸ Crampton R. The ministry of war and the foundations of Ferdinand's personal rule // Българската държава през вековете. – София, 1982. – С. 491-501; Його ж. Кратка история на България. – София: Фондация «Отворено общество», 1994. – 368 с.

¹⁹ Баламезов Ст. Границите на конституционното и на парламентарното управление. – София, 1921. – 133 с.

²⁰ Гиргинов А. Държавно устройство на България. – София, 1921. – 348 с.

²¹ Папанчев А. Едно престъпно царуване. – София: Балканско издателство, 1946. – 178 с.

²² Пеев П. Петко Каравелов. – София: Профиздат, 1946. – 208 с.

²³ Йоцов Я. Класи и партии у нас до 1923 година // Исторически преглед. – 1947 – 1948. – № 2. – С. 177-193; Його ж. Буржуазная демократия в Болгарии 1879 – 1923 гг. // Etudes historiques. – София, 1970. – Т. 5. – С. 387-408.

²⁴ Беров Л. «Източните железници» в България (1873-1908 г.) // Исторически преглед. – 1959. – № 1. – С. 80-103.

²⁵ Топалов В. Към историята на радослависткия режим (19 януари 1899 – 27 ноември 1900 г.) // Исторически преглед. – 1961. – № 6. – С. 12-45; Його ж. Стопанската криза в България (1897-1900) // Известия на Института по история. – София, 1963. – Т. 12. – С. 47-74; Його ж. The home policy of Dimitar Grekov's government (January 19 – October 1, 1899) // Etudes historiques. – София, 1985. – Т. 13. – С. 113-134.

²⁶ Грънчаров Ст. Вътрешни аспекти на българските политически режими (януари 1901 – май 1903 г.) // Исторически преглед. – 1977. – № 3. – С. 3-22; Його ж. Разногласия между Фердинанд и правителството на Прогресивно-либералната партия (1901-1903 г.) по въпросите на външната политика //

Исторически преглед. – 1972. – № 5. – С. 31-39; Його ж. Външнополитическа ориентация и дейност на българските правителства (1901-1903) // Външната политика на България 1878-1944. – София: Изд-во на БАН, 1978. – С. 115-134.

²⁷ Саздов Д. Демократическата партия и вътрешната политика на либералите (радослависти): 1899-1900 гг. // Държавнополитически традиции по българските земи. – Велико Търново: Слово, 1980. – С. 235-258; Його ж. Демократическата партия и селското движение в България от края на XIX век // Селският въпрос и селските движения в България и Германия: 1830-1945. – Велико Търново: Университетско изд-во «Кирил и Методий», 1983. – С. 4-19; Його ж. Участието на Демократическата партия в управлението на страна – 19. 11. – 20. 12. 1901 // Трудове на Великотърновски университет «Кирил и Методий»: Исторически факултет. – Велико Търново, 1983. – Т. 20. – Кн. 3. – С. 63-109; Його ж. Демократическата партия и национално-революционното движение на българите в Македония и Одринска Тракия в началото на XX век (1902-1907) // Военноисторически сборник. – 1984. – № 6. – С. 13-28; Його ж. Идеино-политическо и организационно развитие на Демократическата партия (1902-1906 г.) // Исторически преглед. – 1985. – № 4. – С. 3-19; Його ж. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – 316 с.

²⁸ Николова В. Към характеристиката на Народнолибералната партия (1894-1903) // Исторически преглед. – 1976. – № 2. – С. 69-81; Ъї ж. Народнолибералната партия и вътрешнополитическото развитие на България (1894-1903) // Проблеми на политическата история на България (1878-1944). – София: Изд-во на БАН, 1979. – С. 95-128; Ъї ж. Въпросът за лидерството в Народнолибералната партия (1887-1903) // Известия на Института по история. – София, 1983. – Т. 26. – С. 243-259; Ъї ж. Програми и устава на буржоазните партии в България в края на XIX и началото на XX в. // Вътрешната политика на България през капитализма 1878-1944. – София: Изд-во на БАН, 1980. – С. 54-82.

²⁹ Попов Ж. Проблеми на вътрешната политика на второто народнолиберално правителство (1903-1908) // Вътрешната политика на България през капитализма: 1878-1944. – София: Изд-во на БАН, 1980. – С. 83-114; Його ж. Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство (1903-1908 г.) // Исторически преглед. – 1982. – № 1. – С. 47-58; Його ж. Народнолибералната Стамболовистка партия за взаимоотношенията на България с Великите сили (1903-1912) // Великите сили и Балканите в Ново и Най-ново време. – София, 1985. – С. 170-180; Його ж. Народнолибералната (стамболовистка) партия в България, 1903-1920. – София: Наука и изкуство, 1986. – 200 с.

³⁰ Куманов М. Александър Малинов – познатият и непознатият. – София: Иван Вазов, 1993. – 121 с.; Його ж. Д-р Стоян Данев и Драган Цанков (1884 – 1911) // Шуменци – строители на съвременна България. – Шумен, 2004. – С. 157-164.

³¹ Николова В. Политическите партии в България (1885 – 1918): Общи черти и специфика // Проблеми на новата и най-новата политическа история на

България. – София: Витал, 1991. – С. 12-39; Ъї ж. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – 536 с.

³² Николова В. Драган Цанков: политик на две епохи. – Стара Загора: Знание, 1994. – 34 с.; Ъї ж. Изборът на политика: Д-р. Стоян Данев и лидерството в Прогресивнолибералната партия (1894 – 1899 г.) // Шуменци – строители на съвременна България. – Шумен, 2004. – С. 149-156.

³³ Ангелова Р. Народната партия в вътрешнополитическото развитие на България (6. 05. 1903 – 16. 01. 1908) // Исторически преглед. – 2003. – № 1-2. – С. 3-31; Ъї ж. Развитие и дейност на Народната партия (1899-1911). – Велико Търново: Фабер, 2003. – 303 с.; Ъї ж. Народната партия в опозиция на вътрешната политика на правителствата (19 януари 1899 – 12 януари 1901) // Минало. – 2004. – № 3. – С. 53-63; Ъї ж. Мемоарите на Михаил Маджаров като източник за дейността на Народната партия (януари 1899 – февруари 1901) // Исторически преглед. – 2004. – № 1-2. – С. 188-200; Ъї ж. Народната партия през призмата на юбилейния събор от 1904 г. // История. – 2005. – № 2-3. – С. 65-71.

³⁴ Палангурски М. Социална опора на Либералната (радославистка) партия (краят на XIX – началото на XX в.) // Исторически преглед. – 1991. – № 11. – С. 34-47; Ъого ж. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). – Велико Търново: Слово, 1995. – 207 с.; Ъого ж. България в балканската политика на Русия (1899-1903). – Велико Търново: Слово, 1996. – 288 с.; Ъого ж. Избирателната система в България (1879 – 1911 г.). – Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2007. – 271 с.

³⁵ Саздов Д. Социалната политика из законодателството на второто народнолиберално (стамболовистко) правителство // Надежди и разочарования в история: Сборник в памет на професор Милчо Лалков. – Благоевград: Неофит Рилски, 2005. – С. 111-135.

³⁶ Пантев А. Години на демокрация? Една българската история (1876-1912). – София: Едем 21, 1992. – 176 с.

³⁷ Колев В. Партии и парламентаризъм в България // Очерци по българска история (1878-1948). – София: Век 22, 1995. – С. 5-53; Ъого ж. Конституционният дебат в България 1878 – 1912 г. // Начало на публичността в България. – София: Виета, 2002. – С. 12-45.

³⁸ Български конституции и конституционни проекти. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1990. – 264 с.

³⁹ История на българите (1878-1944) в документи (1878-1912). – Т. 1.; Ч. 1. / Съст.: В. Георгиев, Ст. Трифонов. – София: Просвета, 1994. – 632 с.

⁴⁰ Дневници (стенографически) на X – XIV Обикновено народно събрание. – София, 1899 – 1908.

⁴¹ Дафинов З. Демократи: Документална хроника за живота и политическа дейност на Петко Каравелов и Петко Славейков след Освобождението. – София: Родина, 1996. – 493 с.; Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879-1918 / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. –

София: Наука и изкуство, 1992. – 524 с.; Радикалдемократическа партия в България: Документи и материали. – София: Век 21, 1997. – Т. 1. – 156 с.

⁴² Документи об обявяване на независимостта на България 1908 г.: Из секретного кабинета на княз Фердинанд. – София, 1969. – 186 с.

⁴³ Геннадиев Н. Мемоари / Ред. Ст. Грънчаров. – София: Изд-во на Отечествения фронт, 1985. – Т. 1. – 247 с.; Гешов Ив. Спомени и студии. – София: П. Глушков, 1928. – 393 с.; Иванъ Евстратиевъ Гешовъ: Възгледи и дѣйностъ. – София: Предворна печатница, 1926. – 179 с.; Данев Ст. Мемоари / Съст. и ред. Е. Стателова и К. Гергинов. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. – 290 с.; Маджаров М. Спомени (1854-1889). – София: Български писател, 1968. – 774 с.

⁴⁴ Сакъзов Я. Цезаризъм или демокрация? Обществено-политическа студия. – София, 1905. – 382 с.; Благоев Д. Принос към историята на социализма в България. – София, 1949. – 342 с.; Стамболийски А. Политически партии или съсловни организации? – София: Изд-во на БЗНС, 1990. – 200 с.

⁴⁵ Мир. – 1899 – 1908; България. – 1899 – 1908; Нов век. – 1899 – 1908; Пряпорец. – 1899 – 1908; Народни права. – 1899 – 1908; Демократ. – 1905 – 1906.

⁴⁶ Български исторически архив при Народна библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». – Ф. 638 «Д. Петков». – Оп. 1; Ф. 271 «Княз Александър I». – Оп. 1; Ф. 19 «Т. Икономов». – Оп. 1.

⁴⁷ Научен архив при Българска академия на науките. – Сборник на документи № 9. – Оп. 2; Ф. 45 к «В. Радославов». – Оп. 1; Ф. 57 к «Д. Тончев». – Оп. 1; Ф. 5 к «Д. Моллов». – Оп. 1; Ф. 17 к «М. Сарафов». – Оп. 1; Ф. 125 к «К. Величков». – Оп. 2; Ф. 54 к «В. Друмев». – Оп. 1; Ф. 43 к «Д. Цанков». – Оп. 1.

⁴⁸ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 3 к «Монархически институт». – Оп. 1; Ф. 113 к «В. Радославов». – Оп. 1; Ф. 134 к «А. Людсканов». – Оп. 1; Ф. 568 к «И. Гешов». – Оп. 1; Ф. 173 к «Народно събрание». – Оп. 1, 2; Ф. 401 к «Либерална партия». – Оп. 1; Ф. 300 к «Демократическа партия». – Оп. 1.

⁴⁹ Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 192 «Миссия в Софии». – Оп. 1; Ф. 151 «Политархив». – Оп. 482; Ф. 137 «Отчеты МИД». – Оп. 475.

⁵⁰ Овсяный И. Болгария и болгары. – СПб., 1900. – С. 21; Лалков М. Болгария и балканската политика на Австро-Унгария 1878 – 1903. – София, 1993. – С. 345; Мартыненко А. Поддержка Болгарии Россией в борьбе за упрочнение государственного суверенитета после Освобождения // 100-летие освобождения Болгарии от османского ига 1878-1978. – М.: Наука, 1978. – С. 217; Матвеев П. Болгария после Берлинского конгресса: Исторический очерк. – СПб., 1887. – С. 69; Чукова Р. Външнополитически аспекти на българския национален въпрос (1878 – 1912) в либералната историография (1878 – 1944) // Исторически преглед. – 1996. – № 3. – С. 90.

⁵¹ Гешева Й. Идеология и програми на Консервативната партия (1879-1886) // Исторически преглед. – 1986. – № 3. – С. 22.

⁵² Абакумов А. Помощь России в воссоздании болгарской государственности // Вопросы новой и новейшей истории. – Новосибирск, 1966. – С. 101; Димитров И. Историческата съдба на българската буржоазна демокрация // Търновските законодатели: Юбилеен сборник. – София: Военно изд-во, 1980. – С. 18; Драганова Т. Търново в навечерието на Учредително събрание // Търновските законодатели: Юбилеен сборник. – София: Военно изд-во, 1980. – С. 198; Стателова Е. Учредителното събрание в Търново // Исторически преглед. – 1979. – № 3. – С. 22.

⁵³ История Болгарии / Под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина. – М.: Академия наук СССР, 1954. – Т. 1. – С. 343.

⁵⁴ Абакумов А. Разработка конституции Болгарского государства и принятие ее Учредительным собранием // Сборник Ташкентского государственного университета. – Ташкент, 1958. – С. 55.

⁵⁵ Димитров К. Българската интелигенция при капитализма: Професионална, генетична и социално-класова структура; мироглед, политическа идеология и психика; формиращи фактори и механизми. – София: Наука и изкуство, 1974. – С. 23; Гешева Й. Идеология и програми на Консервативната партия (1879-1886) // Исторически преглед. – 1986. – № 3. – С. 21; Колев Й. Българската интелигенция: 1878 – 1912. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1992. – С. 33; Жечев Т. Тодор Икономов (Очерк из историята на българската обществена мисъл). – София: Изд-во на Отечествения фронт, 1975. – С. 4; Верюжский В. Историческая роль болгарского духовенства в народной и политической жизни Болгарии. – Петроград, 1916. – С. 12; Маркова З., Стателова Е. Социологическо проучване на състава на Учредителното събрание // Търновски законодатели: Юбилеен сборник. – София: Военно изд-во, 1980. – С. 28; Минев Д. Спомени на митрополит Климент Търновски за затворите и страданията му през 1893 г. // Известия на Архивния институт. – София: Изд-во на БАН, 1959. – Кн. 2. – С. 164.

⁵⁶ Гешева Й. Манархическата идея при управлението на княз Александър I (1879-1886) // Исторически преглед. – 2002. – № 1-2. – С. 27.

⁵⁷ Шелев Г. Въпросът за двупалатната структура на Народното събрание у нас // Годишник на Софийския университет. – София, 1957. – Т. 49. – С. 470; Стоянов Ив. Народен съвет или сенат? // Търновските законодатели: Юбилеен сборник. – София: Военно изд-во, 1980. – С. 79; Димитров И. Князът, конституцията и народът. – София: Изд-во на Отечествения фронт, 1972. – С. 100.

⁵⁸ Огнянов Л. Българският земеделски народен съюз 1899 – 1912. – София: Университетско изд-во «Климент Охридски», 1990. – С. 21.

⁵⁹ Димитров И. Преди 100 години Съединението: Исторически очерк. – София: Септември, 1985. – С. 49.

⁶⁰ Бурмов Т. Спомени ми: Дневник. Автобиография / Съст. и комент. Р. Радкова. – София: Любомъдрие, 1994. – С. 39.

- ⁶¹ Царе и царедворци / Съст. Ф. Панайотов. – София: Хр. Ботев, 1993. – С. 68.
- ⁶² Политически идеи и борби през Възраждането и възстановяване на Българската държава: Средата на XVIII в. – 1885 г. // История на българския политически живот: Извори. – Варна: ВСУ, 2000. – Ч. 1. – С. 341.
- ⁶³ Драганова Т. Търново в навечерието на Учредително събрание // Търновските законодатели: Юбилеен сборник. – София: Военно изд-во, 1980. – С. 194; Стоянов Ив. Създаване на либералната партия в Княжество България // Трудове на Великотърновски университет «Кирил и Методий»: Исторически факултет. – Велико Търново, 1981. – Т. 18. – Кн. 3. – С. 110.
- ⁶⁴ Димитров К. Българската интелигенция при капитализма: Професионална, генетична и социално-класова структура; мироглед, политическа идеология и психика; формиращи фактори и механизми. – София: Наука и изкуство, 1974. – С. 121.
- ⁶⁵ Манафова Р. Интелигенция с европейски измерения. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1994. – С. 188.
- ⁶⁶ Геновски М. Класовият характер на борбите в учредителното народно събрание 10 февруари – 16 април 1879 г. // Трудове на Висш икономически институт. – София, 1953. – Т. 1. – С. 7; Петров М. Руският печат за Търновските законодатели // Търновските законодатели: Юбилеен сборник. – София: Военно изд-во, 1980. – С. 172.
- ⁶⁷ Петрова Д. Българският земеделски народен съюз. – София: Университетско изд-во «Климент Охридски», 1999. – С. 4; Генов Р. Българските политически партии и техните английски аналози (1879-1886): опит за сравнителен исторически анализ // Модерна България. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1999. – С. 21.
- ⁶⁸ Дафинов З. Демократи: Документална хроника за живота и политическа дейност на Петко Каравелов и Петко Славейков след Освобождението. – София: Родина, 1996. – С. 23.
- ⁶⁹ Георгиев Б. Из историята на републиканското движение в България // Векове. – 1980. – № 6. – С. 32; Димитров И. Учредителното събрание и българската обществена мисъл // Търновските законодатели: Юбилеен сборник. – София: Военно изд-во, 1980. – С. 139; Мишкова Д. Европейски идеи и конституции в политическата система на България: 1878-1914 гг. // Модерният историк: Въображения, информираност, поколения. – София: Д. Убенова, 1999. – С. 32.
- ⁷⁰ Маркова З., Стателова Е. Социологическо проучване на състава на Учредителното събрание // Търновски законодатели: Юбилеен сборник. – София: Военно изд-во, 1980. – С. 25; Петков П. Толерантността, тази трудна политическа добродетел: Документално-публицистически свидетелства за българските политически нрави през 70-те, 80-те г. на XIX век. – Велико Търново: Аста, 1992. – С. 55.
- ⁷¹ Спомени за Учредителното събрание от 1879 г.: Сборник. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1979. – С. 111.
- ⁷² Стоилов К. Речи. – София: Т. Чипев, 1939. – С. 32.

- ⁷³ Антонов Д. От монархия към Българска Народна Република: Сведения за дейността на Учредителното и петте Велики народни събрания. – София: Автор, 1946. – С. 32.
- ⁷⁴ Манолова М. История на държавата и правото: Третата българска държава 1878-1944. – София: CIELA – soft and publishing, 2001. – С. 55.
- ⁷⁵ Саздов Д. Петко Каравелов в навечерието и по време на Учредителното събрание // Търновските законодатели: Юбилеен сборник. – София: Военно изд-во, 1980. – С. 90.
- ⁷⁶ Цит. за: Димитров И. Учредителното събрание и българската обществена мисъл // Търновските законодатели: Юбилеен сборник. – София: Военно изд-во, 1980. – С. 130.
- ⁷⁷ Цит. за: История Болгарии / Под ред. П. Н. Третякова, С. А. Никитина. – М.: Академия наук СССР, 1954. – Т. 1. – С. 343.
- ⁷⁸ Коротких М. Разработка и принятие Търновской конституции Болгарии в 1878 г. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1978. – С. 67.
- ⁷⁹ Захариев В. История и характер на Търновската конституция // Съвременник. – 1946. – № 15. – С. 852.
- ⁸⁰ Владикин Л. История на Търновската конституция. – София: Народна култура, 1994. – С. 12.
- ⁸¹ Коротких М. Россия и конституционное строительство в Болгарии (1878-1879). – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1982. – С. 45.
- ⁸² Драганова Т., Попов Н. Документи от Учредителното събрание, съхранени от депутата Стефан Дервентски // Търновските законодатели: Юбилеен сборник. – София: Военно изд-во, 1980. – С. 214.
- ⁸³ Гешева Й. Идеология и програми на Консервативната партия (1879-1886) // Исторически преглед. – 1986. – № 3. – С. 45; Български конституции и конституционни проекти. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1990. – С. 74.
- ⁸⁴ Български конституции и конституционни проекти. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1990. – С. 24.
- ⁸⁵ История Болгарии / Под ред. П. Н. Третякова, С. А. Никитина. – М.: Академия наук СССР, 1954. – Т. 1. – С. 382; Чорній В. Болгарія на початку ХХ ст. // Проблеми слов'язнавства. – Вип. 45. – Львів, 1993. – С. 98; Палангурски М. Държавно-политическата система на България (1879 – 1919). – Велико Търново: Слово, 1995. – С. 50; Българските царе в народното събрание (1879-1946): Тронни слова / Съст.: Ив. Бурилнова, Ив. Гезенко. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1996. – С. 169, 181; Петков П. Документи за новата история на България ХІХ – началото на ХХ век. – Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2002. – С. 165; Радев С. Строителите на съвременна България: Царуването на Александър, 1879-1886. – София, 1910. – Т. 1. – С. 87.
- ⁸⁶ Танкова В. Конституционното право «свобода на печата» в България (1879-1881) // Исторически преглед. – 1992. – № 4. – С. 30; Ї ж. Свободата на печата в

Княжество България и Източна Румелия 1879-1885. – Пловдив: Свобода мисъл, 1994. – С. 44.

⁸⁷ Братанов-Бран Х. Националният ни въпрос пред историята и първото Велико народно събрание // Балкански преглед. – 1946. – № 8. – С. 61.

⁸⁸ Димитров И. Въпросът за Съединението в политиката на Княжество България (1879-1884) // История и география. – 1965. – № 6. – С. 8.

⁸⁹ Стоилов К. Дневник / Под научн. ред. на Е. Стателова и Р. Попов. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. – Ч. 1. – С. 21.

⁹⁰ Гешева Й. Първото българско Велико народно събрание и изборът на княз Александър Батенберг // Исторически преглед. – 1993. – № 4-5. – С. 110.

⁹¹ Батенберг А. Дневник. – София: Хр. Ботев, 1992. – С. 12.

⁹² Палангурски М. Държавно-политическата система на България (1879 – 1919). – Велико Търново: Слово, 1995. – С. 34.

⁹³ Гешева Й. За отношенията на консерваторите към княз Александър Батенберг // Военноисторически сборник. – 1988. – № 1. – С. 143.

⁹⁴ Юруков Д. Български либерализъм: поглед върху нашето политическото минало. – София: Независимост, 1925. – С. 34.

⁹⁵ Тодорова Ц. Отново за «преврата» през 1881 г. и режима на пълномощията // Известия на Българско историческо дружество. – София, 1983. – Т. 35. – С. 89.

⁹⁶ Цит. за: Тодорова Ц. Отново за «преврата» през 1881 г. и режима на пълномощията // Известия на Българско историческо дружество. – София, 1983. – Т. 35. – С. 90.

⁹⁷ Стамболов Ст. Дневник. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. – С. 44; Його ж. Парламентарни речи: 1879-1894 / Съст.: Д. Иванов, М. Куманов. – София: Отечество, 1995. – С. 47; Його ж. Публицистика: 1875-1895. – София: Отечество, 1996. – С. 58.

⁹⁸ Димитров И. Историческата съдба на българската буржоазна демокрация // Търновските законодатели: Юбилеен сборник. – София: Военно изд-во, 1980. – С. 15.

⁹⁹ Гешева Й. Държавната институция Велико народно събрание (1879-1911 г.): Исторически аспекти. – София: Иврай, 2001. – С. 150.

¹⁰⁰ Иречек К. Български дневник 1879 – 1884. – София: Изд-во на БАН, 1940. – Т. 1. – С. 239.

¹⁰¹ Стоянов З. Превратът през 1881 г.: Исторически възпоменания. – София: Български писател, 1994. – С. 141.

¹⁰² Казасов Д. Видяно и преживяно, 1861-1944. – София: Изд-во на Отечествения фронт, 1969. – С. 24; Политически идеи и борби през Възраждането и възстановяване на Българската държава: Средата на XVIII в. – 1885 г. // История на българския политически живот: Извори. – Варна: ВСУ, 2000. – Ч. 1. – С. 531.

¹⁰³ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 134 к «А. Людсканов». – Оп. 1, д. 45, л. 1.

- ¹⁰⁴ Правчанов С. Обвинители и обвиняеми: български писатели срещу полицията, буржоазия, съд и реакцията. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1985. – С. 33.
- ¹⁰⁵ Стоянов Ив., Петров М. За държавният преврат от 27 април 1881 г. в Княжество България // Изследвания в чест на Христо Гандев. – София: Наука и изкуство, 1983. – С. 303.
- ¹⁰⁶ Димитров И. Режимът на пълномощията и борбата против него (1881-1883). – София: Изд-во на Отечествения фронт, 1965. – С. 213.
- ¹⁰⁷ Димитров И. Крахът на режима на пълномощията и разцеплението на либералната партия (1883-1884 г.) // Исторически преглед. – 1963. – № 2. – С. 32.
- ¹⁰⁸ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879-1918 / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. – София: Наука и изкуство, 1992. – С. 47.
- ¹⁰⁹ Стателова Е. Дипломатията на Княжество България: 1879-1886. – София: Наука и изкуство, 1979. – С. 122.
- ¹¹⁰ Иречек К. Княжество България: Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история. – Ч. 1: Българска държава. – София, 1889. – С. 763.
- ¹¹¹ Пантев А. Англия срещу Русия на Балканите (1879-1894). – София: Наука и изкуство, 1972. – С. 63.
- ¹¹² Пенков С. Борбата на българският народ срещу Берлинския договор и международното право (1878-1886). – София: Наука и изкуство, 1968. – С. 55.
- ¹¹³ Научен архив при Българска академия на науките. – Ф. 17 к «М. Сарафов». – Оп. 1, д. 35, л. 1.
- ¹¹⁴ Стателова Е. Дипломатията на Княжество България: 1879-1886. – София: Наука и изкуство, 1979. – С. 20.
- ¹¹⁵ Грънчаров Ст. Драган Цанков: Противоречивите превъплъщения на един голям български патриот // Български държавници 1878-1918. – София: Век 22, 1994. – Кн. 1. – С. 33.
- ¹¹⁶ Иречек К. Княжество България: Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история. – Ч. 1: Българска държава. – София, 1889. – С. 43; Пантев А. Англия срещу Русия на Балканите (1879-1894). – София: Наука и изкуство, 1972. – С. 76; Пенков С. Борбата на българският народ срещу Берлинския договор и международното право (1878-1886). – София: Наука и изкуство, 1968. – С. 13.
- ¹¹⁷ Петров М. Българо-руски политически отношения в навечерието на Съединението (1883-1885) // Исторически преглед. – 1983. – № 2. – С. 36.
- ¹¹⁸ Головин А. Княз Александър I Български (1879-1886). – Варна, 1897. – С. 66.
- ¹¹⁹ Там же. – С. 34.
- ¹²⁰ Там же.
- ¹²¹ Там же.

- ¹²² Димитров И. Крахът на режима на пълномощията и разцеплението на либералната партия (1883-1884 г.) // Исторически преглед. – 1963. – № 2. – С. 39.
- ¹²³ Там же. – С. 13.
- ¹²⁴ Там же.
- ¹²⁵ Николова В. Драган Цанков: политик на две епохи. – Стара Загора: Знание, 1994. – С. 17.
- ¹²⁶ Там же. – С. 18.
- ¹²⁷ Там же.
- ¹²⁸ Петров М. Българският подвиг, 1885: Русия и Европа. – София: Наука и изкуство, 1995. – С. 101.
- ¹²⁹ Български исторически архив при Народна библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». – Ф. 271 «Княз Александър I». – Оп. 1, д. 10, л. 244-245.
- ¹³⁰ Вълков Г. Диалог Паренсов – Батенберг. – София: ДВК, 1971. – С. 83.
- ¹³¹ Митев Тр. Причини за абдикацията на княз Александър Батенберг // Исторически преглед. – 1979. – № 6. – С. 93.
- ¹³² Там же.
- ¹³³ Христов Хр. Захарий Стоянов: Обществена и политическа дейност. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1998. – С. 37; Личния архив на Ст. Стамболов: Писма, телеграми, записки и дневници / Съст. М. Куманов и др. – София: Отечество, 1997. – Т. 1. – С. 521.
- ¹³⁴ Гешева Й. Съюзяване и разединяване между умерени либерали и консерватори: 1883-1884 // Исторически преглед. – 1984. – № 3. – С. 88.
- ¹³⁵ Стоянов Ив. Либералната партия в Княжество България, 1879-1886. – София: Наука и изкуство, 1989. – С. 132.
- ¹³⁶ Стателова Е. Иван Евстратиев Гешов или трънливия път на съзиданието. – София: Академично изд-во «Марин Дринов», 1994. – С. 34.
- ¹³⁷ Димитров И. Преди 100 години Съединението: Исторически очерк. – София: Септември, 1985. – С. 50.
- ¹³⁸ Бобчев С. Източна Румелия: Исторически поглед, устройство, законодателство и правосъдие. Принос към новата история на българското право // Годишник на Софийския университет: Юр. факултет. – София, 1924. – Т. 19. – С. 188.
- ¹³⁹ Примов А. Възгледите на Консервативната партия в Източна Румелия за политическата система в областта // Държавностаполитически традиции по българските земи. – Велико Търново: Университетско изд-во «Кирил и Методий», 1980. – С. 177.
- ¹⁴⁰ Маджаров М. Източна Румелия. – София, 1925. – С. 123.
- ¹⁴¹ Стателова Е. Източна Румелия 1879-1885: Икономика, политика, култура. – София: Наука и изкуство, 1983. – С. 55.
- ¹⁴² Стателова Е. Политическите партии в Източна Румелия (1879-1885) // Политически партии, организации и управления в България 1879-1944 г. – София: Изд-во на БАН, 1983. – С. 160.

- ¹⁴³ Колева Т. Административно и политическо устройство на Източна Румелия (1878-1885) // Държавностно-политически традиции по българските земи. – Велико Търново: Университетско изд-во «Кирил и Методий», 1980. – С. 331.
- ¹⁴⁴ Митева Ив. Българският румелийски елит в Първото областно събрание // Модерният историк: Въображения, информираност, поколения. – София: Д. Убенова, 1999. – С. 110.
- ¹⁴⁵ Радева М. Просветно-културната политика на българската държава след Освобождението (1879-1900 г.) // Исторически преглед. – 1980. – № 4. – С. 27.
- ¹⁴⁶ Маджаров М. Спомени (1854-1889). – София: Български писател, 1968. – С. 367; Димитров И. Преди 100 години Съединението: Исторически очерк. – София: Септември, 1985. – С. 257.
- ¹⁴⁷ Белчев Г. Историческите преступления на монархията в България // Балкански преглед. – 1946. – № 7. – С. 85.
- ¹⁴⁸ Юруков Д. Спомени из политически живот в България. – София, 1932. – С. 88.
- ¹⁴⁹ Танкова В. Свободата на печата в Княжество България и Източна Румелия 1879-1885. – Пловдив: Свобода мисъл, 1994. – С. 144.
- ¹⁵⁰ Пеев П. Петко Каравелов. – София: Профиздат, 1946. – С. 44.
- ¹⁵¹ Научен архив при Българска академия на науките. – Ф. 125 к «К. Величков». – Оп. 2, д. 18, л. 5.
- ¹⁵² Пеев П. Петко Каравелов. – София: Профиздат, 1946. – С. 44.
- ¹⁵³ Кондарев Н. Идеологията на Любен Каравелов. – София: Отечество, 1957. – С. 190.
- ¹⁵⁴ Там же.
- ¹⁵⁵ Стоянов Ив. Съединението и Сръбско-българската война в политиката на либералното правителство (юни 1884 – август 1886 г.) // Исторически преглед. – 1985. – № 5. – С. 23.
- ¹⁵⁶ Дойнов Д. Комитетите «Единство»: Ролята и приносът им за Съединението 1885 г. – София: Наука и изкуство, 1985. – С. 106.
- ¹⁵⁷ Кантарджиев Г. Петдесетгодишнината на Съединението и войната за него 1885-1935. – София, 1935. – С. 34.
- ¹⁵⁸ Стателова Е., Пантев А. Съединението на Княжество България и Източна Румелия: 1885 г. – София: Наука и изкуство, 1985. – С. 32.
- ¹⁵⁹ Съединението 1885: Сборник от документи 1878-1886 / Под ред. на Е. Стателова, Р. Попов, Д. Дойнов. – София: Наука и изкуство, 1985. – С. 444.
- ¹⁶⁰ Спомени за Съединението от 1885 г. / Под ред. на Е. Стателова, Р. Попов. – София: Изд-во на Отечествения фронт, 1980. – С. 131.
- ¹⁶¹ Съединението 1885: Спомени. – София: Български писател, 1985. – С. 121.
- ¹⁶² Въспоминания и бележки от Сръбско-българската война 1885. – София: Ив. Цуцев, 1900. – С. 35.
- ¹⁶³ Сръбско-българската война: Сборник документи. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1985. – С. 12.
- ¹⁶⁴ Гешева Й. Идеология и програми на Консервативната партия (1879-1886) // Исторически преглед. – 1986. – № 3. – С. 37.

- ¹⁶⁵ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879-1918 / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. – София: Наука и изкуство, 1992. – С. 45.
- ¹⁶⁶ Там же.
- ¹⁶⁷ Стателова Е., Пантев А. Съединението на Княжество България и Източна Румелия: 1885 г. – София: Наука и изкуство, 1985. – С. 100.
- ¹⁶⁸ Пантев А. За отношението на руския буржоазен печат към българските събития (август 1886 – юли 1887) // Външната политика на България: 1878 – 1944. – София: Изд-во на БАН, 1978. – С. 90; Радев И. Моят Ст. Стамболов. – Велико Търново: ПИК, 1999. – С. 12; Превратът на деветий август 1886. – Русе: Българин, 1886. – С. 44.
- ¹⁶⁹ Стоянов З. Кой са виновниците на деветий август? – Велико Търново, 1886. – С. 24; Петков П. Управлението на Ст. Стамболов и Православната църква в Княжество България (1887 – 1894) // Епохи. – 1994. – № 1. – С. 75.
- ¹⁷⁰ Вълков Г. Диалог Паренсов – Батенберг. – София: ДВК, 1971. – С. 56; Пантев А. Видян отблизо и далеч: Ст. Стамболов – революционер и книжовник. – Велико Търново: Слово, 1988. – С. 55.
- ¹⁷¹ Pantev A. The Macedonian Question in Britain's Policy during the First Years of Stefan Stambolov's regime (1887-1892) // Etudes historiques. – Sofia, 1968. – Vol. 4. – P. 359; Личния архив на Ст. Стамболов: Писма, телеграми, рапорти, записки и дневници / Съст. М. Куманов и др. – София: Отечество, 1997. – Т. 2. – С. 97.
- ¹⁷² Панайотов Й. Русия, Великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд (1888 – 1896). – София: Изд-во на БАН, 1941. – С. 55.
- ¹⁷³ Попов Р. Русия и опитите за споразумение между политическите сили в България в период на Регентството // Исторически преглед. – 1992. – № 6. – С. 8; Хаджиниколов В. Русофили и русофоби в българской исторической литературе до Октябрьской революции // Etudes historiques. – София, 1968. – Т. 4. – С. 60.
- ¹⁷⁴ Попов Р. Балканските държави и българската криза // Известия на Института по история. – София, 1979. – № 24. – С. 50.
- ¹⁷⁵ Личния архив на Ст. Стамболов: Писма, телеграми, записки и дневници / Съст. М. Куманов и др. – София: Отечество, 1997. – Т. 1. – С. 155; Митев Тр. Политическата обстановка в първите години на Стамболовия режим и българските социалисти (1887-1891 г.) // Исторически преглед. – 1981. – № 2. – С. 54.
- ¹⁷⁶ Попов Р. Русия и опитите за споразумение между политическите сили в България в период на Регентството // Исторически преглед. – 1992. – № 6. – С. 17; Минев Д. Русофили и русофоби във Велико Търново през 1886 – 1887. – София: Отпечатък, 1966. – С. 20; Попов Р. България на кръстопът: Регентството 1886-1887. – София: Университетско изд-во «Климент Охридски», 1991. – С. 211; Радев С. Строителите на съвременна България: Регенство. – София, 1911. – Т. 2. – С. 67.

- ¹⁷⁷ Грънчаров Ст. Княз Фердинанд при встъпването му на български престол // Исторически преглед. – 1979. – № 3. – С. 100; Генадиев П. Стефан Стамболов: Исторически случаи от живота на български политически дейци / Съст.: Н. Игов, Ц. Величков. – София: Университетско изд-во «Климент Охридски», 1991. – С. 65; Маринов Д. Стефан Стамболов и навейшата ни история (Летописни спомени и очерци). – София: Български писател, 1992. – Ч. 1. – С. 151.
- ¹⁷⁸ Кожухаров К. Петко Каравелов. – София: Изд-во на НС на ОФ, 1968. – С. 198; Стоянов Ив. Руският кандидат за българският престол през 1886 г. // Исторически преглед. – 1989. – № 6. – С. 55.
- ¹⁷⁹ Попов Р. България на кръстопът: Регентството 1886-1887. – София: Университетско изд-во «Климент Охридски», 1991. – С. 333; Гешева Й. Третото Велико народно събрание (1886 – 1887): Проблеми задачи // Исторически преглед. – 1993. – № 1. – С. 24.
- ¹⁸⁰ Стоянов Ив. Създаване на либералната партия в Княжество България // Трудове на Великотърновски университет «Кирил и Методий»: Исторически факултет. – Велико Търново, 1981. – Т. 18. – Кн. 3. – С. 108; Стоянов Ив. Руският кандидат за българският престол през 1886 г. // Исторически преглед. – 1989. – № 6. – С. 58; Генов Г. Българска вътрешна политика при управлението на Стамболов // Политическа и дипломатическа история на България. – София: В. Недков, 2001. – Т. 12. – С. 47; Цветков П. Кобургите в България и Белгия // История. – 1996. – № 1. – С. 10.
- ¹⁸¹ Кишкилов П. Д-р Васил Радославов – предател или патриот? // Исторически преглед. – 1998. – № 5-6. – С. 200.
- ¹⁸² Георгиев Б. Образуване и началната дейност на Либералната (радославистка) партия в България (1886-1894) // Исторически преглед. – 1992. – № 1-2. – С. 115.
- ¹⁸³ Грънчаров Ст. Др. Васил Радославов или «твърдата политическа ръка» // Български държавници: 1878-1918. – София: Век 22, 1994. – Кн. 1. – С. 225.
- ¹⁸⁴ Грънчаров Ст. Политическите сили и монархическият институт в България: 1886-1894. – София: Наука и изкуство, 1984. – С. 64.
- ¹⁸⁵ Косев Д. Начало на антируската политика на българската едра буржоазия и П. Р. Славейков // Исторически преглед. – 1948. – № 2. – С. 165.
- ¹⁸⁶ Грънчаров Ст. Политическият живот в България след възкачването на княз Фердинанд на престола (август – декември 1887 г.) // Из политическата история на България. – София: Изд-во на БАН, 1985. – С. 80; Стефан Стамболов в спомени на съвременници / Съст.: С. Тонев, Д. Давчева; Под ред. А. Пантев. – София: Наука и изкуство, 1992. – С. 84.
- ¹⁸⁷ Златев Л. Политически аспекти на русофилския бунт в Русе от 19 февруари 1887 г. // Исторически преглед. – 1998. – № 1-2. – С. 168; Радев И. Български авантюристи. – Велико Търново: Слово, 1991. – Ч. 1. – С. 45.
- ¹⁸⁸ Грънчаров Ст. България на прага на двадесето столетие: Политически аспекти. – София: Изд-во на Отечествения фронт, 1986. – С. 92.

- ¹⁸⁹ Минев Д. Спомени на митрополит Климент Търновски за затворите и страданията му през 1893 г. // Известия на Архивния институт. – София: Изд-во на БАН, 1959. – Кн. 2. – С. 164; Цураков А. Политици, процеси, агенти. – София: Сор, 1998. – С. 23.
- ¹⁹⁰ Колев Й. Просветната политика на стамболовото правителство (1887 – 1894). – София: Литера, 1994. – С. 5.
- ¹⁹¹ Радев И. Моят Ст. Стамболов. – Велико Търново: ПИК, 1999. – С. 23; Пантев А. За Стефан Стамболов в часа на България. – София: Едем 21, 1995. – С. 32.
- ¹⁹² Танкова В. Южно-българските съединисти в условията на Стамболовия режим (1887 – 1894) // Исторически преглед. – 1992. – № 11. – С. 150.
- ¹⁹³ Научен архив при Българска академия на науките. – Ф. 125 к «К. Величков». – Оп. 2, д. 27, л. 1-2.
- ¹⁹⁴ Мичев Д. Развитието на капитализма в България (1885 – 1894) и икономическата политика на Стамболовия режим // Вътрешната политика на България през капитализма 1878 – 1944. – София: Изд-во на БАН, 1980. – С. 43.
- ¹⁹⁵ Минев Д. Русофили и русофоби във Велико Търново през 1886 – 1887. – София: Отпечатък, 1966. – С. 101.
- ¹⁹⁶ Иванов И. Стефан Стамболов. – София: Университетско изд-во «Климент Охридски», 1990. – С. 55.
- ¹⁹⁷ Страшимиров А. Диктаторът: животът на Ст. Стамболов. – София: Средец, 1993. – С. 96; Грънчаров Ст. Русофилските политически партии, организации и управления в България (август 1886 – август 1887 г.) // Политически партии, организации и управления в България: 1879 – 1944 г. – София: Изд-во на БАН, 1983. – С. 123; Лисицата и лъвът: Фердинанд I на фона на българската психологическа и политическа действителност, 1886 – 1902 / Съст.: Д. Давчева, С. Овчаров. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1994. – Т. 1. – С. 35.
- ¹⁹⁸ Попов Ж. Проблеми на организационното развитие на буржоазните и дребнобуржоазните партии в Кюстендилски окръг (1878-1912) // Студии на нова българска история (1879-1944). – София, 1985. – С. 195.
- ¹⁹⁹ Попов Ж. Кюстендилски окръг: икономика, партии и борби, 1878 – 1918. – Кюстендил: Исторически музей «Акад. Йордан Иванов», 1992. – С. 98.
- ²⁰⁰ Танкова В. Първият конгрес на Народно-либералната (стамболовистката) партия? // Исторически преглед. – 1991. – № 5. – С. 48.
- ²⁰¹ Даскалов Хр. След игото: Стефан Стамболов. – София: ФУМИ, 1994. – С. 13.
- ²⁰² Попов Р. Забравения Константин Стоилов // Български държавници: 1878 – 1918. – София: Век 22, 1994. – Кн. 1. – С. 144.
- ²⁰³ Стамболийски А. Политически партии или съсловни организации? – София: Изд-во на БЗНС, 1990. – С. 12; Маджаров М. От самовластие към свобода и законност. – София: Мир, 1936. – С. 23.
- ²⁰⁴ Николова В. Съединената легална опозиция в България (1893-1894 г.) // Исторически преглед. – 1981. – № 6. – С. 71; Георгиев Б. Участие на либералите радослависти в правителството на Константин Стоилов (май-декември

1894 г.) // България, Балканите и Европа. – Велико Търново: Слово, 1992. – С. 211; Танкова В. Образуване на Народната партия в Пловдив (1894) // Известия на музеите от Южна България. – Пловдив, 1985. – Т. 2. – С. 161; Ъй ж. Народната партия и политическите борби в Пловдив в средата на 90-е години на XIX в. // Исторически преглед. – 1988. – № 2. – С. 20.

²⁰⁵ Мартыненко А. Провозглашение независимости Болгарии в 1908 году. – К.: Изд-во Киевского университета, 1957. – С. 59; Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история (Летописни спомени и очерци). – София: Български писател, 1992. – Ч. 2. – С. 55.

²⁰⁶ Николова В. Съединената легална опозиция в България (1893-1894 г.) // Исторически преглед. – 1981. – № 6. – С. 71.

²⁰⁷ Саздов Д. Буржуазная оппозиция и восстановление отношений между Болгарией и Россией в 1896 г. // Bulgarian historical review. – 1983. – № 1. – С. 41; Йовков И. Кобургът. – София: Партиздат, 1983. – С. 321.

²⁰⁸ Танкова В. Народната партия и политическите борби в Пловдив в средата на 90-е години на XIX в. // Исторически преглед. – 1988. – № 2. – С. 23.

²⁰⁹ Танкова В. Образуване на Народната партия в Пловдив (1894) // Известия на музеите от Южна България. – Пловдив, 1985. – Т. 2. – С. 164.

²¹⁰ Танкова В. Народната партия и политическите борби в Пловдив в средата на 90-е години на XIX в. // Исторически преглед. – 1988. – № 2. – С. 23.

²¹¹ Грънчаров Ст. Драган Цанков: Противоречивите превъплъщения на един голям български патриот // Български държавници 1878-1918. – София: Век 22, 1994. – Кн. 1. – С. 30.

²¹² Попов Р. За митническият конфликт между България и Австро-Унгария през 1894 – 1895 г. // Исторически преглед. – 1975. – № 4. – С. 57.

²¹³ Николова В. Изборът на политика: Д-р Стоян Данев и лидерството в Прогресивнолибералната партия (1894 – 1899 г.) // Шуменци – строители на съвременна България. – Шумен, 2004. – С. 150.

²¹⁴ Стателова Е. Д-р Стоян Данев – оптимист и пораженец в българската политика // Български държавници: 1878 – 1918. – София: Век 22, 1994. – Кн. 1. – С. 170.

²¹⁵ Николова В. Преодоляване на кризата в Либералната партия на Драган Цанков (средата на 90-те години на XIX в.) // Исторически преглед. – 1985. – № 2. – С. 10.

²¹⁶ Саздов Д. Формиране и начална дейност на Демократическата партия: май 1894 – февруари 1896 // Трудове на Великотърновски университет «Кирил и Методий»: Исторически факултет. – Велико Търново, 1979-1980. – Т. 17. – Кн. 3. – С. 68.

²¹⁷ Георгиев Б. Организационната система на Демократическата партия в България // Сборник в чест на академик Христо Христов. – София: Изд-во на БАН, 1988. – С. 152; Мофов М. Башите ни, каквите са били: Демократическата партия 1896 – 1996. – София, 1996. – С. 57.

²¹⁸ Стефан Стамболов и неговото време: Непубликувани спомени / Съст.: Е. Стателова, Р. Попов. – София: Детелина 6, 1992. – С. 87.

- ²¹⁹ Саздов Д. Демократическата партия и селското движение в България от края на XIX век // Селският въпрос и селските движения в България и Германия: 1830-1945. – Велико Търново: Университетско изд-во «Кирил и Методий», 1983. – С. 6.
- ²²⁰ Георгиев Б. Организационно изграждане на Радославистката партия (1894-1899) // Исторически преглед. – 1993. – № 1. – С. 132.
- ²²¹ Новакова К. Печатът и личният режим на Фердинанд. – София: Наука и изкуство, 1975. – С. 44, 66.
- ²²² Танкова В. Първият конгрес на Народно-либералната (стамболовистката) партия? // Исторически преглед. – 1991. – № 5. – С. 49; Ъї ж. Формиране на Народно-либералната (стамболовистка) партия в Пловдив (1887 – 1894) // Известия на музеите от Южна България. – Пловдив, 1989. – Т. 15. – С. 303.
- ²²³ Делото по заговора за убийството на Негово Царско Височество княза и министра председателя Стамболова и убийството на министра Белчева. – София: Г. Цукев, 1892. – С. 924; Матеев Е. Държавникът Стефан Стамболов. – София: Летописи, 1992. – С. 121.
- ²²⁴ Научен архив при Българска академия на науките. – Ф. 54 к «В. Друмев». – Оп. 1, д. 17, л. 1.
- ²²⁵ Лямцева Л. Монархическият институт в политическата система на България в края на XIX – началото на XX в. // Проблеми на социално-политическата история на чуждите страни. – Сыктывкар, 1996. – С. 58; Баламезов Ст. Министрите, тяхната роля и тяхната власт в парламентарната монархия. – София, 1914. – С. 261.
- ²²⁶ Crampton R. The ministry of war and the foundations of Ferdinand's personal rule // Българската държава през вековете. – София, 1982. – С. 494.
- ²²⁷ Гиргинов А. Държавно устройство на България. – София, 1921. – С. 108; Папанчев А. Едно престъпно царуване. – София: Балканско издателство, 1946. – С. 44.
- ²²⁸ Саздов Д. Многопартийната политическа система и монархическият институт в България (1879-1918). – София: Наука и изкуство, 1993. – С. 13; Саздов Д., Лалков М., Митев Т., Мишев Р., Мичев В. История на Третата Българска държава (1878 – 1944 г). – София: АМИ, 1993. – С. 88; Семерджиев П. Руската империя и Съветският Съюз в съдбата на България. – Ерусалим, 2001. – Т. 1. – С. 59.
- ²²⁹ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 134 к «А. Людсканов». – Оп. 1, д. 335, л. 178.
- ²³⁰ Бояджиева Е. Историческата съдба на България през погледа на немската историопис (1878 – 1939) // Исторически преглед. – 1998. – № 1-2. – С. 197.
- ²³¹ Николова В. Политическите партии в България (1885 – 1918): Общи черти и специфика // Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. – София: Витал, 1991. – С. 21.
- ²³² Генов Р. Българските политически партии и техните английски аналози (1879-1886): опит за сравнителен исторически анализ // Модерна България. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1999. – С. 30.

- ²³³ Парушева Д. Политическа култура и култура в политиката: Балканите в края на XIX и начало на XX век // Историческо бъдеще. – 1998. – № 1. – С. 117-118.
- ²³⁴ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 134 к «А. Людсканов». – Оп. 1, д. 335, л. 178.
- ²³⁵ Бирман М., Маковецкая Т. К вопросу о некоторых тенденциях становления и развития болгарского буржуазного государства // Балканы в конце XIX – начале XX века: Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе. – М.: Наука, 1991. – С. 296.
- ²³⁶ Аврамов Л. Избирателно право и законодателство за избиране на парламент в България (1879 – 2001): Исторически аспекти. – Варна: СТЕНО, 2002. – С. 43.
- ²³⁷ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 535; Ъ ж. Политическите партии в България (1885 – 1918): Общи черти и специфика // Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. – София: Витал, 1991. – С. 23.
- ²³⁸ Данев Ст. Мемоари / Съст. и ред. Е. Стателова и К. Гергинов. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. – С. 81.
- ²³⁹ Папанчев А. Едно престъпно царуване. – София: Балканско издателство, 1946. – С. 32.
- ²⁴⁰ Цит. за: Йоцов Я. Буржуазная демократия в Болгарии 1879-1923 гг. // Etudes historiques. – София, 1970. – Т. 5. – С. 400.
- ²⁴¹ Crampton R. The ministry of war and the foundations of Ferdinand's personal rule // Българската държава през вековете. – София, 1982. – С. 498.
- ²⁴² Цит. за: Гришина Р. Модернизация по-болгарски: диктует матрица (конец XIX – середина XX века) // Славяноведение. – 2004. – № 3. – С. 36.
- ²⁴³ Там же.
- ²⁴⁴ Манолова М. Импейчмънт при парламентарния принцип на министерската отговорност според Търновската конституция. – София: СИЕЛА, 1999. – С. 108.
- ²⁴⁵ Игнатовски Д. Митрополит Климент Търновски: жизнен път и обществено-политическа дейност. – Шумен: Аксиос, 1996. – С. 118.
- ²⁴⁶ Генов Р. Българските политически партии и техните английски аналози (1879-1886): опит за сравнителен исторически анализ // Модерна България. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1999. – С. 28.
- ²⁴⁷ Цит. за: Генов Р. Българските политически партии и техните английски аналози (1879-1886): опит за сравнителен исторически анализ // Модерна България. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1999. – С. 30.
- ²⁴⁸ Григораш И. Россия и становление болгарской государственности // Международная жизнь. – 2004. – № 6. – С. 135.
- ²⁴⁹ Козменко И. Руската дипломатия и формирането на българската държава след Освобождението. – София: Наука и изкуство, 1982. – С. 64.
- ²⁵⁰ Погодин А. Славянский мир: Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. – М.: Типография товарищества И. Д. Сытина, 1915. – С. 144; Петров М. Българо-руските политически отношения в първите години след Освобождението (1878 – 1881) // Проблеми

на политическата история на България (1878 – 1944). – София, 1979. – Т. 24. – С. 30.

²⁵¹ Български исторически архив при Народна библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». – Ф. 19 «Т. Икономов». – Оп. 1, д. 6, л. 3-4.

²⁵² Йоцов Я. Към характера на «народняшкото» управление // Исторически преглед. – 1951-1952. – № 2. – С. 125.

²⁵³ Николова В. Народната партия в партийно-политическата система на България в края на XIX в. // България 1300: Институции и държавна традиция. – София, 1983. – Т. 3. – С. 37.

²⁵⁴ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879-1918 / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. – София: Наука и изкуство, 1992. – С. 402.

²⁵⁵ Попов Р. България и Русия (1894 – 1899). – София: Изд-во на Отечествения фронт, 1985. – С. 99; Його ж. Балканската политика на България (1894 – 1898). – София: Наука и изкуство, 1984. – С. 55.

²⁵⁶ Попов Р. Балканската политика на България (1894 – 1898). – София: Наука и изкуство, 1984. – С. 56; Його ж. Австро-Унгария и България след падането на Стамболовия режим (1894 – 1896) // Изследвания по българска история. – София: Университетско изд-во «Климент Охридски», 1978. – Т. 3. – С. 120.

²⁵⁷ Йоцов Я. Класи и партии у нас до 1923 година // Исторически преглед. – 1947-1948. – № 2. – С. 181.

²⁵⁸ Nikolova V. The problem of power in the theory and practice of the bourgeois parties in Bulgaria from the end of 19th century to the year 1912 // Etudes historiques. – Sofia, 1990. – Vol. 14. – P. 84.

²⁵⁹ Николова В. Строителни проекти и дейност на Народната партия (1894-1899 г.) // Исторически преглед. – 1986. – № 5. – С. 40.

²⁶⁰ Цветков П. Кобургите в България и Белгия // История. – 1996. – № 1. – С. 10; Гешева Й. Изменение на Конституцията през 1893 година // Исторически преглед. – 1992. – № 7. – С. 32.

²⁶¹ Мичев Д. Стефан Стамболов и македонският въпрос // Македонски преглед. – 1995. – № 4. – С. 60; Митев Тр. Стефан Стамболов и българският национален въпрос от Освобождението до 1894 г. // Военноисторически сборник. – 1983. – № 1. – С. 38.

²⁶² Петров М. Българо-руски политически отношения в навечерието на Съединението (1883-1885) // Исторически преглед. – 1983. – № 2. – С. 28; Мишев Р. Австро-Унгария и България (1878 – 1894): Политически отношения. – София: Наука и изкуство, 1988. – С. 125.

²⁶³ Митев Тр. Някои недооценени аспекти на българо-руските политически отношения през периода на Стамболовото управление // Стефан Стамболов – революционер и книжовник. – Велико Търново: Университетско изд-во «Кирил и Методий», 1988. – С. 54.

²⁶⁴ Николова В. Програми и устави на буржоазните партии в България в края на XIX и началото на XX в. // Вътрешната политика на България през капитализма 1878-1944. – София: Изд-во на БАН, 1980. – С. 66.

- ²⁶⁵ Стателова Е. Д-р Стоян Данев – оптимист и пораженец в българската политика // Български държавници: 1878 – 1918. – София: Век 22, 1994. – Кн. 1. – С. 170.
- ²⁶⁶ Танкова В. Проблеми на организационното устройство и развитие на Народнолибералната партия (1886 – 1894) // Векове. – 1988. – № 5. – С. 23.
- ²⁶⁷ Николова В. Преодоляване на кризата в Либералната партия на Драган Цанков (средата на 90-те години на XIX в.) // Исторически преглед. – 1985. – № 2. – С. 15.
- ²⁶⁸ Дюлгерова Н. Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария, 1894 – 1903. – София: Изд-во на БАН, 1994. – С. 88.
- ²⁶⁹ Семерджиев П. Руската империя и Съветският Съюз в съдбата на България. – Ерусалим, 2001. – Т. 1. – С. 279.
- ²⁷⁰ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879-1918 / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. – София: Наука и изкуство, 1992. – С. 69.
- ²⁷¹ Саздов Д. Либералната (каравелистка) партия и помирението между България и Русия от 1896 година // Научни изследвания на преподаватели от Великотърновски университет «Кирил и Методий»: Втора национална конференция на младите историци. – Велико Търново, 1979. – С. 161.
- ²⁷² Орманджиев Ив. България от Сан-Стефано до Ньой (1878-1919): устреми за обединение. – София: Казанлъшка долина, 1938. – С. 13; Саздов Д. Демократическата партия и националното обединение на български народ: 1894 – 1900 г. // Военноисторически сборник. – 1983. – № 2. – С. 141.
- ²⁷³ Цит. за: Саздов Д. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – С. 16.
- ²⁷⁴ Георгиев Б. Социалната характеристика на либералната (радославистка) партия през XIX и началото на XX век // История. – 2001. – № 4. – С. 49; Палангурски М. Социална опора на Либералната (радославистка) партия (краят на XIX – началото на XX в.) // Исторически преглед. – 1991. – № 11. – С. 38.
- ²⁷⁵ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879-1918 / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. – София: Наука и изкуство, 1992. – С. 119.
- ²⁷⁶ Саздов Д. Националният проблем в програмите и програмните документи на българските политически партии // България, Балканите и Европа. – Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1992. – С. 250.
- ²⁷⁷ Малинов Ал. Под знака на острастени и опасни политически борби. – София: Хр. Ботев, 1991. – С. 174.
- ²⁷⁸ Кацарова Р. Димитър Тончев – опит за политически портрет // Исторически преглед. – 1998. – № 3-4. – С. 121.
- ²⁷⁹ Икономов Т. Мемоари. – София: Български писател, 1973. – С. 453.
- ²⁸⁰ Цит. за: Гришина Р. Модернизация по-български: диктует матрица (конец XIX – средина XX века) // Славяноведение. – 2004. – № 3. – С. 43.

- ²⁸¹ Цит. за: Николова В. Въпросът за лидерството в Народнолибералната партия (1887-1903) // Известия на Института по история. – София, 1983. – Т. 26. – С. 257.
- ²⁸² Саздов Д. Многопартийната политическа система и монархическият институт в България (1879-1918). – София: Наука и изкуство, 1993. – С. 53.
- ²⁸³ Гришина Р. Модернизация по-болгарски: диктует матрица (конец XIX – средина XX века) // Славяноведение. – 2004. – № 3. – С. 37.
- ²⁸⁴ Йоцов Я. Буржуазна демокрация в Болгарии 1879-1923 гг. // Etudes historiques. – София, 1970. – Т. 5. – С. 396.
- ²⁸⁵ Маковецкая Т. Особенности буржуазной парламентской системы Болгарии и начало её кризиса в 1918-1919 гг. // Кризис политической системы капитализма в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (межвоенный период). – М.: Наука, 1982. – С. 155; Лямцева Л. Болгарская историография о внешнеполитической ориентации болгарской буржуазии в конце XIX – начале XX в. // Актуальные проблемы историографии всеобщей истории. – Сыктывкар, 1990. – С. 68.
- ²⁸⁶ Малинов Ал. Странички от нашата политическа история. – София: Хр. Ботев, 1993. – С. 39-40.
- ²⁸⁷ Данев Ст. Мемоари / Съст. и ред. Е. Стателова и К. Гергинов. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. – С. 84.
- ²⁸⁸ България. – 1899, 2. II.
- ²⁸⁹ Нов век. – 1899, 21. III.
- ²⁹⁰ Мир. – 1899, 16. XII.
- ²⁹¹ Мадол Х. Фердинанд, цар на българите: Мечтата за Византия. – София: Наука и изкуство, 1992. – С. 122.
- ²⁹² Пряпорец. – 1899, 7. VII.
- ²⁹³ Прешленова Р. Икономическа политика и национално самочувствие България (1879 – 1914) // Модерния историк: Въображения, информираност, поколения. – София: Д. Убенова, 1999. – С. 50.
- ²⁹⁴ Загоров О. Българската национална идея (актуални проблеми). – Стара Загора: Знание, 1994. – С. 86; Радев В. Національне питання на Балканах. – Харків: Держвидав України, 1930. – С. 24.
- ²⁹⁵ Драмалиев К. Теория и практика на великобългарския шовинизъм. – София: Профиздат, 1947. – С. 55.
- ²⁹⁶ Рудометоф В., Николов Ст. Корените на балканския политически модел: пагубно съчетание между национализъм и слаборазвитост // Социологически проблеми. – 1999. – № 3-4. – С. 29.
- ²⁹⁷ Націоналізм: Антологія. – Київ: Смолоскип, 2000. – С. 13.
- ²⁹⁸ Кьосева Н. Фактори, формиращи социал-либералното течение в България 1903 – 1905 г. // История. – 1992. – № 1. – С. 37.
- ²⁹⁹ Новакова К. Печатът и личният режим на Фердинанд. – София: Наука и изкуство, 1975. – С. 98.
- ³⁰⁰ Топалов В. Стопанската криза в България (1897-1900) // Известия на Института по история. – София, 1963. – Т. 12. – С. 52; Мах Р. Из българските

бурни времена: в най-тъмната Европа: Спомени 1879-1918. – София: Средец, 1992. – С. 23; Загоров О. Българската национална идея (актуални проблеми). – Стара Загора: Знание, 1994. – С. 30; Икономиката на България до социалистическата революция / Под ред. акад. Ж. Натан, проф. В. Хаджиниколов, проф. Л. Беров. – София: Наука и изкуство, 1969. – С. 475.

³⁰¹ Документи за българската история: Документи из турските държавни архиви (1863-1909). – София: Изд-во на БАН, 1942. – Т. 4. – С. 55; Радев И. Български авантюристи. – Велико Търново: Слово, 1991. – Ч. 1. – С. 115; Йоцов Я. Към характера на «народняшкото» управление // Исторически преглед. – 1951-1952. – № 2. – С. 130.

³⁰² България. – 1899, 15. I.

³⁰³ Палангурски М. Социална опора на Либералната (радославистка) партия (краят на XIX – началото на XX в.) // Исторически преглед. – 1991. – № 11. – С. 30; Матеева М. Дипломатически отношения на България: 1878 – 1988. – София: Изд-во на БАН, 1989. – С. 39.

³⁰⁴ Попов Р. За митническият конфликт между България и Австро-Унгария през 1894 – 1895 г. // Исторически преглед. – 1975. – № 4. – С. 58; Його ж. Балканската политика на България (1894 – 1898). – София: Наука и изкуство, 1984. – С. 130.

³⁰⁵ Николова В. Народната партия и буржоазната демокрация: Кабинетът на К. Стоилов 1894-1899. – София: Наука и изкуство, 1986. – С. 51.

³⁰⁶ Николова В. Строителни проекти и дейност на Народната партия (1894-1899 г.) // Исторически преглед. – 1986. – № 5. – С. 40.

³⁰⁷ Документи и материали за историята на българския народ. – София: Изд-во на БАН, 1969. – С. 56.

³⁰⁸ Стоилов К. Дневник / Под научн. ред. на Е. Стателова и Р. Попов. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. – Ч. 2. – С. 379.

³⁰⁹ Трнка-Чипева А. Д-р Константин Стоилов. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1992. – С. 33; Йовков И. Кобургът. – София: Партиздат, 1983. – С. 333; Трифонов Ст. История на България: 1878 – 1944. – София: Булвест 2000, 1994. – С. 39.

³¹⁰ Из архива на Константин Иречек: Преписка с чужденци. Документи за научната, културната и политическата история на славянските и някои неславянски народи в Европа: 1870 – 1914. – София: Изд-во на БАН, 1963. – Т. 3. – С. 201.

³¹¹ Попов Р. Монархическият институт, буржоазните партии и проблема за конституционното управление в България в началото на XX в. // Първи международен конгрес по българистика, 1981. – София, 1982. – Т. 1. – С. 467.

³¹² Топалов В. Към историята на радослависткия режим (19 януари 1899 – 27 ноември 1900 г.) // Исторически преглед. – 1961. – № 6. – С. 34.

³¹³ Black C. The establishment of constitutional government in Bulgaria // Princeton studies in history. – Princeton: Princeton university press, 1985. – Vol. 1. – P. 280; Станев Н. История на нова България: 1878-1928. – София: Т. Чипев, 1929. –

С. 49; Станев Н. История на нова България: 1878-1941. – София: И. Вазов, 1992. – С. 138.

³¹⁴ Сакъзов Я. Цезаризъм или демокрация? Обществено-политическа студия. – София, 1905. – С. 59.

³¹⁵ Цит. за: Сакъзов Я. Цезаризъм или демокрация? Обществено-политическа студия. – София, 1905. – С. 60.

³¹⁶ Nikolova V. The problem of power in the theory and practice of the bourgeois parties in Bulgaria from the end of 19th century to the year 1912 // *Etudes historiques*. – Sofia, 1990. – Vol. 14. – P. 79.

³¹⁷ Народни права. – 1899, 22. I.

³¹⁸ Там же. – 7. II.

³¹⁹ Topalov V. The home policy of Dimitar Grekov's government (January 19 – October 1, 1899) // *Etudes historiques*. – Sofia, 1985. – Vol. 13. – P. 124; Лазарова Е. Георги Кирков за политиката на буржоазните партии и правителства // *Известия на Института по история на БКП*. – София, 1988. – Т. 62. – С. 259.

³²⁰ Български исторически архив при Народна библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». – Ф. 638 «Д. Петков». – Оп. 1, д. 4, л. 1.

³²¹ Български исторически архив при Народна библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». – Ф. 638 «Д. Петков». – Оп. 1, д. 13, л. 1.

³²² Лазарова Е. Георги Кирков за политиката на буржоазните партии и правителства // *Известия на Института по история на БКП*. – София, 1988. – Т. 62. – С. 260.

³²³ Тодорова Ц. Дипломатическа история на външните заеми на България: 1888 – 1912. – София: Наука и изкуство, 1971. – С. 57.

³²⁴ Тодорова Ц. Индустриализация на столичното стопанство 1900 – 1918 г.: Динамика почти две десетилетия // *Исторически преглед*. – 1999. – № 3-4. – С. 30.

³²⁵ Беров Л. «Източните железници» в България (1873-1908 г.) // *Исторически преглед*. – 1959. – № 1. – С. 93.

³²⁶ Там же. – С. 94.

³²⁷ Български исторически архив при Народна библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». – Ф. 638 «Д. Петков». – Оп. 1, д. 6, л. 1.

³²⁸ Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 192 «Миссия в Софии». – Оп. 1, д. 12, л. 1.

³²⁹ Научен архив при Българска академия на науките. – Ф. 45 к «В. Радославов». – Оп. 1, д. 165, л. 1; Там же. – Оп. 1, д. 184, л. 1.

³³⁰ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 436.

³³¹ Там же. – С. 533.

³³² Грънчаров Ст. Др. Васил Радославов или «твърдата политическа ръка» // *Български държавници: 1878-1918*. – София: Век 22, 1994. – Кн. 1. – С. 229.

³³³ Там же.

- ³³⁴ Български исторически архив при Народна библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». – Ф. 638 «Д. Петков». – Оп. 1, д. 2, л. 1; Там же. – Оп. 1, д. 3, л. 1; Там же. – Оп. 1, д. 5, л. 1; Там же. – Оп. 1, д. 8, л. 1.
- ³³⁵ Научен архив при Българска академия на науките. – Ф. 45 к «В. Радославов». – Оп. 1, д. 88, л. 1-2.
- ³³⁶ Народни права. – 1899, 7. X.
- ³³⁷ Там же. – 19. X.
- ³³⁸ Нов век. – 1899, 9. X.
- ³³⁹ Маковецкая Т. Буржуазный парламентаризм в Болгарии: становление и развитие (от освобождения страны от османского ига до её вступления в первую мировую войну) // История и культура Болгарии. – М.: Наука, 1981. – С. 228.
- ³⁴⁰ Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 137 «Отчеты МИД». – Оп. 475, д. 130, л. 24-25.
- ³⁴¹ Саздов Д. Буржуазная оппозиция и восстановление отношений между Болгарией и Россией в 1896 г. // Bulgarian historical review. – 1983. – № 1. – С. 48; Станчова А. Дворцови и дипломатически спомени 1887 – 1915. – София: Български художник, 1991. – С. 44.
- ³⁴² Народни права. – 1899, 21. XI.
- ³⁴³ Там же. – 23. XI.
- ³⁴⁴ Крапивин А. Александр Стамболийский: жизнь, взгляды, деятельность. – М.: Высшая школа, 1988. – С. 41.
- ³⁴⁵ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 3 к «Монархически институт». – Оп. 1, д. 22, л. 22.
- ³⁴⁶ Народни права. – 1899, 5. XII.
- ³⁴⁷ Там же. – 24. XII.
- ³⁴⁸ Топалов В. Външната политика на България по време на Радославов режим // Исторически преглед. – 1984. – № 2. – С. 39.
- ³⁴⁹ Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 137 «Отчеты МИД». – Оп. 475, д. 130, л. 29.
- ³⁵⁰ Там же.
- ³⁵¹ Там же.
- ³⁵² Начович Гр. Из дневниците. – София: АМИ, 1999. – С. 122.
- ³⁵³ Петков П. Документи за новата история на България XIX – началото на XX век. – Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2002. – С. 144.
- ³⁵⁴ Документи за българската история: Документи из турските държавни архиви (1863-1909). – София: Изд-во на БАН, 1942. – Т. 4. – С. 241.
- ³⁵⁵ Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). – Велико Търново: Слово, 1995. – С. 145.
- ³⁵⁶ Аврамов Р. Стопанският XX век на България. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. – С. 42.

- ³⁵⁷ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 52 к «Р. Петров». – Оп. 1, д. 123, л. 1.
- ³⁵⁸ Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). – Велико Търново: Слово, 1995. – С. 146; Пантев А. Години на демокрация? Една българската история (1876-1912). – София: Едем 21, 1992. – С. 44.
- ³⁵⁹ Статистика за изборите на народни представители на XI Обикновено народно събрание. – София: Г. Ножаров, 1904. – С. 5.
- ³⁶⁰ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 45.
- ³⁶¹ Там же. – С. 48.
- ³⁶² Прешленова Р. Икономическа политика и национално самочувствие България (1879 – 1914) // Модерния историк: Въображения, информираност, поколения. – София: Д. Убенова, 1999. – С. 51.
- ³⁶³ Андреев М. История на българската буржоазна държава и право: 1878 – 1917. – София: Наука и изкуство, 1980. – С. 45.
- ³⁶⁴ Цураков А. Политици, процеси, агенти. – София: Сор, 1998. – С. 18; Цветков П. Демократическата партия: Исторически очерк. – София: Херос Прес, 2000. – С. 55; Цураков А. Правителствата на България. – София: Гей Либрис, 1996. – Ч. 1: 1878 – 1913. – С. 17.
- ³⁶⁵ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 141.
- ³⁶⁶ Пряпорец. – 1901, 30. V.
- ³⁶⁷ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 141.
- ³⁶⁸ Там же.
- ³⁶⁹ Там же.
- ³⁷⁰ Там же.
- ³⁷¹ Там же. – С. 253.
- ³⁷² Саздов Д. Участието на Демократическата партия в управлението на страна – 19. 11. – 20. 12. 1901 // Трудове на Великотърновски университет «Кирил и Методий»: Исторически факултет. – Велико Търново, 1983. – Т. 20. – Кн. 3. – С. 80.
- ³⁷³ Малинов Ал. Сборник. – София: Младежката демократическа организация «Петко Каравелов», 1946. – С. 188.
- ³⁷⁴ Дамянов С. България във френската политика (1878 – 1918). – София: Изд-во на БАН, 1985. – С. 289; Чакалов С. Форми, размери и дейност на чуждите капитали в България (1878 – 1944 г.). – София: Наука и изкуство, 1962. – С. 56.
- ³⁷⁵ Дамянов С. Френското икономическо проникване в България от Освобождението до Първата световна война (1878 – 1915). – София: Изд-во на БАН, 1977. – С. 188.
- ³⁷⁶ Радич С. Възродена България: 1878 – 1913. – София: Св. Георги Победоносец, 1993. – С. 33.

- ³⁷⁷ Българските царе в народното събрание (1879-1946): Тронни слова / Съст.: Ив. Бурилнова, Ив. Гезенко. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1996. – С. 48.
- ³⁷⁸ Данев Ст. Мемоари / Съст. и ред. Е. Стателова и К. Гергинов. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. – С. 89.
- ³⁷⁹ България. – 1902, 1. I.
- ³⁸⁰ Дневници (стенографически) на XII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. – София, 1902. – С. 504.
- ³⁸¹ Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 137 «Отчеты МИД». – Оп. 475, д. 133, л. 18.
- ³⁸² Документи об обявявании независимости Болгарии 1908 г.: Из секретного кабинета князя Фердинанда. – София, 1969. – С. 90.
- ³⁸³ Данев Ст. Мемоари / Съст. и ред. Е. Стателова и К. Гергинов. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. – С. 91.
- ³⁸⁴ Научен архив при Българска академия на науките. – Ф. 43 к «Д. Цанков». – Оп. 1, д. 50, л. 1-2.
- ³⁸⁵ Мартиненко О. Російсько-болгарські економічні відносини 1900 – 1909 рр. // Український історичний журнал. – 1971. – № 6. – С. 58.
- ³⁸⁶ Стефанов С. Международни актове и договори. – София: Профиздат, 1958. – С. 35.
- ³⁸⁷ Стателова Е., Попов Р., Танкова В. История на българската дипломация: 1879 – 1913. – София: Фондация «Отворено общество», 1994. – С. 44; Стефанов Г. Международни отношения и външна политика на България: 1870 – 1957 г. – София: Наука и изкуство, 1965. – С. 78.
- ³⁸⁸ Данев Ст. Мемоари / Съст. и ред. Е. Стателова и К. Гергинов. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. – С. 109.
- ³⁸⁹ Там же. – С. 110.
- ³⁹⁰ Саздов Д. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – С. 286.
- ³⁹¹ Данев Ст. Мемоари / Съст. и ред. Е. Стателова и К. Гергинов. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. – С. 113.
- ³⁹² Марков Г. Върховете привличат мълнии: Покушения и политически убийства в България (1878-1912). – София: Феномен, 1989. – С. 72; Кой уби Стамболов: Документални, вестникарски материали и спомени за последната година от живота и убийството на Ст. Стамболов / Съст. Д. Давчева и др. – София: Университетско изд-во «Климент Охридски», 1991. – С. 51; Марков Г. Покушения, насилие и политика в България 1878 – 1947. – София: Военно изд-во, 2003. – С. 252.
- ³⁹³ Crampton R. The ministry of war and the foundations of Ferdinand's personal rule // България през вековете. – София, 1982. – С. 494.
- ³⁹⁴ Грънчаров Ст. Външнополитическа ориентация и дейност на българските правителства (1901-1903) // Външната политика на България 1878-1944. – София: Изд-во на БАН, 1978. – С. 130.

- ³⁹⁵ Данев Ст. Мемоари / Съст. и ред. Е. Стателова и К. Гергинов. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. – С. 111-112.
- ³⁹⁶ Грънчаров Ст. Вътрешни аспекти на българските политически режими (януари 1901 – май 1903 г.) // Исторически преглед. – 1977. – № 3. – С. 19.
- ³⁹⁷ Грънчаров Ст. Разногласия между Фердинанд и правителството на Прогресивно-либералната партия (1901-1903 г.) по въпросите на външната политика // Исторически преглед. – 1972. – № 5. – С. 37; Куцаров П. Фердинанд и Россия (из истории болгаро-российских отношений на рубеже XIX и XX веков) // Международная жизнь. – 2001. – № 9-10. – С. 118.
- ³⁹⁸ Геннадиев Н. Мемоари / Ред. Ст. Грънчаров. – София: Отечественный фронт, 1985. – Т. 1. – С. 24.
- ³⁹⁹ Саздов Д. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – С. 286.
- ⁴⁰⁰ Николова В. Политическите партии в България (1885 – 1918): Общи черти и специфика // Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. – София: Витал, 1991. – С. 33.
- ⁴⁰¹ Дневници (стенографически) на X Обикновено народно събрание, I изв. сесия. – София, 1899. – Кн II. – С. 2-7.
- ⁴⁰² Там же. – Кн. III. – С. 64-75, 145-151.
- ⁴⁰³ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 533.
- ⁴⁰⁴ Дневници (стенографически) на X Обикновено народно събрание, I изв. сесия. – София, 1899. – Кн. III. – С. 2315-2317.
- ⁴⁰⁵ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 241.
- ⁴⁰⁶ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 173 к «Народно събрание». – Оп. 1, д. 1208, л. 10.
- ⁴⁰⁷ Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 137 «Отчеты МИД». – Оп. 475, д. 130, л. 27.
- ⁴⁰⁸ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 241.
- ⁴⁰⁹ Там же. – С. 533.
- ⁴¹⁰ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879-1918 / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. – София: Наука и изкуство, 1992. – С. 375.
- ⁴¹¹ Дневници (стенографически) на XI Обикновено народно събрание, I изв. сесия. – София, 1901. – Кн. I. – С. 2084-2095.
- ⁴¹² Там же. – С. 713.
- ⁴¹³ Дневници (стенографически) на XI Обикновено народно събрание, I изв. сесия. – София, 1901. – Кн. I. – С. 1165.
- ⁴¹⁴ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 173 к «Народно събрание». – Оп. 2, д. 49, л. 3.
- ⁴¹⁵ Дневници (стенографически) на XI Обикновено народно събрание, I изв. сесия. – София, 1901. – Кн. I. – С. 1584.

- ⁴¹⁶ Петров П. Политическите партии и кооперативното движение в България от 90-те години на XIX век до Балканската война. – Велико Търново: Абагар, 1995. – С. 67.
- ⁴¹⁷ Дневници (стенографически) на XI Обикновено народно събрание, I изв. сесия. – София, 1901. – Кн II. – С. 879.
- ⁴¹⁸ Радева М. Културната политика на българската буржоазна държава 1885 – 1908. – София: Наука и изкуство, 1982. – С. 111.
- ⁴¹⁹ Янчев В. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност: Българският опит 1879 – 1912. – Велико Търново: ИФ-94, 2006. – С. 55.
- ⁴²⁰ Научен архив при Българска академия на науките. – Ф. 43 к «Д. Цанков». – Оп. 1, д. 48, л. 4.
- ⁴²¹ Минков Цв. Найчо Цанов. – София: Древна България, 1933. – С. 40.
- ⁴²² Дневници (стенографически) на XI Обикновено народно събрание, I ред. сесия. – София, 1901. – С. 1154.
- ⁴²³ Николова В. Политическите партии в България (1885 – 1918): Общи черти и специфика // Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. – София: Витал, 1991. – С. 31.
- ⁴²⁴ Данев Ст. Мемоари / Съст. и ред. Е. Стателова и К. Гергинов. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. – С. 90-91.
- ⁴²⁵ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 533.
- ⁴²⁶ Манолова М. Законодателство и реформа в общинското самоуправление 1878-1944 г. – София: Феномен, 1992. – С. 121.
- ⁴²⁷ Данев Ст. Мемоари / Съст. и ред. Е. Стателова и К. Гергинов. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. – С. 114.
- ⁴²⁸ Дневници (стенографически) на XII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. – София, 1902. – С. 648.
- ⁴²⁹ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 107.
- ⁴³⁰ Николова В. Възгледи и стопанска политика на Народната партия (1894-1912) // Обществено-политическият живот на България, 1878 – 1944. – София: Витал, 1990. – С. 89.
- ⁴³¹ Ангелова Р. Народната партия в опозиция на вътрешната политика на правителствата (19 януари 1899 – 12 януари 1901) // Минало. – 2004. – № 3. – С. 57.
- ⁴³² Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 108.
- ⁴³³ Ангелова Р. Мемоарите на Михаил Маджаров като източник за дейността на Народната партия (януари 1899 – февруари 1901) // Исторически преглед. – 2004. – № 1-2. – С. 193.
- ⁴³⁴ Новакова К. Печатът и личният режим на Фердинанд. – София: Наука и изкуство, 1975. – С. 23.
- ⁴³⁵ Ангелова Р. Развитие и дейност на Народната партия (1899-1911). – Велико Търново: Фабер, 2003. – С. 123.

- ⁴³⁶ Цит. за: Николова В. Народната партия и буржоазната демокрация: Кабинетът на К. Стоилов 1894-1899. – София: Наука и изкуство, 1986. – С. 48.
- ⁴³⁷ Николова В. Народната партия в партийно-политическата система на България в края на XIX в. // България 1300: Институции и държавна традиция. – София, 1983. – Т. 3. – С. 38.
- ⁴³⁸ Иван Евстратиев Гешов: лична кореспонденция / Съст.: Р. Попов, В. Танкова. – София: Академично изд-во «Марин Дринов», 1994. – С. 123.
- ⁴³⁹ Там же.
- ⁴⁴⁰ Мир. – 1899, 30. VII.
- ⁴⁴¹ Иван Евстратиев Гешов: лична кореспонденция / Съст.: Р. Попов, В. Танкова. – София: Академично изд-во «Марин Дринов», 1994. – С. 124.
- ⁴⁴² Мир. – 1899, 13. XI.
- ⁴⁴³ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 132.
- ⁴⁴⁴ Иванъ Евстратиевъ Гешовъ: Възгледи и дѣйностъ. – София: Предворна печатница, 1926. – С. 59.
- ⁴⁴⁵ Гешов Ив. Спомени и студии. – София: П. Глушков, 1928. – С. 139; Илчев И. Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни (1821 – 1923). – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1995. – С. 55.
- ⁴⁴⁶ Мир. – 1901, 16. I.
- ⁴⁴⁷ Четири речи на Царибродския народен представител Теодор Теодоров, произнесени на 1-та редовна сесия на 11-то Обикновено народно събрание. – София: Държавна печатница, 1901. – С. 77.
- ⁴⁴⁸ Бобчев С. Програмата на Народната партия въ думи и дела // По случай 25-годищината на Народна партия. – София, 1919. – С. 23.
- ⁴⁴⁹ Дюлгерова Н. Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария, 1894 – 1903. – София: Изд-во на БАН, 1994. – С. 39.
- ⁴⁵⁰ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 52 к «Р. Петров». – Оп. 1, д. 49, л. 294.
- ⁴⁵¹ Мир. – 1903, 2. I.
- ⁴⁵² Там же. – 4. I.
- ⁴⁵³ Стателова Е. Иван Евстратиев Гешов или трънливия път на съзиданието. – София: Академично изд-во «Марин Дринов», 1994. – С. 33.
- ⁴⁵⁴ Мир. – 1903, 22. III.
- ⁴⁵⁵ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879-1918 / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. – София: Наука и изкуство, 1992. – С. 97.
- ⁴⁵⁶ Научен архив при Българска академия на науките. – Ф. 45 к «В. Радославов». – Оп. 1, д. 179, л. 1.
- ⁴⁵⁷ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 127.
- ⁴⁵⁸ Нов век. – 1900, 23. II.
- ⁴⁵⁹ Там же. – 27. II.

- ⁴⁶⁰ Там же. – 10. III.
- ⁴⁶¹ Там же. – 10. III.
- ⁴⁶² Там же. – 24. IV.
- ⁴⁶³ Николова В. Към характеристиката на Народнолибералната партия (1894-1903) // Исторически преглед. – 1976. – № 2. – С. 77.
- ⁴⁶⁴ Саздов Д. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – С. 74.
- ⁴⁶⁵ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 52 к «Р. Петров». – Оп. 2, д. 44, л. 1.
- ⁴⁶⁶ Николова В. Народнолибералната партия и вътрешнополитическото развитие на България (1894-1903) // Проблеми на политическата история на България (1878-1944). – София: Изд-во на БАН, 1979. – С. 101, 104.
- ⁴⁶⁷ Нов век. – 1902, 20. III.
- ⁴⁶⁸ Там же. – 23. III.
- ⁴⁶⁹ Мир. – 1899, 9. VII.
- ⁴⁷⁰ България. – 1900, 18. II.
- ⁴⁷¹ Научен архив при Българска академия на науките. – Ф. 43 к «Д. Цанков». – Оп. 1, д. 14, л. 1.
- ⁴⁷² Там же.
- ⁴⁷³ Данев Ст. Мемоари / Съст. и ред. Е. Стателова и К. Гергинов. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. – С. 85.
- ⁴⁷⁴ Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). – Велико Търново: Слово, 1995. – С. 149.
- ⁴⁷⁵ Там же.
- ⁴⁷⁶ Там же.
- ⁴⁷⁷ Там же. – С. 150.
- ⁴⁷⁸ Там же. – С. 151.
- ⁴⁷⁹ Научен архив при Българска академия на науките. – Ф. 45 к «В. Радославов». – Оп. 1, д. 292, л. 1.
- ⁴⁸⁰ Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). – Велико Търново: Слово, 1995. – С. 149.
- ⁴⁸¹ Цит. за: Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). – Велико Търново: Слово, 1995. – С. 159.
- ⁴⁸² Кацарова Р. Димитър Тончев – опит за политически портрет // Исторически преглед. – 1998. – № 3-4. – С. 129.
- ⁴⁸³ Танкова В. Иван Евстратиев Гешов – между общественика и държавника // Български държавници 1878 – 1918. – София: Век 22, 1994. – Кн. 1. – С. 49.
- ⁴⁸⁴ Пантев А., Р. Попов, Кр. Шарова, Ел. Стателова, Цв. Тодорова. Външната политика на България и опозиционните партии 1900-1914 // Известия на Института по история. – София, 1974. – Т. 23. – С. 122; Илчев И. Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни (1821 –

1923). – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1995. – С. 342.

⁴⁸⁵ Народни права. – 1904, 18. V.

⁴⁸⁶ Кишкилов П. Д-р Васил Радославов – предател или патриот? // Исторически преглед. – 1998. – № 5-6. – С. 199.

⁴⁸⁷ Николова В. Българския парламент: опитите за превръщането му в действителен орган (1887-1912) // Исторически преглед. – 1988. – № 5. – С. 14.

⁴⁸⁸ Кожухаров К. Петко Каравелов. – София: Изд-во на НС на ОФ, 1968. – С. 94.

⁴⁸⁹ Неделчев М. Радикалдемократизмът – опит за либералното политическо поведение в България. – София: Гражданин, 2000. – С. 122.

⁴⁹⁰ Пеев П. Петко Каравелов. – София: Профиздат, 1946. – С. 45.

⁴⁹¹ Дневници (стенографически) на Х Обикновено народно събрание, I изв. сесия. – София, 1899. – Кн I. – С. 122.

⁴⁹² Саздов Д. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – С. 129.

⁴⁹³ Там же. – С. 130.

⁴⁹⁴ Пряпорец. – 1900, 5. I.

⁴⁹⁵ Саздов Д. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – С. 129.

⁴⁹⁶ Лисицата и лъвът: Фердинанд I на фона на българската психологическа и политическа действителност, 1886 – 1902 / Съст.: Д. Давчева, С. Овчаров. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1994. – Т. 1. – С. 62.

⁴⁹⁷ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 531.

⁴⁹⁸ Саздов Д. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – С. 135.

⁴⁹⁹ Там же.

⁵⁰⁰ Драмалиев К. Теория и практика на великобългарския шовинизъм. – София: Профиздат, 1947. – С. 200; Андреева Р. Нация и национализъм в българска история. – София: Парадигма, 1998. – С. 67.

⁵⁰¹ Пряпорец. – 1902, 4. V.

⁵⁰² Малинов Ал. Странички от нашата политическа история. – София: Хр. Ботев, 1993. – С. 56.

⁵⁰³ Казасов Д. Улици, хора, събития: София през първите години на 20-я век. – София: Наука и изкуство, 1968. – С. 122.

⁵⁰⁴ Саздов Д. Националният проблем в програмите и програмните документи на българските политически партии // България, Балканите и Европа. – Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1992. – С. 250.

⁵⁰⁵ Палангурски М. Социална опора на Либералната (радославистка) партия (краят на XIX – началото на XX в.) // Исторически преглед. – 1991. – № 11. – С. 37.

⁵⁰⁶ Каравелов П. Демократическата партия. – София: Младежката демократическа организация «Петко Каравелов», 1946. – С. 3.

- ⁵⁰⁷ Стоянова Р. Демократическата партия в отстояване принципите на парламентарна демокрация (1901 – 19 май 1934) // 100 години Демократическа партия. – Копривщица: Hans Seidel Stiftung, 1996. – С. 19.
- ⁵⁰⁸ Спомени за Петко Каравелов / Съст. Е. Стателова. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. – С. 111.
- ⁵⁰⁹ Нов век. – 1903, 7. V.
- ⁵¹⁰ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 146.
- ⁵¹¹ Саздов Д. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – С. 257.
- ⁵¹² Централен държавен архив на Република България. – Ф. 52 к «Р. Петров». – Оп. 1, д. 104, л. 1-2.
- ⁵¹³ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 533.
- ⁵¹⁴ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. – София, 1903. – С. 1537.
- ⁵¹⁵ Там же. – С. 1539.
- ⁵¹⁶ Там же. – С. 1537.
- ⁵¹⁷ Там же. – С. 1589.
- ⁵¹⁸ Мишкова Д. Европейски идеи и конституции в политическата система на България: 1878-1914 гг. // Модерният историк: Въображения, информированост, поколения. – София: Д. Убенова, 1999. – С. 25.
- ⁵¹⁹ Там же. – С. 27.
- ⁵²⁰ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. – София, 1904. – С. 104.
- ⁵²¹ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистка) партия в България, 1903-1920. – София: Наука и изкуство, 1986. – С. 54.
- ⁵²² Попов Ж. Проблеми на вътрешната политика на второто народнолиберално правителство (1903-1908) // Вътрешната политика на България през капитализма: 1878-1944. – София: Изд-во на БАН, 1980. – С. 87.
- ⁵²³ Там же.
- ⁵²⁴ Там же.
- ⁵²⁵ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. – София, 1903. – С. 947.
- ⁵²⁶ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. – София, 1904. – С. 560-561.
- ⁵²⁷ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, V ред. сесия. – София, 1907. – С. 875.
- ⁵²⁸ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. – София, 1903. – С. 1013-1014.
- ⁵²⁹ Попов Ж. Проблеми на вътрешната политика на второто народнолиберално правителство (1903-1908) // Вътрешната политика на България през капитализма: 1878-1944. – София: Изд-во на БАН, 1980. – С. 87.

- ⁵³⁰ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, IV ред. сесия. – София, 1906. – С. 741.
- ⁵³¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. – София, 1904. – С. 1071.
- ⁵³² Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, V ред. сесия. – София, 1907. – С. 1230.
- ⁵³³ Попов Ж. Проблеми на вътрешната политика на второто народнолиберално правителство (1903-1908) // Вътрешната политика на България през капитализма: 1878-1944. – София: Изд-во на БАН, 1980. – С. 90-91.
- ⁵³⁴ Там же.
- ⁵³⁵ Там же.
- ⁵³⁶ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. – София, 1905. – С. 1563.
- ⁵³⁷ Попов Ж. Проблеми на вътрешната политика на второто народнолиберално правителство (1903-1908) // Вътрешната политика на България през капитализма: 1878-1944. – София: Изд-во на БАН, 1980. – С. 91.
- ⁵³⁸ Там же. – С. 93.
- ⁵³⁹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. – София, 1905. – С. 1155.
- ⁵⁴⁰ Саздов Д. Социалната политика из законодателството на второто народнолиберално (стамболовистко) правителство // Надежди и разочарования в история: Сборник в памет на професор Милчо Лалков. – Благоевград: Неофит Рилски, 2005. – С. 113.
- ⁵⁴¹ Попов Ж. Проблеми на вътрешната политика на второто народнолиберално правителство (1903-1908) // Вътрешната политика на България през капитализма: 1878-1944. – София: Изд-во на БАН, 1980. – С. 91.
- ⁵⁴² Там же. – С. 92.
- ⁵⁴³ Матеева М. Дипломатически отношения на България: 1878 – 1988. – София: Изд-во на БАН, 1989. – С. 256.
- ⁵⁴⁴ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 3 к «Монархически институт». – Оп. 1, д. 28, л. 1-2.
- ⁵⁴⁵ Кьосев Х. Второто Стамболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро-Унгария за българския пазар (1903-1908 г.) // Българско-германски отношения и връзки. – София, 1972. – Т. 1. – С. 145.
- ⁵⁴⁶ Куцаров П. Фердинанд и Россия (из истории болгаро-российских отношений на рубеже XIX и XX веков) // Международная жизнь. – 2001. – № 9-10. – С. 116.
- ⁵⁴⁷ Там же.
- ⁵⁴⁸ Матеева М. Дипломатически отношения на България: 1878 – 1988. – София: Изд-во на БАН, 1989. – С. 257.
- ⁵⁴⁹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, VI ред. сесия. – София, 1907. – С. 228.
- ⁵⁵⁰ Иван Евстратиев Гешов: лична кореспонденция / Съст.: Р. Попов, В. Танкова. – София: Академично изд-во «Марин Дринов», 1994. – С. 97.

- ⁵⁵¹ Мир. – 1903, 18. XI.
- ⁵⁵² Цит. за: Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). – Велико Търново: Слово, 1995. – С. 166.
- ⁵⁵³ Там же.
- ⁵⁵⁴ Там же.
- ⁵⁵⁵ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 147.
- ⁵⁵⁶ Попов Ж. Проблеми на вътрешната политика на второто народнолиберално правителство (1903-1908) // Вътрешната политика на България през капитализма: 1878-1944. – София: Изд-во на БАН, 1980. – С. 91.
- ⁵⁵⁷ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 134 к «А. Людсканов». – Оп. 1, д. 317, л. 1-2.
- ⁵⁵⁸ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. – София, 1903. – С. 128.
- ⁵⁵⁹ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 147.
- ⁵⁶⁰ Саздов Д. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – С. 227.
- ⁵⁶¹ Иван Евстратиев Гешов: лична кореспонденция / Съст.: Р. Попов, В. Танкова. – София: Академично изд-во «Марин Дринов», 1994. – С. 111.
- ⁵⁶² Саздов Д. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – С. 227.
- ⁵⁶³ Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). – Велико Търново: Слово, 1995. – С. 166.
- ⁵⁶⁴ Научен архив при Българска академия на науките. – Сборник на документи № 9. – Оп. 2, д. 58, л. 1.
- ⁵⁶⁵ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. – София, 1903. – С. 1035.
- ⁵⁶⁶ Саздов Д. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – С. 227.
- ⁵⁶⁷ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. – София, 1903. – С. 359.
- ⁵⁶⁸ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. – София, 1904. – С. 218.
- ⁵⁶⁹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. – София, 1905. – С. 30.
- ⁵⁷⁰ Къосев Х. Второто Стамболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро-Унгария за българския пазар (1903-1908 г.) // Българско-германски отношения и връзки. – София, 1972. – Т. 1. – С. 145.
- ⁵⁷¹ Саздов Д. Социалната политика из законодателството на второто народнолиберално (стамболовистко) правителство // Надежди и разочарования

в история: Сборник в памет на професор Милчо Лалков. – Благоевград: Неофит Рилски, 2005. – С. 114; Йочев Е. Законът за женския и детския труд в индустриалните заведения от 1905 г. // Исторически преглед. – 2004. – № 1-2. – С. 87.

⁵⁷² Дамянов С. България във френската политика (1878 – 1918). – София: Изд-во на БАН, 1985. – С. 199.

⁵⁷³ Янчев В. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност: Българският опит 1879 – 1912. – Велико Търново: ИФ-94, 2006. – С. 57.

⁵⁷⁴ Саздов Д. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – С. 228.

⁵⁷⁵ Цит. за: Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). – Велико Търново: Слово, 1995. – С. 168.

⁵⁷⁶ Цит. за: Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879-1918 / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. – София: Наука и изкуство, 1992. – С. 128.

⁵⁷⁷ Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). – Велико Търново: Слово, 1995. – С. 101.

⁵⁷⁸ Научен архив при Българска академия на науките. – Ф. 57 к «Д. Тончев». – Оп. 1, д. 99, л. 1-3.

⁵⁷⁹ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879-1918 / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. – София: Наука и изкуство, 1992. – С. 128.

⁵⁸⁰ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. – София, 1905. – С. 61.

⁵⁸¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. – София, 1904. – С. 163.

⁵⁸² Йочев Е. Законът за женския и детския труд в индустриалните заведения от 1905 г. // Исторически преглед. – 2004. – № 1-2. – С. 98.

⁵⁸³ Иванъ Евстратиевъ Гешовъ: Възгледи и дѣйность. – София: Предворна печатница, 1926. – С. 129.

⁵⁸⁴ Попов Ж. Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство (1903-1908 г.) // Исторически преглед. – 1982. – № 1. – С. 54.

⁵⁸⁵ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 134 к «А. Людсканов». – Оп. 1, д. 307, л. 3.

⁵⁸⁶ Саздов Д. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – С. 228.

⁵⁸⁷ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 401 к «Либерална партия». – Оп. 1, д. 40, л. 1.

⁵⁸⁸ Ангелова Р. Народната партия в вътрешнополитическото развитие на България (6. 05. 1903 – 16. 01. 1908) // Исторически преглед. – 2003. – № 1-2. – С. 21.

- ⁵⁸⁹ Ангелова Р. Развитие и дейност на Народната партия (1899-1911). – Велико Търново: Фабер, 2003. – С. 79.
- ⁵⁹⁰ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 401 к «Либерална партия». – Оп. 1, д. 12, л. 76-79.
- ⁵⁹¹ Демократ. – 1905, 8. V.
- ⁵⁹² Там же. – 1906, 13. X.
- ⁵⁹³ Ангелова Р. Развитие и дейност на Народната партия (1899-1911). – Велико Търново: Фабер, 2003. – С. 79.
- ⁵⁹⁴ Саздов Д. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – С. 226.
- ⁵⁹⁵ Попов Ж. Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство (1903-1908 г.) // Исторически преглед. – 1982. – № 1. – С. 57.
- ⁵⁹⁶ Там же.
- ⁵⁹⁷ Саздов Д. Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – С. 228.
- ⁵⁹⁸ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 174.
- ⁵⁹⁹ България. – 1907, 15. X.
- ⁶⁰⁰ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 300 к «Демократическата партия». – Оп. 1, д. 10, л. 1.
- ⁶⁰¹ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 533.
- ⁶⁰² Дневници (стенографически) на XIV Обикновено народно събрание, I ред. сесия. – София, 1908. – С. 164.
- ⁶⁰³ Лямцева Л. Буржуазная печать и рабочее движение Болгарии в конце XIX – начале XX века // Вопросы истории славян. – Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 1989. – С. 34.
- ⁶⁰⁴ Манафова Р. Просветната политика на Демократическото правителство (1908-1911) // Проблеми на политическата история на България (1878-1944). – София: Изд-во на БАН, 1979. – Т. 24. – С. 133; Ъї ж. Политиката на Демократическата партия за развитието на научните институти (1908-1911 г.) // Исторически преглед. – 1975. – № 3. – С. 85; Саздов Д. Социалната политика из законодателството на второто народнолиберално (стамболовистко) правителство // Надежди и разочарования в история: Сборник в памет на професор Милчо Лалков. – Благоевград: Неофит Рилски, 2005. – С. 120.
- ⁶⁰⁵ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 134 к «А. Людсканов». – Оп. 1, д. 307, л. 4.
- ⁶⁰⁶ Мартиненко А. Позиція Росії по відношенню до проголошення незалежності Болгарії в 1908 році // Науковий щорічник за 1956 рік. – К., 1957. – С. 8.
- ⁶⁰⁷ Там же. – С. 10.
- ⁶⁰⁸ Чорній В. Болгарія на початку XX ст. // Проблеми слов'язнознавства. – Вип. 45. – Львів, 1993. – С. 108.
- ⁶⁰⁹ Мартиненко А. Позиція Росії по відношенню до проголошення незалежності Болгарії в 1908 році // Науковий щорічник за 1956 рік. – К., 1957. – С. 12.

- ⁶¹⁰ Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 151 «Политархив». – Оп. 482, д. 80, л. 20.
- ⁶¹¹ Там же. – л. 24.
- ⁶¹² Мартиненко А. Позиція Росії по відношенню до проголошення незалежності Болгарії в 1908 році // Науковий щорічник за 1956 рік. – К., 1957. – С. 13.
- ⁶¹³ Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 151 «Политархив». – Оп. 482, д. 2245, л. 4.
- ⁶¹⁴ Там же.
- ⁶¹⁵ Там же. – л. 9.
- ⁶¹⁶ Кьорчев Д. Време на надежди и катастрофи (1905-1919): Дневници и политически студии. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1994. – С. 36.
- ⁶¹⁷ Спомени за обявяване на независимостта на България 1908 / Съст.: Р. Попов, Е. Стателова. – София: Изд-во на Отечественния фронт, 1984. – С. 47.
- ⁶¹⁸ Мартиненко А. Позиція Росії по відношенню до проголошення незалежності Болгарії в 1908 році // Науковий щорічник за 1956 рік. – К., 1957. – С. 14.
- ⁶¹⁹ Дяконова Е. Руските планове за независимост на България (1906 – 1908) // Исторически преглед. – 1999. – № 5-6. – С. 46.
- ⁶²⁰ Куцаров П. Независимост България и руская дипломатия // Македонски преглед. – 1998. – № 8. – С. 107.
- ⁶²¹ Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 151 «Политархив». – Оп. 482, д. 91, л. 2.
- ⁶²² Мартиненко А. Позиція Росії по відношенню до проголошення незалежності Болгарії в 1908 році // Науковий щорічник за 1956 рік. – К., 1957. – С. 15.
- ⁶²³ Спомени за обявяване на независимостта на България 1908 / Съст.: Р. Попов, Е. Стателова. – София: Изд-во на Отечественния фронт, 1984. – С. 49.
- ⁶²⁴ България. – 1908, 15. VII.
- ⁶²⁵ Там же. – 22. VII.
- ⁶²⁶ Там же. – 5. VIII.
- ⁶²⁷ Там же. – 2. IX.
- ⁶²⁸ Там же.
- ⁶²⁹ Там же. – 11. IX.
- ⁶³⁰ Там же. – 18. IX.
- ⁶³¹ Там же. – 23. IX.
- ⁶³² Там же. – 11. IX.
- ⁶³³ Там же. – 25. IX.
- ⁶³⁴ Там же. – 27. IX.
- ⁶³⁵ Там же. – 30. IX.
- ⁶³⁶ Нов век. – 1908, 26. VIII.
- ⁶³⁷ Там же. – 31. VIII.
- ⁶³⁸ Там же. – 4. VIII.
- ⁶³⁹ Там же. – 9. IX.
- ⁶⁴⁰ Там же. – 16. IX.
- ⁶⁴¹ Там же. – 18. IX.

- ⁶⁴² Там же. – 16. IX.
- ⁶⁴³ Там же. – 23. IX.
- ⁶⁴⁴ Там же. – 28. IX.
- ⁶⁴⁵ Там же. – 2. X.
- ⁶⁴⁶ Там же. – 5. X.
- ⁶⁴⁷ Народни права. – 1908, 2. IX.
- ⁶⁴⁸ Там же. – 3. IX.
- ⁶⁴⁹ Там же. – 4. IX.
- ⁶⁵⁰ Там же. – 5. IX.
- ⁶⁵¹ Там же. – 11. IX.
- ⁶⁵² Там же. – 16. IX.
- ⁶⁵³ Там же. – 17. IX.
- ⁶⁵⁴ Там же. – 23. IX.
- ⁶⁵⁵ Мир. – 1908, 12. IX.
- ⁶⁵⁶ Там же. – 16. IX.
- ⁶⁵⁷ Там же. – 17. IX.
- ⁶⁵⁸ Там же. – 18. IX.
- ⁶⁵⁹ Там же. – 21. IX.
- ⁶⁶⁰ Там же. – 24. IX.
- ⁶⁶¹ Пряпорец. – 1908. 2. IX.
- ⁶⁶² Там же. – 6. IX.
- ⁶⁶³ Там же. – 19. IX.
- ⁶⁶⁴ Там же. – 22. IX.
- ⁶⁶⁵ Мартыненко А. Провозглашение независимости Болгарии в 1908 году. – К.: Изд-во Киевского университета, 1957. – С. 18.
- ⁶⁶⁶ Парушева Д. Политическа култура и култура в политиката: Балканите в края на XIX и начало на XX век // Историческо бъдеще. – 1998. – № 1. – С. 121.
- ⁶⁶⁷ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – С. 535.
- ⁶⁶⁸ Николова В. Към типологията на политическите партии в България в края на XIX и началото на XX век // Втори международен конгрес по българистика. София, 25 май – 3 юни 1986 г. – Доклади – Т. 8: България след Освобождението (1878). – София: Изд-во на БАН, 1988. – С. 217.
- ⁶⁶⁹ Блинов В. Политико-психологическият подход к изучению консерватизма: обоснование и структура анализа // Вестник Московского университета. – Серия 12: Политические науки. – 2007. – № 1. – С. 107.

Зміст

Вступ	3
Розділ I		
Становлення багатопартійної системи Болгарії наприкінці XIX століття		
1.1.	Основні етапи формування	9
1.2.	Партії у системі влади.....	31
1.3.	Ідеологія, соціальний склад та особливості болгарських правоцентристських політичних сил.....	35
Розділ II		
Ліберальні та консервативні партії Болгарії у період внутрішньополітичної нестабільності 1899 – 1903 рр.		
2.1.	Участь правих у роботі виконавчої влади	42
2.2.	Парламентська діяльність проурядових партій	60
2.3.	Правоцентристська опозиція у боротьбі за владу.....	68
Розділ III		
Провідні партії у роки внутрішньої стабілізації (1903 – 1908)		
3.1.	Основні напрямки політики кабінетів «стамболовістів» і законодавча діяльність парламентської більшості	83
3.2.	«Народняки», «цанковісти», «каравелісти» та «радославовісти» в опозиції до урядів Народно-ліберальної партії	91
3.3.	Ставлення правоцентристів до проголошення незалежності 1908 р.....	103
Висновки	112
Примітки	118

Наукове видання

Миколенко Дмитро Валерійович

**Правоцентристські партії у системі влади Князівства Болгарії
(кінець XIX – початок XX ст.)**

61077, Харків, майдан Свободи 4, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, видавничий відділ НМЦ

Підписано до друку 15. 04. 08. Формат 60×84/16

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Обл.-вид. арк. 13,4. Умов.-друк. арк. 11,5/

Наклад 300 прим. Ціна договірна.

Надруковано ФОП «Петрова І. В.»

61144, Харків, вул. Гв. Широнінців 79^В, к. 137

Свідоцтво про державну реєстрацію ВОО № 948011 від 03. 01. 03